

З М І С Т

ВСТУП	4-6
ТЕМА 1. ПОЧАТКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ	7-15
ТЕМА 2. СЕРЕДНЬОВІЧНА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА КНЯЖА ДЕРЖАВА - УКРАЇНА-РУСЬ (КИЇВСЬКА РУСЬ)	16-35
ТЕМА 3. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДОБУ ЛИТОВСЬКО- ПОЛЬСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ (друга половина XIV - перша половина XVII ст.)	35-48
ТЕМА 4. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ - УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ПРОТОДЕРЖАВА	48-67
ТЕМА 5. КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА В ЧАСИ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648 - 1657 рр.)	68-84
ТЕМА 6. КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. РУЇНА. 1657-1687 рр.	85-105
ТЕМА 7. УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА КІНЦЯ XVII - КІНЦЯ XVIII СТ.	106-124
ТЕМА 8. БЕЗДЕРЖАВНА УКРАЇНА КІНЦЯ XVIII - ПОЧАТКУ XX СТ.	124-146
ТЕМА 9. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ В УКРАЇНІ 1917 - 1920 рр.	146-167
ТЕМА 10. ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ У 1920-1930-х рр.	168-185
ТЕМА 11. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 - 1945 рр.)	185-209
ТЕМА 12. ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УРСР (1945-1985 рр.): ДЕКЛАРАЦІЇ І РЕАЛІЇ	209-228
ТЕМА 13. УКРАЇНА В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: 90-ТІ РОКИ XX СТ. - ПОЧАТОК XXI СТ.	228-252
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	253-256

ВСТУП

«Історія народу повинна бути розглядувана з державно-національного боку і соціально-культурного людського»

М. Драгоманов

Шановний читачу! Авторський колектив кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету пропонує Вашій увазі інтерпретацію історичного минулого нашої держави, побудовану на основі перш за все здобутків вітчизняного історіописання та власного багаторічного досвіду викладання нормативного курсу “Історія України” в технічному університеті.

Курс “Історія України” як навчальна дисципліна у вищій школі покликана не лише продовжити історичну й усю гуманітарну освіту, витоки якої сягають ще початкової та середньої школи. У ВНЗ цей курс має ще й свої специфічні завдання: поглибити історичні знання студентів, допомогти їм більш свідомо осягнути історію Вітчизни з позицій власне української людності, але ж не ізольованої, а такої, що є складовою загальноєвропейського рiчища. При цьому виникає органічна потреба, з одного боку, спиратися на базові знання, отримані в школі, а з іншого, - підніматись до більш глибокого осягнення нашої минувшини. З огляду на сказане та враховуючи вимоги кредитно-модульного навчання у сучасній вищій школі, і підготовлено адаптований до умов профільного (технічного) університету посібник з історії України.

З огляду на те, що навчальна дисципліна “Історія України” вивчається у межах модуля “Історія українського державотворення”, пріоритетне місце у цьому посібнику посідають питання *національно-визвольних змагань та державотворення на теренах України від стародавніх, ще докняжих, часів і до сьогодення*. При цьому авторський колектив виходив з настанов М. Драгоманова про те, що «справа історика, коли він підходить до вивчення якої-небудь частини державної історії народу, дослідити перш за все його державну систему, ідеал суспільного порядку, потім умови, які спричинилися до життя цього ідеалу, засоби, якими втілюється цей ідеал у дійсності, нарешті можливість досягнення правди у суспільстві та можливість поступу у майбутті, за відомого порядку». Ось чому в нарисах головну увагу і зосереджено на найбільш знакових державотворчих процесах та формах державності, що поставали на українських землях; за межами тексту посібника залишилося багато квазідержавних утворень з мінімальними ознаками державності й перш за все таких, що виникали і тут же зникали, особливо в першій половині ХХ століття; йдеться про Гуцульську республіку на Закарпатті і Донецько-Криворізьку на Сході України, Холодноярську повстанську і батька Махна

протореспубліки, Кримську і Баштанську, Галицьку Соціалістичну радянську республіку та інші утворення.

У посібнику автори розставили змістовні акценти так, що головну увагу читача (студента) скеровано не стільки на фактографію, персоналістику та подання подій у їх хронологічній послідовності, скільки на генетичну обумовленість, закономірність й тяглість українського державотворення та теоретичне трактування цих процесів; одночасно зроблено виразний наголос на тому, що українська людність - це історично державотворча спільнота, яка пронесла через віки історично притаманну їй спроможність до національно-визвольних змагань, до завоювання незалежності, до соборності, до розбудови власної держави, але й життєдайності: адже всупереч усім негараздам, розчленуванню й уярмленню, багатівіковій бездержавності і намаганням знищити навіть саму назву “Україна”, її етнос, корінна нація на цих теренах зберегла не лише свій генотип, але і увійшла в історію як самобутня і самодостатня спільнота й дієздатний суб’єкт історії та повноправний її член. І в донесенні цієї константи полягає перше дидактичне завдання цього посібника. А друге авторський колектив бачить у тому, щоб подані тексти змістовно спонукали студентів до думання, дискусій, пошуку власного бачення і навіть критичного ставлення до прочитаного, бо посібник функціонально не є довідником; його змістовна складова - це простір для творчих пошуків та думання; відтак генеральна мета підручника - не просто систематичне викладання історичного матеріалу, а поглиблення знань у царині вітчизняної історії і, перш за все, на тих її теренах, де перманентно точилися національно-визвольні змагання, виношувалися ідеї незалежності та розгорталася державне будівництво в усій їх повноті і розмаїтті. Іншими словами, автори мали за мету - подати не лише “тую славу” (за Т. Шевченком), якою ми пишаємося, але наголошено привернути увагу і до невдач, відкатів, поразок, міжусобиць тощо. На жаль, наша українська історія знала різне; і хоча її поступ йшов по виразно висхідній лінії, - і тут він співпадав і співпадає із загальноцивілізаційним вектором розвитку людства! - втім, остання (ця лінія) не завжди була рівною і прямою.

Матеріал посібника поділено на 13 лекцій, присвячених ключовим етапам вітчизняного державотворення, національно-визвольним змаганням та історії буття українців.

Кожна лекція супроводжується навчально-методичним матеріалом: питаннями для самоконтролю та відповідним теоретичним мінімумом (історичними датами, персоналіями, термінами і поняттями, обов’язковими для засвоєння). Автори сподіваються, що цей посібник прислужиться студентам у поглибленні їх знань у галузі вітчизняної історії.

Весь курс обсягом у 108 годин (із них 18 - лекції, 18 - семінари і 72 - самостійне опрацювання матеріалу) складає один навчальний модуль. Втім, змістовно його поділено на дві складові:

- *перший* - українська державність: від витоків до сьогодення; (його репрезентують теми: 2,4,5,6,7,9,13); матеріал цього розділу вивчається на лекціях і семінарських заняттях;
- *другий* - Україна бездержавна (теми: 1,3,8,10,11,12); матеріал цього розділу почасти подається на лекціях, але

головно вивчається самостійно та в процесі виконання індивідуальної роботи (структурно остання складається з п'яти завдань).

Увесь навчальний матеріал виноситься на іспит (або контрольно-модульну роботу - КМР), яка виконується методом тестування - письмово.

Бажаємо успіхів у навчанні!

ТЕМА 1. ПОЧАТКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (IV тис. до н.е. – VII ст. н.е.)

1. Ознаки державності у трипільських племен: припущення і докази
2. Держави кочових племен кіммерійців, скіфів і сарматів
3. Розвиток античної державності у Північному Причорномор'ї та на Кримському півострові
4. Державотворення в українських землях часів «великого переселення народів»

1. Ознаки державності у трипільських племен: припущення і докази

Державотворення в Україні має давню історію. Його початок пов'язаний з добою енеоліту (IV-III тис. до н.е.), коли територія середнього Наддніпров'я була заселена людністю, етнічно тотожною до східних слов'ян I тис. н.е.

У період мідно-кам'яного віку (енеоліту) в Україні сформувалася яскрава археологічна культура, яку називають трипільською. Свою назву вона отримала завдяки археологічним знахідкам 1893-1896 років поблизу с. Трипільля на Київщині, які здійснив дослідник В. Хвойка. Ареал поширення трипільської культури охоплює територію сучасної Румунії, Молдови й України. Центром трипільської культури є Румунія.

У вивченні здобутків трипільської культури як світова, так і вітчизняна історична наука стикається з проблемою відсутності письмових джерел. За таких умов ретроспектива трипільського життя відтворюється лише на підставі речових джерел (археологічних знахідок) та деяких новітніх методів (аерофотозйомка, геомагнітна зйомка тощо). Досліджуючи численні артефакти, науковці висувають різноманітні версії. Взагалі, історія трипільської культури залишається недостатньо вивченою, а в її науковій інтерпретації дивним чином сплітаються як доведені факти, так і гіпотетичні твердження.

На підставі речових джерел можна говорити, що племена трипільців вели осілий спосіб життя і досягли значних зрушень у різних галузях: вони першими в Україні почали використовувати метал (мідь) і фарбувати гончарні вироби (через що трипільську культуру називають культурою мальованої кераміки). Трипільці були знатними землеробами, адже знали і вирощували 9 злакових культур, користуючись кістяними і роговими сапами, дерев'яними ралами і серпами з мідними або бронзовими наконечниками. Південні трипільці, які жили між Дністром і Прутом, займалися садівництвом і виноградарством. Важливою галуззю трипільців було скотарство: вони розводили корів, коней, овець, кіз, свиней. Трипільські ремісники уміли виготовляти гігантські (заввишки у 1,5 метра) керамічні вироби, на пізньому етапі трипільці освоїли ткацтво. Високого рівня досягли трипільські будівельники: вони започаткували в Україні містобудівництво. Трипільські праміста функціонували впродовж півстоліття, потім їх спалювали і будували нові. Житлові будинки трипільців мали каркасну основу (дерев'яний каркас обмазували глиною). Із глини також виготовлялася підлога, дах вкривався соломною або

очеретом. Площа жител нерідко сягала 150 кв. м, є підстави говорити про існування у трипільців і двоповерхових будинків.

Ймовірно, трипільці знаходилися на етапі зародження приватної власності і міжплемінних об'єднань, що сприяло утворенню *енеолітової протодержави*, яку, на погоджену думку вчених, називають *Трипілля*.

Найбільш переконливим доказом можливого існування державотворчої традиції у трипільців є наявність у них великих міст із виразним оборонним призначенням (площа трипільських міст сягала 250-450 га, а кількість населення коливалась у межах 20-40 тис. осіб). Серед досліджених на сьогоднішній день поселень-гігантів можна назвати Доброводи (250 га), Майданецьке (270 га), Чечеркозівку (300 га), Тальянки (450 га). Таке значне скупчення населення, що усвідомлювало значення власної території і захищало її, водночас підтримуючи стосунки з географічними сусідами, безумовно, свідчить про високий рівень суспільної організації трипільців.

Трипільські житла розташовувалися по колу, що також підтверджує їх захисну (фортифікаційну) функцію. Так, Майданецьке поселення мало чотири кола забудови: внутрішній овал утворено 225 будівлями, поставленими впритул одна до одної, лише подекуди залишено проходи; на відстані 100 м розташовано другий овал, що містить 500 будівель; через 60 м розташовано третє коло забудови, яке оперізувало поселення не повністю і містило 670 будівель, у четвертому колі нараховувалося 130 будівель. Крім того, в Майданецькому поселенні була 100-метрова кільцева вулиця у вигляді літери «0», яка не була заселеною.

Отже, трипільська культура є яскравим явищем історичного минулого України, від якого бере початок наше вітчизняне державотворення.

Найвищу оцінку трипільській культурі поставив сучасний український історик В. Бебик, який стверджує, що вона являла собою землеробсько-кочову цивілізацію, яка через землеробський (орійський) компонент визначила розвиток європейської цивілізації, а через кочовий (арійський) компонент вплинула на схід.

2. Держави кочових племен кіммерійців, скіфів і сарматів

Державотворення на українських землях пройшло довготривалий кочовий період. Так, на території України впродовж 13(!) віків, змінюючи одна одну, існували держави кочових народів – *Кіммерія* (IX-VII ст. до н.е.), *Велика Скіфія* (VII-III ст. до н.е.), *Мала Скіфія* (III ст. до н.е. – III ст. н.е.), *Сарматія* (III ст. до н.е. – IV ст. н.е.).

На відміну від *Трипілля*, у дослідженні кочових держав використовуються писемні джерела. Так, про кіммерійців і скіфів писав прославлений Геродот (він носить титул «батька історії»). Про сарматів можна прочитати у працях давньоримських істориків Полібія та Плінія. Скіфо-сарматська доба залишила після себе численні археологічні «сліди» – кургани, переважна більшість яких зосереджена на території сучасних Дніпропетровської та Запорізької областей.

Першими кочовиками на українських землях були *кіммерійці*. Давньогрецький поет Гомер називав кіммерійців «кобилодойцями», натякаючи на скотарський характер їх господарства.

Кіммерійці займали величезну територію між річками Дністер і Дон, а також Кримський і Таманський півострови. У період грецької колонізації Північного Причорномор'я та Півдня України Керченська протока носила назву «Боспор Кіммерійський».

Кіммерійці виплавляли залізо з болотяної руди й виробляли залізну зброю. Вони займалися кочовим скотарством. Захищаючи свої пасовиська та завойовуючи чужі, кіммерійці перетворилися на войовничий, жорстокий народ. Пересувний характер їх життя сприяв ознайомленню з державотворчими традиціями народів Малої Азії. Внаслідок чого, державотворчий досвід Урарту, Ассирії, Лідії, з якими кіммерійці воювали, був застосований і в самій Кіммерії.

Малоазійські державотворчі традиції затвердили у Кіммерії монархічну форму правління. Кіммерійцями правили царі, однак їх влада була слабкою і не змогла вистояти перед потужною навалою скіфів.

У порівнянні з кіммерійцями, *скіфи* накопичили значно більший досвід у справі державотворення. Перш ніж створити державу на українських землях, вони організували державу на завойованих землях у Мідії (остання проіснувала 28 років). У другій половині VII ст. до н.е. скіфи утворили Велику Скіфію, яка розташовувалася на території між Дунаєм та Доном і проіснувала до III ст. до н.е. Геродот стверджував, що Велика Скіфія мала на карті форму чотирикутника.

У VI ст. до н.е. Скіфія поділялася на три царства, кожне з яких мало свого царя, але одне з царств було головним. Цар останнього мав титул головного царя Великої Скіфії.

Важливою ознакою скіфської держави був її адміністративно-територіальний устрій, що являв собою номи (округи), які очолювали номархи.

Центром Великої Скіфії та одночасно місцем перебування царських скіфів була територія сучасної Дніпропетровщини, про що свідчать унікальні археологічні знахідки, зроблені українським археологом Б. Мозолевським: це, зокрема, все-світньо відома «Скіфська пектораль» (нагрудна чоловіча прикраса із золота вагою понад 1 кг, знайдена у кургані «Товста могила»). Скіфські коштовності неодноразово знаходили і на Криворіжжі (наприклад, у 1982 році – на території місцевої вовно-прядильної фабрики).

Скіфське суспільство було неоднорідним: пануюча його частина – царські скіфи – вважали своїми рабами інші його частини: скіфів-пахарів, скіфів-орачів (орачі, на відміну від пахарів, виробляли зерно на продаж) та скіфів-скотарів. Як і в Кіммерії, у Скіфії була монархічна влада правління, однак скіфські царі не мали абсолютної влади й нерідко мусили підкорятися раді царів скіфських племен та народним зборам воїнів. Найчастіше влада царя обмежувалася «радою скіфів», що могла ініціювати усунення монарха і заміну його відповідним спадкоємцем. Під час війни скіфські царі очолювали військо і розпоряджалися роздачею завойованих трофеїв. Право на трофей отримував лише той воїн, який принесе цареві відтятту голову ворога.

Пошана скіфів до царської влади яскраво відобразилася в обряді поховання, який за усіма атрибутами (але не масштабною дією) схожий на обряд поховання єгипетських фараонів. Ось як про це писав Геродот: «...Коли помирає їхній цар, вони ... вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його

череву, наповнюють кропом, потім зашивають). Разом з померлим царем у просторому склепі ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим».

Отже, Велика Скіфія була рабовласницькою ранньомонархічною державою. Найбільшого розквіту і піднесення вона досягла у IV ст. до н.е., під час правління царя Атея. Тоді Велика Скіфія перетворилася на могутню централізовану державу. Цар Атей карбував монети, у союзі з Філіппом II Македонським завойовував Балканський півострів. Однак, після загибелі Атея Велика Скіфія занепала і почала поступатися своїми територіями сарматам.

Останньою скіфською державою на українських землях була Мала Скіфія, що існувала впродовж III ст. до н.е. – III ст. н.е. Вона займала незначну територію Кримського півострова зі столицею Неаполь (поблизу сучасного Сімферополя). Незважаючи на тривале існування, Малій Скіфії не вдалося відродити славу Великої Скіфії, хоча у неї й були періоди піднесення: так, у II ст. до н.е. Мала Скіфія перемогла давньогрецьку колонію Ольвію, що розташовувалася на території сучасної Миколаївської області, і встановила свій контроль над Тавридою (півднем сучасної України).

Наступні кочовики на українських землях – *сармати* – у справі державотворення відчутно поступалися скіфам. Сармати мали вождів, однак останні не контролювали державу з її мобільними кордонами, а займалися численними завоюваннями. До того ж, сарматське суспільство було етнічно неоднорідним. У ньому виокремлювалися племена царських сарматів, язигів, роксоланів, аланів та ін.

Назва «сармат» була вигадана давньогрецькими істориками, у перекладі з іранської мови вона означає «підперезаний мечем».

Вітчизняні історики стверджують, що сарматам не вдалося створити повноцінної держави. Водночас, у стародавніх джерелах є згадки про сарматських цариць – Томирис, Амагу та ін., які у своїй поведінці схожі з міфічними амазонками: «Вони мали войовничий характер, їздили верхи, володіли зброєю, нарівні з чоловіками ходили у походи, не вступали у шлюб, доки не вб'ють першого ворога». За легендою, переказаною Геродотом, сармати народилися від амазонок і скіфів.

Отже, в історії вітчизняного державотворення спостерігається довготривалий монархічний період, пов'язаний із перебуванням на українських землях племен кіммерійців, скіфів і сарматів. У цих народів існував рабовласницький устрій, а царська влада носила обмежений характер. Найбільших здобутків у справі державотворення досягли скіфи.

3. Розвиток античної державності у Північному Причорномор'ї та на Кримському півострові

У I тис. до н. е. українські землі прийняли й розвинули античні традиції державотворення. Це сталося внаслідок великої грецької колонізації, яка розпочалася у VII ст. до н.е. Греки-переселенці облаштувалися у Північному Причорномор'ї та на Кримському півострові, заснувавши там свої численні поселення. Першим грецьким поселенням в Україні стало місто *Борисфеніда* на острові Березань у пониззі Південного Бугу. Згодом були засновані *Ольвія* (Миколаївщина), *Ніконій* (Одещина), *Офіусса*, пізніше перейменована на Тіру (сучасне місто Білгород-Дністровський), *Пантікапей* (сучасне місто Керч), *Фанагорія* (Таманський півострів), *Тірітака*, *Кіммерік* (Керченський півострів), *Феодосія* (східний Крим), *Херсонес Таврійський* (поблизу міста Севастополь), *Керкінітіда* (сучасне місто Євпаторія) та ін. За висловом давньогрецького філософа Платона, «греки обсіли Чорне море, неначе жаби ставок».

На нові освоєні землі греки-колоністи привезли традиційну для Стародавньої Греції форму організації суспільства – поліс (місто). Поліс як модель суспільного устрою являв собою самостійну державу, до якої входило безпосередньо місто і навколишні сільськогосподарські території.

Місто мало чітко сплановану забудову, поділялося на квартали. На околиці розташовувалися ремісничі та бідняцькі квартали. У центрі поліса знаходилася агора – головна площа, що функціонувала як ринкова. Навколо агори стояли адміністративні споруди, школи, спортивні будівлі, крамниці. Грецьке місто було чистим, упорядкованим, у ньому діяли гідросистеми з керамічним водоводом. Поліс ретельно охоронявся, був оточений міцними оборонними стінами з баштами для спостережень.

Однією із найважливіших частин поліса був релігійний квартал, який називався теменос. У ньому розташовувалися храми, вівтарі, священні гаї, некрополь (цвинтар).

Античні міста-держави мали республіканську форму правління: своїх владних керманців греки обирали. Окрім того, у греків вже існував поділ влади на три гілки (законодавчу, виконавчу та судову). Законодавча влада в античних містах-державах була представлена народними зборами або демократичними радами, а виконавча – магістратами. До складу магістрату входила колегія архонтів на чолі з першим архонтом. Ці посадовці обиралися строком на 1 рік.

Усі вільні громадяни міст-держав, як і на своїй батьківщині – Стародавній Греції, користувалися широкими особистими і політичними правами. Діти вільних громадян отримували громадянство за урочистих обставин: вони мали прилюдно скласти присягу на вірність колонії і бути готовими захистити її від ворога зі зброєю в руках. Натомість, будь-яких прав позбавлялися раби, жінки та іноземці. Тобто, грецька демократія відстоювала рабовласницькі цінності і мала виразні ознаки суспільної дискримінації за статтю і походженням.

Серед рабовласницьких республік, що їх утворили греки-колоністи на південних землях України, були аристократичні (наприклад, Ольвія) і демократичні (наприклад, Херсонес) держави. Аристократична форма правління являла собою

владу «найкращих» членів суспільства, тобто виборні посади займали лише представники найдавніших родів. Демократична форма правління формувалася шляхом загальних виборів і у «виборчі бюлетені» міг потрапити будь-який вільний громадянин поліса. Однак, на практиці різниця між цими формами правління була номінальною. Адже претенденти на виборні посади мали сплачувати чималий податок – а це було по кишені лише грошовитим громадянам.

Окрім республіканської форми правління, греки мали досвід і монархічної моделі держави. Саме така, монархічна форма правління, була реалізована на Керченському та Таманському півостровах, коли у 480 р. до н.е. там виникає *Боспорське царство*. У складі цього царства правляча династія Археанактидів об'єднала міста Пантікапей, Фанагорію та ін.

Розвиток античних міст-держав у давніх грецьких традиціях тривав до середини I ст. до н.е., доки у регіон не втрутився «римський» фактор. Військові перемоги Рима викликали відверту геополітичну переорієнтацію античних міст-держав Північного Причорномор'я, внаслідок чого деякі з них увійшли до складу Римської імперії (наприклад, Тіра, Ольвія, Херсонес).

Римська присутність у Північному Причорномор'ї стала особливо відчутною з приходом до влади Нерона у 54 році н.е. Відтоді Рим активізував свою політику на Сході. Так, до складу союзників Нерона «потрапило» Боспорське царство: його царі мали затверджуватись у Римі, одержуючи титул «друга цезаря і друга римлян» та відповідну грамоту на правління – інсигнію. У 56 році Нерон дарував право на самоврядування Тірі. За його наказом у 63-64 роках римське військо надало військову допомогу Херсонесу, що потерпав від набігів варварів. Увага Нерона до даного регіону пояснювалася його політикою, спрямованою на створення дружніх і союзних держав навколо Римської імперії. Після смерті імператора римська присутність в українських землях значно послабшала.

Остаточний занепад античної державності в Україні був пов'язаний з набігами варварів (готів у III ст. н.е. та гунів у IV ст. н.е.). У цей період припинили своє існування майже всі грецькі міста-держави, вціліли лише Пантікапей та Херсонес, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

З V ст. н.е. почалося візантійське проникнення на територію України. На Південному узбережжі Криму візантійці заснували кілька фортець, зокрема, Алустон (сучасна Алушта), Гурзувіти (сучасний Гурзуф), Сугдею (сучасний Судак). Однак, на державотворчі процеси в українських землях ці події не мали відчутного впливу.

Отже, найбільш вагомий внесок у розвиток державотворення на українських землях у дослов'янську добу здійснили стародавні греки, які у період великої грецької колонізації заснували у Північному Причорномор'ї чималу кількість міст-держав. Поліс, як форма суспільної організації, пристосувався до різних форм правління: аристократичної республіки, демократичної республіки, монархії. Греки були першими, хто приніс в Україну традиції демократії та поділу державної влади на три гілки.

4. Державотворення в українських землях часів «великого переселення народів»

Впливовим чинником державотворення на українських землях стали різноманітні варварські племена. Своєю назвою вони мають «завдячувати» стародавнім римлянам, які, чуючи незрозумілою мовою нескінченне «вар-вар», об'єднали під цим словом усіх переселенців – руйнівників античної цивілізації.

Першим і найбільш відомим серед варварських племен були *готи*. На початку нашої ери уроджені на Скандинавському півострові готи почали швидко просуватися на материк і досягли територій, що їх займає сучасна Україна. З кінця II до початку V ст. готи жили на українських землях, створивши *Державу Германаріха*. Остання являла собою нетривке політичне об'єднання підкорених слов'янських, пізньоскіфських, дакійських та сарматських племен. Археологічним підтвердженням цієї державності є вельбарська і частково черняхівська культури.

Готи були завойовниками, однак на початку III ст. їх войовничий дух занепадає й вони переходять до мирної праці. Відтак, держава, яку у IV ст. вони створили на території України, носила цілком мирний характер. Так, наприклад, у Криму готи вступили у федеративний союз із херсонеситами – мешканцями античного поліса Херсонес – і навіть взяли на себе роль їх найманого війська. Варвари-федерати служили херсонеситам, охороняючи гірські перевали і морські береги.

На межі I – II ст. із-за Дону на територію України просунулися племена *аланів*. Разом із готами вони заснували *державу – Кримська Готія*. На південному схилі гори Демерджи і досі зберігся гото-аланський могильник. Кримська Готія розташовувалася на Керченському півострові, південному та південно-західному берегах Кримського півострова. Близькість до християнської Візантії призвела до того, що на півострові були засновані Готська і Сугдейська православні єпархії. Готська єпархія, що знаходилася у Партеніті, а згодом у Мангупі, проіснувала десять віків. Її архієпископ Іоанн Готський у 787 р. очолив повстання проти хозарів.

Слід зазначити, що Кримська Готія та її народ становлять одну з найцікавіших загадок в історії вітчизняного державотворення. Кримський краєзнавець XIX ст. Василь Кондаракі з цього приводу писав: «Ми не маємо жодних відомостей щодо причин, з яких туземці Тавриди отримали назву Готів у грецьких письменників. Не менш дивно й те, що вся країна, яку займали таври, називалася Готією до останніх днів перебування у Тавриді генуезців».

Наприкінці IV ст. з Монголії та Китаю на територію України увірвалися *гуни* – кочовий тюркомовний народ. Перша переможна битва гунів з готами відбулася у 375 р. Згодом гуни розгромили іраномовних кочовиків (сарматів, аланів тощо) і відкрили епоху Великого переселення народів. Оволодівши Боспорським царством, гуни вдерлися у Північне Причорномор'я і досягли Наддністрянщини, де вже починалися володіння вестготів. Відкинувши врешті-решт усіх своїх ворогів за Дунай, *гуни створили у Північному Причорномор'ї міцне державне об'єднання*. Останнє розташовувалося на території сучасної України і було частиною могутньої Гунської держави. Її найвідомішим лідером був полководець Аттіла. Після поразки на Каталаунських полях у 451 р., що її зазнав Аттіла від римлян,

імперія гунів розпалася. Гуни залишили Подунав'я і переселилися у степи України, де асимілювалися із місцевим населенням.

Після етнічного розчинення гунів на території України посилилися позиції *антів* – праслов'янських племен, яких історик М. Грушевський називав першими українцями. У III ст. була заснована войовнича *Держава антів*. Остання вела виснажливі балканські війни із Візантією за сфери впливу у Придунав'ї. Імператори Візантії були змушені надати дозвіл антам селитися на Балканському півострові.

Однак, на шляху зростання могутності антів постали *авари* (давньоруською – обри) – тюркомовні кочові племена, які прийшли з території Дагестану. У VI ст. у басейні річки Дунай авари заснували *державу – Аварський каганат*. На території України, а саме у Північному Причорномор'ї, авари вперше з'явилися у 588 р. Вони спустошували землі слов'ян, грабували і забирали у полон людей. З появою аварів пов'язане остаточне зникнення з історичної арени антів, які в останній раз згадуються у першоджерелах, датованих 602 р. Отже, Держава антів проіснувала до початку VII ст.

Таким чином, за часів «великого переселення народів», коли значною мірою сформувалася сучасна політична карта Європи, територія України перебувала в епіцентрі східноєвропейського державотворення, яке відрізнялося від західноєвропейського значним впливом Сходу і постійним тиском з боку войовничих кочових племен. Останні принесли на українські землі свої традиції правління та державного устрою, зокрема, східну форму деспотії та військову організацію центральної (царської) влади.

Отже, на українських землях, перш за все у степовій зоні і Причорномор'ї, задовго до появи власне слов'янських племен вже існувала ціла низка державних утворень: Трипільля, Кіммерія, Велика та Мала Скіфія, Сарматія, античні міста-держави. У III ст. н.е. розпочався процес праслов'янського державотворення, започаткований племенами антів. Одночасно з ними на історичній арені активно діяли численні варварські племена готів, аланів, гунів, аварів тощо. Безпосередньо на українських землях варвари заснували такі державні утворення, як Держава Германаріха та Кримська Готія. Окрім того, українські землі стали частиною великої Гунської держави та Аварського каганату.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте загальну характеристику державотворчих процесів у дослов'янський період.
2. Назвіть ознаки енеолітової держави Трипільля.
3. Проаналізуйте державотворення кочових народів, які мешкали на території України у I тис. до н.е.
4. Розкрийте умови існування держави Мала Скіфія.
5. Дайте оцінку античному фактору у вітчизняному державотворенні. Покажіть особливості запровадження античних форм державного правління на теренах України.

6. Поясніть роль «Великого переселення народів» у формуванні державності в Україні.
7. Назвіть держави варварських племен, що були утворені у I тис. н.е.

Історичні дати:

IV – III тис. до н.е. – енеоліт, трипільська культура.

IX – VII ст. до н.е. – Кіммерія.

VII ст. до н.е. – III ст. н.е. – Велика Скіфія.

III ст. до н.е. – IV ст. н.е. – Сарматія.

VII ст. до н.е. – заснування грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї (Борисфеніда, Ольвія, Тіра, Пантікапей, Херсонес, Феодосія та ін.).

V – VI ст. н.е. – заснування візантійських фортець на Південному узбережжі Криму (Алустон, Гурзувіти, Сугдея).

Персоналії:

Борис Миколайович Мозолевський (1936-1993) – український археолог, що досліджував скіфські кургани і знайшов золоту «Скіфську пектораль».

Вікентій В'ячеславович Хвойка (1850-1914) – український археолог, чех за походженням, деякий час жив у Києві і працював учителем. У 1893 році розпочав археологічні розкопки на Київщині. Дослідив с. Трипілля, яке дало назву культурі мальованої кераміки.

Терміни:

Прамісто – поселення первісної доби, що мало ознаки міста (велика кількість мешканців та жител).

Поліс – форма суспільно-державної організації у давніх греків, що передбачала автономне правління окремого міста із прилеглими сільськогосподарськими територіями.

Монархія – форма правління, що передбачає передачу влади у спадок.

Республіка – форма правління, за якої влада обирається шляхом волевиявлення громадян.

ТЕМА 2. СЕРЕДНЬОВІЧНА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА КНЯЖА ДЕРЖАВА – УКРАЇНА-РУСЬ (КИЇВСЬКА РУСЬ)

1. Утворення та становлення східнослов'янської держави:
  - а/ основні концепції утворення держави у східних слов'ян;
  - б/ формування Київської держави – України - Русі.
2. Розквіт і зміцнення держави:
  - а/ реформаторська та державницька діяльність князя Володимира Великого і Ярослава Мудрого;
  - б/ державний і суспільний лад України-Русі.
3. Феодальна роздробленість: причини та наслідки
4. Галицько-Волинська держава – спадкоємиця державницьких традицій України-Русі

1. Утворення та становлення східнослов'янської держави

а/ Основні концепції утворення держави у східних слов'ян

Однією з найбільших держав Східної Європи доби середньовіччя стала Київська, або Давня, Русь. Вона з'явилася понад одинадцять століть тому і за часи свого існування зайняла провідне місце серед феодальних держав Європи.

Історія її виникнення завжди знаходилася у центрі уваги науковців. Деякі етапи формування та розвитку Київської держави ще й досі мають дискусійний характер.

В історичній науці склалося декілька суперечливих теорій походження України-Русі. Залежно від політичного клімату та суб'єктивних симпатій істориків, то одна, то інша бере гору.

Найбільшого поширення набула **норманська теорія**. Провідну роль норманів в утворенні Київської Русі відстоювали німецькі вчені Г. Байєр, Г. Міллер, А. Шльоцер, які у XVIII ст. працювали у Петербурзькій Академії наук. У такий спосіб вони намагалися довести *неспроможність слов'ян створити власну державу*. Свої докази автори даної теорії здебільшого базували на «Повісті минулих літ» Нестора, де, дійсно, є новела про закликання на князювання слов'янами Рюрика (нормана) та його братів. Проте це аж ніяк не означає, що саме нормани створили слов'янам державу хоча б тому, що до них (Рюриковичів) сиділи на руському престолі Києвичі (такий факт міститься у «Повісті минулих літ»). У той же час, німецькі вчені пов'язували походження слова «Русь» від норманського «Роутсі» (так називали норманів у XIII ст.).

Першим опонентом норманської теорії став видатний російський вчений М.Ломоносов. Він доводив наявність у східних слов'ян необхідних передумов для створення власної держави. Щодо походження етноніма «Русь», то багато вчених пов'язують його з назвами річок Рось, Руса, Роставець, що знаходяться в Центральній Україні.

З українських істориків норманську теорію підтримували О. Єфименко, Д.Дорошенко, Є. Маланюк. На захист провідної ролі слов'ян в утворенні своєї держави стали М. Грушевський, М. Костомаров, В. Антонович, Д. Багалій та ін. У 20-х роках XX ст. основна частина вчених віддавала перевагу «варязькому фактору», а офіційна радянська історіографія назвала норманську теорію політично шкідливою.

Деякі сучасні вчені (П. Толочко) вважають норманську теорію надто заангажованою. На думку П. Толочка, вона має політичне й ідеологічне навантаження, припинює роль слов'ян в утворенні давньоруської держави. На сьогодні багато вчених відійшли від крайностей і враховують одночасно і вплив варягів, який не став провідним, і власну здатність слов'ян до утворення держави як наслідок ряду об'єктивних факторів.

Наступна теорія, яка останнім часом набула поширення в історичній літературі – **хазарська**. Її прихильниками є американські вчені-славісти О. Прицак та Ф.Дворніков, які доводять хазарське походження слов'ян, а також провідну роль хазарів у заснуванні Києва й утворенні Київської Русі. Панівну роль хазар визначав і російський вчений Л. Гумільов.

Оригінальна **«балтійсько-слов'янська»** теорія була викладена російським вченим середини ХІХ ст. С. Годаоновим. Він твердив, що русичі та їх перші князі походять із західнослов'янського племені, яке мешкало на о. Рюген. Частина цього племені у ІХ ст. вимушена була емігрувати на північ Східної Європи у район Стара Ладoga-Новгород, де було закладено підвалини давньоруської державності. Останнім часом у Росії робляться активні спроби повернутися до даної теорії і надати їй особливої ваги: Ладога проголошується ледь не центром державотворення східних слов'ян.

Сучасний дослідник В. Ричка стверджує, що Русь у ІХ-ХІ ст. розвивалася у межах двох по суті незалежних і малопов'язаних центрів – Києва на півдні і Новгорода на півночі. Вони обидва були визначними центрами давньоруської державності і стали символом «загальноруської історії» та, водночас, її відновлених національних версій – російської та української.

І все ж полеміка навколо проблеми, звідки «пішла Руська земля» (держави) та хто стояв біля її витоків, переважно розв'язується на користь південно-східних слов'ян Подніпров'я. Наростання державотворчих тенденцій, починаючи з V ст., та існування у VIII-IX ст. потужної держави – Руська земля – є природним результатом складної взаємодії соціально-економічних, політичних і етнокультурних факторів, які склалися у східних слов'ян Середнього Подніпров'я на власній основі в процесі їх історичного розвитку.

У VI-VIII ст. східні слов'яни починають розселятися по правому берегу Дніпра. Літописець Нестор у «Повісті минулих літ» зазначав, що слов'яни «прийшли і сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю й Двіною і назвалися дреговичами, а інші сіли по Двіні й назвалися полочанами за річкою, що впадає до Двіни і має назву Полота. Ті ж слов'яни, котрі сіли поблизу озера Ільмень, назвалися власним ім'ям – словенами ...» У літописі Нестора називаються й інші слов'янські племена: кривичі, радимичі, в'ятичі, северяни, дуліби та ін. Згодом налічувалося близько 14 племінних союзів. Племена полян у минулому заселяли сучасні Київщину і Канівщину, деревляни – Східну Волинь, северяни – Дніпровське Лівобережжя, уличі – Південне Подніпров'я, Побужжя, хорвати – Прикарпаття та Закарпаття, волиняни, або бужани, – Західну Волинь, тиверці – землі над Дністром.

У VIII-IX ст. набирає силу процес *об'єднання окремих слов'янських племен та їхніх союзів, що стає підґрунтям для виникнення державних утворень – племінних князівств*. За свідченням арабських авторів уже в VIII-IX ст. існувало три осередки

східнослов'янської державності: Куявія (земля полян з центром у Києві), Славія (Новгородська земля) й Артанія (Ростово-Суздальська, а можливо Причорноморська і Приазовська Русь). Вони заклали фундамент східнослов'янської державності з центром у Києві. Найбільшою з них була полянська, яку літописці називали Руською землею з центром у Києві. Вона й стала тим політичним і територіальним ядром, навколо якого почала створюватися Давньоруська держава, що пізніше отримала штучну назву Київська Русь і так закріпилася в історичній літературі.

б/ Формування Київської держави – України-Русі

Формування і розвиток давньоруської держави – Київської Русі - відбувалися в декілька етапів:

I – IX- кінець X ст. – виникнення і становлення Давньоруської держави;

II – кінець X- середина XI ст. – піднесення і розквіт Київської Русі;

III - кінець XI- середина XIII ст. – політична роздрібненість Київської держави та її поступовий занепад.

Перші літописні свідчення про давньоруську державу з'явилися у середині 60-х років IX ст. за часів князя Аскольда. Брати Аскольд і Дір вважаються першими київськими князями з династії Києвичів, які успішно приєднували інші слов'янські племена.

У IX ст. завершується складний і тривалий процес формування класових відносин і починається утворення Київської держави, яка набуває тих ознак, що на той час мали і сусідні державні утворення.

Територія держави за Аскольда і Діра була невеликою. До її складу входили землі полян, деревлян, дреговичів, південно-західних северян. Здійснювалася активна військова політика. Успішними стали походи Аскольда на печенігів, на Візантію, волзьких болгар. Військові успіхи сприяли підвищенню міжнародного становища Русі, яка впевнено виходила на євразійський простір. Аскольд підтримував мирні стосунки з Хазарією, яка на той час вже не складала загрози для Київської Русі і відігравала роль своєрідного заслону проти натиску кочових племен і особливо – печенігів.

Вже за правління Аскольда було зроблено спробу християнізації Русі, про що свідчать Густинський літопис, київський Синопис та інші джерела. Намагання впровадити на Русі у IX ст. нову релігію стало наслідком закономірного процесу, що відбувався в усій Східній і Північній Європі. Як зазначає український історик М.Брайчевський: «Аскольдове хрещення мало загальнодержавний характер і аж ніяк не було приватною справою конкретної особи». Це був офіційний акт введення християнства на Русі як державної релігії. Нова релігія сприймалася заможною частиною населення країни як основа для забезпечення своїх класових інтересів. Проте більшість жителів Київської держави продовжували вірити в язичницьких богів, дотримувалися язичницьких традицій і не були готові до сприйняття християнської віри. У подальшому це призвело до незадоволення релігійною політикою Аскольда. Охрещення Русі за його правління не відбулося. Повноцінний перехід від «поганства та язичництва» до монотеїстичної віри христової здійснився за часів князя Володимира.

У 882 р. внаслідок династичного перевороту відбулася зміна династії у Києві. Олег, з роду Рюриковичів, який правив у Новгороді, рушив на багаті південні землі, вбив Аскольда і Діра, захопив владу у Києві, проголосивши його «матір'ю міст руських», і саме в такий спосіб заснував династію Рюриковичів.

Появу Рюрика у Новгороді дослідники пов'язують з напруженим становищем, яке було спричинене припиненням правління місцевої династії або державним переворотом, що у свою чергу привело до політичної кризи і неспроможності новгородців самостійно розв'язати дану ситуацію. За короткий час Рюрикові вдалося підкорити силою зброї місцеве боярство і всю повноту влади зосередити у своїх руках, однак його правління не було тривалим. Після смерті він залишив спадкоємцем малолітнього сина Ігоря, регентом при якому було призначено Олега. Опинившись при владі, Олег намагається досягти об'єднання Славії (Новгородсько-Псковської землі) та Руської (Київської) землі. У 882 р. було здійснено похід на Київ, наслідком чого і стало встановлення влади Рюриковичів на Русі.

Історики В. Татищев, М. Брайчевський та інші приписують успіх Олега підтримкою з боку опозиційних сил, незадоволених релігійною реформою Аскольда. Антихристиянська, проязичницька платформа допомогла Олегові стати до влади у Києві.

За часів Олега починає формуватися «Руська земля» як об'єднана держава. Його князювання (882-912 рр.) починається зі створення опорних пунктів центральної влади у племінних князівствах, встановлення порядку стягнення данини. Поступово влада Києва поширюється на землі сусідніх племен. На ці землі розповсюджувалася загальна система управління. Центром держави стає Київ. Цьому в значній мірі сприяло його стратегічне розташування. Київський князь Олег проводив активну зовнішню політику, здійснював військові походи, якими Русь утверджувала свій міжнародний статус. Пріоритетну роль у зовнішній політиці відігравав візантійський напрямок. Було здійснено два вдалих походи на Візантію (907, 911 рр.). У 907 р. було підписано угоду з Візантією, умови якої були вигідними для Русі: Візантія виплачувала контрибуцію (48 тис. гривень золотом), руські купці отримали право протягом 6 місяців за кошти Візантії перебувати на її території та ін. За це русичі повинні були надавати військову допомогу Візантії у боротьбі з зовнішніми ворогами. Крім того, Олег здійснив вдалі походи на Хазарський каганат (884, 885 рр.) та Каспійське узбережжя (909-910 рр.). За його правління поживався економічний і політичний розвиток країни, зміцнилася князівська влада. Але створити сильну об'єднану країну Олегові ще не вдалося.

Подальша розбудова держави відбулася за часів князя Ігоря (912-945 рр.). Він продовжив процес збереження в межах єдиної держави земель уличів, деревлян, які намагалися відновити свою незалежність після смерті Олега. Здійснив військові походи на Візантію (943, 944 рр.), які не мали такого успіху, як раніше. Угода, підписана з Візантією у 944 р., позбавила руських купців права безмитної торгівлі у Константинополі, русичі вимушені були обороняти кримські володіння Візантії від кочівників. Зате успішними стали походи Ігорової дружини на Каспій та Закавказзя. Втім, у внутрішній політиці він припустився помилок. Так, неурегульоване збирання данини (полюддя) привело до повстання деревлян, під час якого вони з особливою жорстокістю розправилися над князем та його дружиною.

Після трагічної смерті Ігоря на чолі держави стала його дружина Ольга (945-964рр.). В історію Ольга увійшла як розумна, мудра і владна, але й жорстока правителька. Повстання деревлян та їх розправа над князем Ігорем призвели до дестабілізації політичного й економічного життя в країні та посилення відцентрових тенденцій. З метою стабілізації ситуації Ольга вимушена була здійснити деякі зміни в управлінні

державою. Перш за все, вона жорстоко помстилася за смерть свого чоловіка, спаливши головне місто деревлян - Іскоростень, де загинуло близько 5 тис. осіб, а також покарала їхніх князів.

Ольга провела ряд адміністративних, податкових реформ. Вона встановила норми податків («уроки»), визначила час і місце збирання данини («погости»), заклала нові міста, призначала там своїх правителів. Тим самим вона зміцнила позиції центральної великокнязівської влади на місцях, провела регламентацію повинностей залежного населення і розповсюдила свої нововведення на всі підвладні території. За часів її правління проводилася гнучка зовнішня політика. Застосовуючи дипломатичні методи, вона намагалася піднести міжнародний авторитет Русі.

У 946 р. Ольга здійснила візит до Константинополя, де була прийнята імператором Константином Багрянородним і патріархом. Вчені висловлюють припущення, що на той час вона вже прийняла християнство і вела переговори, щоб зробити його державною релігією. Однак слов'янське суспільство не було готовим до його прийняття.

Подальше розширення, зміцнення і розбудова держави відбулися за часів правління князя Святослава (964-972 рр.), який майже все своє життя провів у військових походах, за що історики прозвали його «князем - воїном», «князем – завойовником». Український історик М. Брайтчевський пише про нього так:

« Святослав, цей перший Рюрикович із суто *слов'янським іменем*, був за характером найбільшим варягом з усієї плеяди київських володарів того дому». Він був хоробрий, мужній і войовничий князь. Військова активність Святослава була направлена на Схід. Йому вдалося повернути до Русі в'ятичів, які потрапили під владу хазар, оволодіти Таманським півостровом, створивши там Тмутараканське князівство, розгромити Хазарський каганат, а також підкорити деякі племена (ясів і косягів) на Північному Кавказі. За часів Святослава кордони Давньоруської держави розширилися до Волги і Чорного моря. Однак походи не дали очікуваного результату. Саме перемога над хазарами відкрила шлях на Русь печенігам - кочовим племенам, які в 968 р. через відсутність Святослава вільно дійшли до Києва і ледве його не захопили.

У подальшому ареною політичних інтересів Святослава стала Болгарія. У війну з Болгарією він був втягнутий Візантією, яка була занадто занепокоєна його успіхами на Сході. Цим кроком Візантія намагалася послабити своїх суперників на Балканах, зіштовхнувши їх між собою, а також покласти край руській експансії на підконтрольні їй землі. Похід Святослава на Болгарію виявився успішним, і тільки напад печенігів на Київ (968 р.) примусив його повернутися додому.

Наступний похід у Болгарію виявився невдалим. У 971 р. Святослав вимушений був підписати мирну угоду з Візантією, відмовившись від претензій на візантійські володіння у Криму і на Дунаї. За умовами угоди Візантія забезпечувала право вільного повернення руської дружини на рідні землі, забезпечивши їх провіантом, але не дотрималася своїх обіцянок.

Святослав загинув трагічно. За однією з версій, повертаючись додому з військового походу, він потрапив у засідку печенігів, організовану Візантією. Дружину князя було розбито, загинув і сам князь. З його черепа печенізький князь зробив кубок з написом « Шукач чужої землі і свою загубив».

Знаходячись в постійних військових походах, Святослав не міг приділяти належної уваги питанням внутрішнього управління державою. Навіть русичі постійно йому дорікали: « Ти, княже, постійно шукаєш чужої землі й про неї дбаєш, а свою залишив напризволяще». Посилення сепаратистських тенденцій з боку удільних князів стало загрозою територіальній цілісності країни. Щоб не допустити руйнації держави, Святослав провів адміністративну реформу. В основні землі він назначив правителями свої синів: Ярополка посадив у Києві, молодшого сина Олега відправив князувати у Деревлянську землю, а позашлюбного сина Володимира поставив княжити у Новгороді. В інших землях Святослав залишив своїх родичів та довірених людей. Вони повинні були здійснювати на місцях судові, фінансові і військові функції. Це дозволило Святославу сконцентрувати владу в руках однієї династії.

Наведені історичні факти засвідчують, що *на першому етапі розвитку Київська держава знаходилася у процесі становлення*. Великокнязівська влада залишалася слабкою і недостатньо організованою. Ряд вчених визначають форму держави на даному етапі розвитку Київської держави як *дружинної* (О.О.Мельников), бо саме дружина складала верхівку тогочасного суспільства. Історики Л.І. Кормич, В.В.Багацький та інші форму влади, що сформувалася у Київській Русі на той час, називають *дружинно-вічовою*. Продовжувалося формування території країни, кордони якої були надто рухливими. У політиці князів переважали два основні аспекти: завоювання нових земель та встановлення там руського впливу. Домінування зовнішнього фактора в політиці давньоруської держави дозволило Київській Русі заявити про себе на міжнародній арені і впевнено увійти в європейський простір середньовічного світу.

2. Розквіт і зміцнення держави

а/ Реформаторська та державницька діяльність князя Володимира Великого і Ярослава Мудрого

Своєї могутності і розквіту Україна- Русь досягла за часів правління князя Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Володимир став верховним правителем, одержавши перемогу в гострій боротьбі за владу зі своїми братами. Дослідники вважають, що в часи його правління нібито об'єдналися дві доби: пізня родоплемінна і рання феодальна. Знесилена за часів військових походів Святослава, Русь потребувала зміцнення внутрішнього становища. Саме у цьому напрямку і зосередив свої зусилля князь Володимир. Перші роки правління Володимира були позначені міжусобною боротьбою. Він придушив намагання «племінної верхівки» відокремитися від Києва і продовжив політику об'єднання слов'янських земель. Князь підкорив племена в'ятичів, ятвягів, хорватів, дулібів, радимичів і тим самим завершив формування території Київської держави. За часів Володимира *Давньоруська держава стала найбільшою у середньовічній Європі*. Її територія простяглася з півночі - від Чудського, Ладозького й Онезького озер - на південь - до Дону та Південного Бугу, зі сходу – від Міжріччя Оки і Бугу, до Карпат і Західної Двіни на заході.

Важливим завданням Володимира стало зміцнення кордонів великої держави. Він засновує нові міста і фортифікаційні укріплення по Десні, Остру, Рубежу, Сулі і

Стугні. Ця розгалужена система укріплень протягнулася на тисячі кілометрів. Перемогою русичів закінчилися довготривалі війни з печенігами.

Посилення відцентрових тенденцій з боку племінної верхівки поставило перед Володимиром завдання подальшої централізації країни. Існуюча система державної організації вичерпала себе і потребувала змін. Володимир здійснює ряд реформ, які були спрямовані на зміцнення держави: адміністративну, військову, релігійну, грошову. Тому в історію українського державотворення Володимир увійшов як князь-реформатор.

Перш за все, щоб покласти край сепаратизму племінних князів, зміцнити великокнязівську владу, князь Володимир проводить зміни в адміністративному устрої країни. Всі державні землі він поділив на 8 уділів, в яких призначив до управління своїх синів або довірених осіб – посадників. Завдяки адміністративній реформі вдалося в кінці X ст. зміцнити і сконцентрувати владу в руках однієї династії, усунути від влади на місцях племінних князів, *відтак Русь стає об'єднаною, централізованою державою.*

Велику увагу Володимир приділив військовій реформі. Її було спрямовано на створення єдиної системи оборони країни, основою якої стала бенефіціальна система землеволодіння, тобто: наділення своїх дружинників землею за умови несення військової служби на користь великого князя. Завдяки цьому вдалося створити міцну великокнязівську армію, стати незалежним від дружини племінних князів і найманців-варягів. У той же час, така дружина була джерелом формування нового прошарку феодального класу, який протистояв старій київській знаті.

Особливий вплив на процес консолідації держави мала релігійна реформа. Першою спробою реформування стало створення єдиного пантеону язичницьких богів на чолі з Перуном. У Києві на горі перед княжим теремом Володимир поставив Перуна, Хорса, Даждьбога, Стрибога, Симаргла та Макошу, яким повинні були поклонятися всі жителі Київської держави. Але ці кроки не сприяли розвитку країни та її об'єднанню. Тому впровадження нової релігії, яка відіграла б роль об'єднуючого фактора, посилила владу князя та централізувала державу, ставало все більш нагальною потребою.

На той час основна частина європейських країн вже прийняла християнство, тому і князь Володимир обирає ту релігію, яка зміцнила б його владу і надала Київській Русі статусу рівної серед рівних та допомогла її проникненню в європейський простір. По суті з прийняттям християнства (988 р.) Русь увійшла в Європу і поступово стала набувати ознак європейськості. Князь Володимир був першим, хто « прорубав вікно» в Європу і ввів її в лоно європейської християнської цивілізації.

Насаджування нової релігії відбувалося переважно примусовим шляхом. Найбільший опір її впровадженню чинив простий люд, який сприймав християнство як чужинську віру. Хрещення не було одномоментним актом. Його проведення було довірено князівським воєводам, про яких у народі говорили: «Путятя хрестив вогнем, а Добриня мечем». Процес християнізації Русі виявився довготривалим і навіть до певної міри болісним для русичів, які ще тривалий час не хотіли приймати цієї, чужої для них, релігії і сповідувати дві релігії. Однак християнство поступово входило у свідомість і побут слов'ян, витісняючи або поєднуючи в собі дохристиянські язичницькі вірування.

Прийняття християнства позитивно вплинуло на подальший розвиток Київської Русі. Воно стало ідеологічною опорою великокнязівської влади, призвело до політичної консолідації країни, сприяло її духовному об'єднанню. Охрещений князь за візантійською традицією отримував статус помазаника Божого, тобто людини, яка втілювала його волю на землі. Це надавало князеві безмежної влади, сприяло перетворенню його на абсолютного володаря влади в державі. *Відтоді і починається на Русі формуватися абсолютистська, тобто монархічна влада.* Свого апогею вона досягла вже в Росії в XVII-XIX ст., коли влада монарха набула всеосяжного абсолютизму.

У період князювання Володимира було запроваджено монетне карбування. Володимир випускав так звані златники та срібляники, тобто золоті і срібні монети, на лицьовому боці яких було розміщено зображення князя з усіма регаліями, а на звороті - княжий герб (тризуб). З цього часу починається історія українського національного герба.

Зміцненню міжнародного авторитету Русі сприяло встановлення тісних стосунків з багатьма країнами. Володимир обрав політику династичних шлюбів, які зміцнювали політичні, економічні та культурні стосунки з іншими країнами.

І все ж таки попри усі зусилля Володимира, вже за часів його життя, а особливо після його смерті, між його синами розгорнулася жорстка боротьба за великокняжий київський престол і призвела до братовбивства (брати Борис і Гліб були вбиті своїм братом Святополком Окаянним). У подальшому загинули князі Святополк і Святослав. Саме в цих складних умовах з'являється постать Ярослава (сина Володимира Великого), який у 1019 р. одержав вирішальну перемогу над Святополком у битві на р. Альті і посів престол у Києві. Але стати повновладним правителем Київської держави в той час йому не вдалося. Претендентом на великокняжий престол був брат Ярослава – Мстислав Хоробрий, Тмутараканський князь. Братам вдалося домовитися. Територію країни було поділено по Дніпру, і управління здійснювали з двох центрів: Ярослав - з Києва, Мстислав - з Чернігова. Тільки після смерті Мстислава у 1036 р. Ярослав став єдиним правителем у Київській Русі.

За часів князювання Ярослава Руська держава досягла апогею в політичному, економічному і культурному розвитку. Всі свої зусилля князь Ярослав зосередив на розв'язанні проблем *внутрішньої розбудови держави*. За це історики називають його «князем-будівничим», «князем - просвітителем».

Жорстоко розправившись з тими, хто чинив йому опір, Ярослав відновив централізацію держави. Крім того, він удосконалив державний апарат, пом'якшивши данину, що дало поштовх до пожвавлення розвитку сільського господарства та промислів.

Князеві Ярославу вдалося повернути до Русі землі, захоплені Польщею. Він зміцнив південні кордони Київської Русі, продовжив будівництво фортець, укріплень, заснував нові міста, наприклад: Юр'єв (нині м. Тарту в Естонії), Корсунь та ін., з успіхом подолав печенігів (1036 р.), які назавжди залишили руські землі. Але здобути вихід до Чорного моря йому не вдалося.

Основним вектором у зовнішній політиці залишався візантійський. З Візантією спочатку встановилися дружні стосунки, але зміни, що відбулися у русько-візантійській політиці, стали причиною походу проти Візантії у 1043 р. Він був невдалим і фактично став останнім візантійським походом русичів. Ярославові вдалося

встановити хороші відносини з рядом європейських країн: Німеччиною, Францією, Норвегією, Угорщиною, Польщею та ін. У своїй зовнішній політиці він продовжував тактику династичних шлюбів, яку було розпочато його батьком - князем Володимиром Великим. Дочка Анна стала дружиною французького короля Генріха I, донька Єлизавета була за норвезьким королем Гаральдом Сміливим, Анастасію видали заміж за угорського короля Андрія (Андроша). Сам Ярослав одружився з Інгігердою – донькою шведського короля, а сини його - з сестрами польського короля і німецького цісаря та з донькою візантійського імператора. За «успіхи» в цьому напрямку сучасники прозвали Ярослава «тестем Європи». На міжнародній арені йому вдалося зміцнити авторитет Русі й утвердити її в політико-державному просторі.

Одночасно внутрішньополітичне становище досягло певної стабільності, адже князь багато уваги приділяв внутрішнім проблемам держави. Змінився вигляд Києва, і він по праву міг суперничати з Константинополем. Головний в'їзд до міста прикрашали Золоті ворота, а архітектурною перлиною Києва стала Софія Київська, споруджена у 1037 р. на честь перемоги над печенігами. Було розбудовано й інші міста.

Під час правління Ярослава зріс рівень культури й освіти: відкривалися школи, створювалися бібліотеки. За свою просвітницьку діяльність народ охрестив його «Мудрим».

З ім'ям князя Ярослава Мудрого пов'язане створення першого писаного зводу законів «Руської правди», що сприяло зміцненню держави Русі. Основою цієї юридичної правової збірки Київської Русі був «Устав земляний» - зведення норм усного звичаєвого права, запровадженого за часів Володимира Великого. Норми документа відображали суспільні відносини ранньофеодальної держави.

Отже, за правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого Київська держава досягла своєї політичної, економічної і культурної могутності: завершився процес територіального об'єднання країни, Русь перетворилася у могутню імперію, територія якої становила 800 тис. кв. км, з населенням близько 5 млн осіб, визнаною столицею країни став Київ, де проживало 50 тис. осіб, що було більше, ніж у Лондоні чи Парижі на той час, гербом Русі став княжий герб Володимира - тризуб, який поклав основу українському національному гербу. Іншими словами, саме за часів Володимира та Ярослава Русь-Україна набула усіх ознак державності й атрибутів княжої держави від стольного граду, яким був Київ до знаків княжої влади (печатка і тризуб) і аж до кордонів цієї величезної європейської країни, яка за своєю сутністю була державою – імперією.

Болючою проблемою, яку Ярослав намагався розв'язати, було питання про престолонаслідування. Запропонована ним схема була недосконалою і порушувала принцип спадкоємності від батька до сина. В її основі лежав принцип сеньйорату, тобто розподіл земель і політичної влади відбувався на основі старшинства і кожному з князів гарантувалося формальне право престолонаслідування. Однак, у реаліях життя досягти цього було майже неможливо. Боротьба за владу стала ще більш гострішою.

Постать Ярослава є суперечливою в історії Київської Русі. З одного боку, Ярослав багато зробив для розквіту своєї держави, а з іншого, він один з перших синів князя Володимира проявив державний сепаратизм, переставши виплачувати Києву щорічну обов'язкову данину; дуже скандально він прийшов до влади у Києві (деякі

епізоди його просування до престолу і сьогодні є дискусійними), а концепція Ярослава щодо престолонаслідування стала фатальною для Київської Русі, бо підірвала ідею єдності і призвела до жорстокої боротьби за владу.

б/ Державний та суспільний лад Київської Русі

Київська Русь, як будь-яка держава, пройшла певні стадії становлення та розвитку і не була чимось сталим та незмінним. Постійно відбувалися зрушення у політичній, соціальній та економічній структурах держави, вдосконалювалася політична форма держави та управління.

На думку деяких дослідників (О. Субтельний), Київська Русь IX-X ст. не була державою в сучасному розумінні слова. Про це свідчило те, що на той час ще не сформувалося централізоване управління, не склалася розгалужена бюрократична система, основний зв'язок правителів з підвладними – це збирання данини. Можна сказати, що не завжди князі у своїх діях керувалися потребами держави і суспільства. Основним шляхом розв'язання політичних проблем була сила.

У часи перших київських князів формується надплеменна форма організації, в якій велику роль відігравав князь та його дружина. Залежність від неї змушувала його ділитися даниною з дружинниками. Військо займало панівне становище у суспільстві і складало основу адміністративного апарату. Таку форму держави дослідники називають *дружинною*.

Державна система Русі остаточно склалася за часів князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого. За політичним устроєм, на думку багатьох істориків, *Русь була ранньофеодальною поліетнічною імперією*, де проживало понад двадцять племен і народів: слов'янські, фіно-угорські, тюркські та інші племена, які поступово були асимільовані східними слов'янами.

За формою правління – це була монархія (княжа держава) на чолі з великим князем київським. Адміністративні реформи, які проводилися київськими князями (Святославом, Володимиром, Ярославом), були спрямовані на зміцнення великокняжої влади і виходили з їх суто династичних інтересів. Внаслідок цих реформ, установився той тип державності, який дослідники називають *патримоніальним*, – тобто, це така форма правління, де влада і контроль над усіма сферами життя повністю концентрувалися в руках великого князя та його династії.

Поступово формуються основні верстви суспільства. Панівну верству очолював великий князь київський. До неї також належали світлі князі і бояри (східнослов'янські племенні князі та вожді, підпорядковані Києву), кращі мужі (представники родоплеменної верхівки), князівські дружинники. У руках великого князя було зосереджено адміністративну, виконавчу, судову та військову владу. Однак влада великого князя частково обмежувалася боярською думою – таким собі представницьким органом влади. Дума складалася із земських бояр, дружинників, тисяцьких представників пригородів та єпископа. До компетенції боярської думи входили обговорення усіх важливих державних справ і подання своєї думки на остаточне вирішення князя та віче. Дума не розвинулася у постійну установу, не набрала означених регламентованих форм, як на Заході. Але все-таки князі, які бажали мати добрі стосунки з боярством, не відгороджувалися від думи. Радитися з нею було моральним обов'язком князя. Однак останнє слово залишалося за князем. Через відсутність князя або його смерть дума ставала основним органом влади.

Князь був найвищим господарем держави й особисто здійснював управління країною. Він власноруч призначав урядовців, які були підпорядковані саме йому, що свідчило про певний абсолютизм княжої влади. Адміністративний апарат постійно зазнавав змін. Спочатку головним управлінцем був тисяцький, який заступав князя за його відсутності. У подальшому провідне місце зайняв двірський, наділений функціями управителя двору і заступника князя у війську, суді, адміністрації. В інші часи значними повноваженнями наділявся «печатник». Він вів канцелярію, відав дипломатичними справами, мав військові функції.

Крім того, були й інші урядовці: стольник, покладник, ключник, біричі (збирачі податків), отроки (молодші дружинники), датські (особисті охоронці), городники (будівники укріплень), туїни (виконували судові функції) та ін. Все це свідчило про досить розгалужену і диференційовану княжу адміністрацію.

Князь у значній мірі залежав від дружини, яка була його військовою опорою. Він виступав провідником війська, виразником інтересів військової верстви. Військова дружина використовувалася для зміцнення князівського авторитету, військових дій, приєднання земель, придушення внутрішніх конфліктів. Іноді деякі дружинники виконували дипломатичні доручення.

Дружина поділялася на старшу і молодшу. До старшої належали великі бояри, посідаючи у війську найвище становище та отримуючи від князя за службу землю або міста в управління. Молодша дружина складалася з молодих вояків та боярської молоді. Вона отримувала платню або розселялася по селах на «прокорм». Іншу частину війська становили «вої», до яких належали переважно смерди. Частково їх призначало віче, частково йшли добровільно, з власною зброєю, на власних конях. Частіше «вої» вирушали в бій пішки. Давньоруське військо складалося з кінноти, піших та флоту. Кількість війська за літописними даними доходила в різні часи до 60 тис. осіб.

Особливістю політичного устрою України-Русі було те, що монархічні тенденції перепліталися з демократичними. Демократичним елементом влади було віче. *Віче – це народні збори дорослого чоловічого населення (крім холопів), яке вирішувало важливі державні і громадські питання.* Віче в різні часи існувало в деяких містах Київської держави: у Новгороді (1016 р.), Києві (1068 р.), Володимирі-Волинському (1097р.), Пскові та ін. Право скликати віче мали громадяни міста або князь, коли виникала потреба вирішення важливих справ. Віче обговорювало різні питання: війни і миру, організації війська, чинило вічовий суд, розпоряджалося фінансами та земельними справами тощо. Прийняття рішення відбувалося голосуванням, а відхилення – гучними криками. Але віче мало обмежену самостійність і рідко виступало з законодавчою ініціативою. Найбільш активною діяльністю віче була в часи децентралізації, в часи ж зміцнення центральної (Київської) влади воно втрачало своє значення. Боярська дума і віче за часів Київської держави не стали постійними органами влади з чітко визначеними функціями.

За князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого остаточно сформувалася структура держави. Верхівку суспільства складали: великий князь та представники князівської династії, княжі воїни, старші і молодші дружинники, місцева знать. Вони утворювали клас бояр, і їх називали «мужами». Верства бояр поділялася на різні групи. Родовиті бояри мали свої дружини та укріплені замки. Вони не були ізольованою кастою, до них міг перейти смерд за свої заслуги, купці, які поступово

перетворювалися на великих землевласників, чужинці. На Русі, на відміну від Західної Європи, бояри користувалися правом спадкового володіння вотчиною, зберігаючи її навіть з переходом від одного князя до іншого. Із земельних прибутків бояри повинні були забезпечувати себе бойовим спорядженням і разом зі своїми дорослими синами та слугами брати участь у військових походах. Князі і бояри у мирний час здійснювали управлінські функції, а в час війни ставали основою війська. Багато бояр проживали у містах, здаючи свою землю селянам, за що брали частину їхньої продукції.

Значний вплив на Русі мало вище духовенство: київський митрополит, єпископи, настоятелі великих монастирів.

На щабель нижче від бояр стояла міська знать – великі купці. До менш впливових належали дрібні торговці, крамарі, висококваліфіковані ремісники. Найнижчу сходинку займала «чернь».

Переважну більшість населення Київської держави становили селяни. Серед них виділялися вільні, які проживали в селах та об'єднувалися у сусідські общини-громади. Кілька таких громад становили територіальний округ – «верв». Князі і бояри постійно намагалися обмежити права громад, а вільних людей перетворити на залежних – смердів. Вони проживали на землях, володіннях князів і бояр. Крім смердів, існували інші категорії залежного та напівзалежного населення. До них належали закупи (відпрацьовували грошову позику), рядовичі (працювали за договором), холопи (не мали свого господарства і перебували у повній залежності від господаря), челядь (виконували роботи по двору), слуги, стайники, кухарі, пралі тощо.

Окрему категорію складали ізгої. Спочатку до них входили розорені князі, а потім – недавно звільнені раби, збанкрутілі купці та інші люди, які втратили свій соціальний статус і не змогли його відновити.

Отже, у Київській Русі разом з формуванням держави, її зміцненням і розбудовою склалася своєрідна соціальна система.

3. Феодальна роздробленість: причини та наслідки

Троє синів Ярослава – Ізяслав, Всеволод, Святослав, - щоб зберегти єдність країни, утворили між собою політичний союз про спільне управління державою, так званий тріумвірат. У результаті цього відбулася зміна форми правління – *одноосібна монархія переросла у федеративну*. Така форма сумісного правління в історичній науці отримала назву «*колективного сюзеренітету*». Князі стали спільними співправителями Русі і зобов'язувалися захищати її від ворогів. Але справа ускладнювалася тим, що кожен з князів дотримувався різних поглядів з деяких важливих політичних проблем, особливо це стосувалося зовнішньополітичної орієнтації. Так Святослав стояв на позиціях незалежної зовнішньої політики, Ізяслав мав тісні стосунки з заходом, а Всеволод відстоював державні контакти з Візантією.

Союз проіснував 20 років, але зупинити розвиток відцентрових тенденцій так і не вдалося. У 1073 р., спираючись на допомогу Всеволода, київський престол зайняв Святослав. У подальшому брати по черзі княжили у Києві: Святослав (1073-1076 р.), Ізяслав (1076-1078 рр.), Всеволод (1078-1093 рр.). З часом ситуація погіршувалася, і зберігати єдність країни ставало все складніше.

Спроби об'єднати країну і відновити її колишню славу здійснив Володимир Всеволодович Мономах. У 1097 р. у Любечі відбувся князівський з'їзд, де вирішувалися питання припинення міжусобиць і відродження єдності країни. На з'їзді було закріплено *принцип спадкового володіння*, а саме - влада переходила від батька до сина, що в подальшому посилювало відцентрові тенденції. Наступні з'їзди, що проводилися з метою зміцнення держави, так і не змогли припинити її розпад.

У часи князювання у Києві Володимира Мономаха (1113 - 1125 рр.) на деякий час вдалося знов зібрати основну частину руських земель і відновити процеси розбудови Київської держави.

Та після його смерті син Мстислав лише деякий час ще втримував єдність країни. Невдовзі *розпочинається період феодальної роздробленості Русі*. Перші ознаки руйнації з'явилися у другій половині XI ст. Жорстокі потрясіння, які охопили все давньоруське суспільство, призвели до поділу держави на ряд володінь, практично незалежних від центру і одне від одного. У середині XII ст. на місці колись сильної, централізованої держави, утворилося 15 князівств. Від Києва відокремилися: Новгородська і Полоцька землі, Ростово-Суздальське, Галицько-Волинське, Муромське, Переяславське та інші князівства. Вони були «напівдержавами», не зв'язаними одна з одною, що робило їх слабкими і незахищеними перед натиском зовнішніх ворогів.

Період феодальної роздробленості Київської Русі неоднозначно трактується у науковій історичній літературі. Деякі історики вважають, що в цей період не відбулося розпаду давньоруської державності, вона лише видозмінила форму (М.Котляр). Інші доводять, що «роздрібнена й пошматована, вона продовжувала існувати як певна суспільно - політична єдність. Київ продовжував зберігати значення загальноруського центру» (М. Брайчевський). Але, безперечно, *після смерті князя Мстислава (1132 р), Київська Русь не являла собою єдину, централізовану державу*. Кожне з відокремлених князівств жило своїм незалежним життям.

Зупинити процес розпаду держави було неможливо. У XIII ст. сепаратистські тенденції починають домінувати на Русі. Якщо у XII ст. на теренах Київської держави утворилося 15 самостійних князівств, то вже в XIII ст. їх нараховувалося 50. Кількість князівств не була постійною. Вони то виникали, то зникали, рухливими були їх кордони. У XIII ст. майже повністю занепадає роль Києва як політичного, економічного і культурного центру країни, і процес об'єднання земель відбувається навколо окремих князівств. Отже, феодальна роздробленість стала, з одного боку, проявом децентралізації країни, а з іншого, призвела до посилення відцентрових тенденцій окремих князівств.

Ослаблена, роздроблена Русь стала вдалим об'єктом для нападу монголо-татар, які у XIII ст. рушили на руські землі. Відбулося декілька хвиль монголо-татарської навали. Русичі чинили жорсткий опір ворогові, проте вистояти в тому двобої не змогли. У 1240 р. Київ захопили і пограбували ординці. У 1242 р. військо хана Батия припинило своє просування на захід, і в пониззі Волги монголо-татари заснували державу – Золоту Орду. Встановлюється монголо-татарське іго, яке негативно вплинуло на розвиток східнослов'янських земель: були зруйновані і занепали міста, ремесло і торгівля, зменшилося населення країни внаслідок фізичного знищення людей, частково була втрачена феодальна еліта. Таке становище тривало близько 238 років.

Фактично в часи монголо-татарського іґа Русь-Україна припинила своє існування як держава, але її державницькі традиції стали тим підґрунтям, на якому відбулося утворення Галицько-Волинської держави. Це було друге після Київської Русі державне утворення східних слов'ян, яке намагалося об'єднати навколо себе більшу частину східнослов'янських етнічних земель.

Отже, можна стверджувати, що з IX по XIII ст. на теренах переважно українських земель виникло державне утворення, яке отримало назву Русь (Україна-Русь), яке по праву можна вважати найбільшою східнослов'янською державою середньовічної Європи. Пізніша і штучна назва цієї держави - Київська Русь. Наявність власної території, адміністративного устрою, сталого населення, яке вело осілий спосіб життя, централізованої влади в особі великого князя, сформованої державної еліти (князя та дружинників), державної ідеології (християнства), а також кордонів, податкової системи, грошової одиниці, свого писаного кодифікованого права, активної зовнішньополітичної діяльності, власної культури, державного символу – тризуба - все це свідчило, що Київська Русь мала всі ознаки державності і була самодостатньою і повноцінною державою східних слов'ян (у вимірах того часу); державою, яку самоусвідомлено визнавали своєю місцева, переважно слов'янська, людність і сприймали як окрему і повноцінну країну в Європі.

4. Галицько- Волинське князівство – спадкоємиця державницьких традицій України-Русі

Галицька земля відокремилася від Києва у XI ст. За заповітом вона дісталася онукові Ярослава Мудрого – Ростиславу. З часом цю землю було поділено між його синами: Рюриком, Володарем та Васильком. Це стало початком історії Галичини як окремого князівства. Ростиславовичі правили тут понад 100 років - з 1087р. по 1198 р. Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за князя Ярослава Осмомисла. Йому вдалося розширити князівство до узбережжя Чорного моря, він оволодів землями Бессарабії, частково валаськими і деякими придунайськими містами. Галичина за його князювання ще більше економічно зміцнилася. Він проводив активну зовнішню політику, мав дружні стосунки з Угорщиною, Німеччиною, встановив дипломатичні відносини з Візантією, Священною Римською імперією.

Найтісніший зв'язок економічного і культурного характеру був з Волинською землею, що в подальшому сприяло їх об'єднанню. На думку деяких вчених, саме з Волині почалося об'єднання східнослов'янських племен у воєнно-політичні союзи. Тут починалося відродження України-Русі і продовження її державотворчих традицій.

Волинь мала вигідне розташування, знаходилася на торгівельних шляхах, що вели до Західної Європи. З 1173 р. на Волині почав княжити князь Роман Мстиславович, який об'єднав під своєю владою два князівства: Волинське і Галицьке. У 1202 р. він здійснив похід на Київ і завоював Київське князівство. З часом йому вдалося зібрати українські землі від Карпат і Дунаю до Дніпра (за винятком Чернігівського князівства). Відтак виникла нова велика держава.

Роман Мстиславович користувався великим авторитетом і повагою. Це був хоробрий і сміливий князь. Під його проводом відбулися походи проти половців та литовців, які виявилися успішними. Підсилювався авторитет країни, встановилися дип-

ломатичні відносини з рядом країн Західної Європи, з Візантією та ін. Історичні джерела доносять відомості навіть про те, що сам Папа Римський пропонував Романові корону, якщо той прийме католицизм. Але ця пропозиція була відхилена князем.

Роман прагнув створити власну модель державного управління з сильною княжою владою, яка б не залежала від земельної аристократії.

Галицько-Волинська держава стала новим політичним центром східних слов'ян. Це було економічно і політично розвинуте державницьке об'єднання. В останні роки свого життя, щоб зміцнити державу, князь Роман розробив новий порядок формування центральної влади, за яким великий князь обирався шістьма найвпливовішими удільними князями, а на місцях влада повинна була переходити від батька до сина. Але нововведення виявилися нежиттєздатними й не дали йому можливості об'єднати всі землі колишньої Київської Русі та консолідувати державу. У 1205 р. князь Роман загинув.

У давньоруських літописах міститься характеристика князя Романа Мстиславовича. Один з літописців титулує його «царем і самодержцем всієї Русі». Галицько-Волинський літопис засвідчує хоробрість Романа, який кидався на «поганих, як лев, сердитий був, як рись, нищив ворогів, як крокодил, переходив ворожі землі, як орел, а був хоробрий, як тур».

Після смерті князя Романа Мстиславовича протягом 40 років тривала жорстка боротьба за престол, яку очолювали різні групи боярства. Фактично це була громадянська війна. У неї втрутилися деякі країни (Польща, Угорщина) й висунули претензії на галицько-волинські землі.

Державну єдність Галицько-Волинської держави відновив син Романа Мстиславовича – Данило. Він подолав опозиційний рух галицьких і волинських бояр і упродовж 1237-1238 рр. остаточно закріпився в Галичині. Волинь він залишив молодшому братові - Василькові. Навесні 1238 р. князь Данило розгромив тевтонських рицарів під Дорогочином, а у 1239 р. заволодів Києвом, де посадив свого намісника Дмитра. Столицею держави Данило Галицький проголосив місто Холм. Велику увагу він надавав внутрішній розбудові держави: зводив нові міста (Данилів, Кременець, Угровськ, Львів та ін.), замки, фортеці, будував церкви. Після перемоги Данила над представником чернігівської династії - Ростиславом Михайловичем (1245 р.) - йому вдалося остаточно приборкати боярську опозицію і покласти край 40-річній боротьбі за престол. Починається процес внутрішнього зміцнення Галицько-Волинської держави, яка проіснувала майже 100 років.

У 1245 р. Данило поїхав до Золотої Орди, щоб отримати ярлик на управління землями, і у 1246 р. вимушений був визнати васальну залежність від неї. Тим самим він намагався виграти час, щоб зібрати сили для боротьби з монголо-татарами. З цією метою він укріплює старі міста, зводить нові, проводить реорганізацію війська. Немало зусиль Данило Галицький доклав, щоб створити антиординську коаліцію, до якої хотів залучити Польщу, Литву, Володимиро-Суздальське князівство, Папу Римського Інокентія IV. Він звернувся до останнього з пропозицією: підняти християнські народи на хрестовий похід проти монголо-татар. Зі свого боку князь погоджувався на унію православної церкви з католицькою. У 1253 р. представник Папи Римського коронував Данила. Відтоді Галицько-Волинське князівство стали йменувати «королівською Руссю». Князь Данило єдиний з правителів Східнослов'янських держав отримав титул

короля. Проте ця угода не дала галицько-волинському князеві реальних результатів, оскільки європейські монархи не підтримали ідею хрестового походу, тому вона з часом була розірвана. Подальші спроби створити коаліцію держав для боротьби з монголо-татарами не увінчалися успіхом. У 1259 р. після чергового нападу хана Бурундая Данило змушений був підкоритися Орді, знищити побудовані укріплення і відмовитися від антитатарських планів.

За часи свого князювання Данилові Галицькому вдалося перетворити своє князівство на міцну загальноруську державу, яку було визнано у Європі та яка мала високий міжнародний статус.

Князь Данило проявив себе як здібний державний діяч. Він здійснив військову реформу, почав широко використовувати ополчення – селян і міщан, реформував державний апарат, замінив князівське боярство на своїх прибічників з нижчих верств. Так формувалося дворянство – шляхта.

Після смерті князя Данила (1264 р.) Галицько-Волинській державі вдавалося ще деякий час зберігати єдність, але тенденції до децентралізації тут, як свого часу в Київській Русі, ставали дедалі сильнішими. Відновити колишню єдність галицько-волинської землі вдалося синові князя Данила – Леву (1264 – 1301 рр.), а потім і його онукові – князю Юрію I (1301-1315 рр.) Однак ці процеси не мали стабільності.

Добу князювання Юрія I можна назвати розквітом Галицько-Волинської держави, що характеризувалося економічним піднесенням та політичною стабільністю.

Державна влада в Галицько-Волинському князівстві належала великому князеві, який спирався на бояр-землевласників та міський патриціат – заможний міський люд. Галицько-волинські володарі розглядали князівство як свою «отчину». Нерідко вони титулувалися «великими князями» і мали такі атрибути влади: «вінець» (корону), герб, державну печатку, прапор. Під впливом зв'язків із західними державами ці ознаки влади набули в Галицько-Волинському князівстві особливого значення і розвитку. З початку XIV ст. гербом Галицько-Волинської держави утверджується зображення золотого лева на синьому щиті, яке водночас було і на печатці князя Юрія Львовича, і на синьому полотнищі князівської корогви.

Усі функції державної влади належали великому князеві, тому його часто називали «самодержцем». Стародавнє віче в Галицько-Волинській державі в XII-XIII ст. втратило своє значення, проте князь за традицією нерідко скликав народні збори для вирішення найважливіших питань.

При князеві існувала рада бояр, без згоди якої не можна було проводити в життя важливі рішення. Відбувалися також князівські з'їзди, на яких укладалися різні угоди, зокрема договори (ряди) про мир. Для здійснення внутрішнього управління князівством існувала розгалужена система княжих управителів. Вся князівська адміністрація утримувалася за рахунок княжих земельних подарунків.

Галичина і Волинь територіально-адміністративно поділялися на ряд князівств-земель, а останні – на волості, центрами яких були міста-города. Управителів волостей призначав князь з числа великих бояр.

У містах Галицько-Волинської землі правила боярсько-патриціанська верхівка. Міста поділялися на сотні й вулиці. З першої половини XIV ст. у містах князівства починає поширюватися Магдебурзьке право, яке відкривало шлях до міського самоврядування. Поява його на східнослов'янських теренах стало ознакою запозичення євро-

пейських форм самоуправління, які несли певні елементи демократії. Першим це право отримало м. Сянок у 1334 р. У судівництві Галицько-Волинської держави застосовувалася «Руська правда».

Наступниками Юрія I стали його сини – Андрій та Лев II (1315-1323рр.). Територію князівства вони поділили на сфери впливу і правили разом – дуумвіратом. Продовжуючи традиції свого батька, князі зміцнювали державу, сприяли зростанню її міжнародного авторитету, налагоджували союзницькі відносини з тевтонським ордемом, Польщею, продовжили боротьбу з Золотою Ордою, яка для них закінчилася трагічно. Їх загибель 1323 р. у битві з монголо-татарами поклала кінець династії Романовичів.

Після смерті Андрія та Лева знов поновлюється вплив галицького боярства, починаються суперечки і міжусобиці. У 1325 р., внаслідок компромісу між галицьким боярством і правителями Польщі, Литви й Угорщини, на престол було посаджено князя Болеслава, племінника Андрія та Лева. Молодий князь прийняв православ'я та ім'я Юрія II Болеслава, намагався проводити самостійну внутрішню і зовнішню політику та повернути колишню славу Галицько-Волинської держави, але здійснити свої плани Юрієві II не вдалося. Незадоволене його політикою боярство активізувало опозиційні дії і у 1340 р. отруїло князя. З цього моменту починається стрімкий занепад і розпад держави, яка з часом опинилася під владою іноземних держав: Польщі, Литви та Молдавського князівства.

В історії українського державотворення *Галицько-Волинська держава відіграла надзвичайно важливу роль. Вона стала спадкоємицею державотворчих національно-культурних традицій України - Русі (Київська Русь) і новим політичним, економічним та культурним центром після занепаду Києва*, сприяла консолідації східнослов'янського етносу та усвідомленню його самобутності. Це дало підставу історикові І. Лисяку-Рудницькому назвати Галицько-Волинське князівство «суто українською державою». Завдяки їй, українські землі було збережено від окупації з боку Польщі; південне і західне слов'янство - від завоювання та асиміляції. Ще довгий час Галицько-Волинська держава являла собою східнослов'янську державність на міжнародній арені.

Давньоруська держава IX-XIII ст. залишила яскравий слід в українській історії. І перш за все тим, що наочно було засвідчено державотворчі генетичні потенції і спроможність східнослов'янського етносу, який ще в добу князювання Київичів створив свою власну державу з центром у Києві, що і поклало початок історії українського (руського) державотворення. Подальший розвиток цієї феодальної середньовічної держави, розбудова і входження в міждержавну європейську спільність вже були пов'язані з варягами-Рюриковичами. Втім, попри те, що на київському престолі «сиділи» прибулі, які все ж таки згодом асимілювалися й «ослов'янилися», ця перша держава за суттю і самобутністю була виразно слов'янською. Усе це свідчило про державну дієздатність східних слов'ян і результативність їх зусиль у цій царині. І хоча східні слов'яни дещо пізніше створили свою державу, аніж, скажімо, греки-еліни чи римляни, чи деякі інші європейці, втім вони не випали із загальноєвропейського державотворчого історичного процесу, адже Русь-Україна (Київська Русь) постала на карті світу як середньовічна держава практично одночасно з іншими утвореннями; так Польща як суверенна країна з'явилася в X ст., Чехія – у кінці IX ст., Угорщина – у кін-

ці X ст., Хорватське королівство – у середині IX ст., перше Болгарське царство – у кінці VII ст. Протягом тривалого часу Київ був центром східнослов'янської державності, господарства і культури. Україна-Русь була найбільшою державою середньовічної Європи, відіграла вагомий роль у міжнародній політиці, впродовж тривалого часу стримувала полчища кочівників, тим самим захищаючи Європу від їх навали, але ще й сприяла власне українському націотворенню. Традиції існування давньоруської державності продовжило Галицько-Волинське князівство, яке після розпаду Київської Русі було головним політичним центром українських земель аж до середини XIV ст.

Отже, східнослов'янська історія державотворення в добу середньовіччя хронологічно охоплює IX – XIV століття. Саме в межах цього часу в силу внутрішніх процесів і потреб з'явилися та утвердилися дві держави: давньоруська (княжа) Україна-Русь (Київська Русь) і Галицько-Волинське князівство, з падінням якого завершився перший етап українського державотворення, що тривав майже 500 років.

Загальновідомо, що перші держави народів світу частіше за все були моноетнічними, їх творили певні етноси чи споріднені союзи родів і племен. Створення таких держав – це прерогатива сильних і міцних етносів, спроможних, у тому числі і силою зброї, об'єднати навколо свого ядра інших та побудувати спочатку примітивні протодержави, а згодом і повноцінні за функціями, з атрибутами та інституціями влади держави. Згодом (вже в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст.) науковці назвали такі етноси державотворчими, або історичними націями.

Втім, часто – густо останні інтегрували у свої держави й інші, переважно слабші етноси; завоювання, упокорення й обкладання податтю чужих земель було нормою й узвичаєним явищем довгі століття.

Не була винятком з цього ряду й середньовічна Русь (Київська Русь), ядро якої складала *східнослов'янські племена, етноси*. Ініціатива її утворення належить саме останнім, де роль лідера – локомотива взяло на себе плем'я полян(а не варягів), яке володіло землями навколо Києва. Саме це дає підстави сучасним українським історикам говорити, що східні слов'яни - у тому числі і, найперш за все, українці та білоруси, а не лише росіяни – це державотворчі (історичні) народи. Принагідно акцентовано зауважимо й таке: 1) ще на початку XX ст. частина науковців, а надто політиків, розглядали українців як не державотворчий етнос, а відтак і відмовляли йому у праві на свою суверенну державу. Проте вже історія праукраїнців доби України-Русі свідчить про незаперечне: вони були спроможні на державотворення, в процес якого, щоправда, втрутився і зовнішній чинник у вигляді войовничих варягів; 2) попри те, що витоки держави Русі східнослов'янські, проте в ході розбудови цієї держави, її експансії на північ і особливо на Північний Схід у лоні її володінь, а отже і в зоні її впливів, опинилася велика армія інших етносів; і перш за все йдеться про угро-фінські племінні об'єднання (весь, мурома, мешцера, мордва, комі, меря, угра, чудь і багато інших). Все це дає підстави вважати середньовічну державу Русь імперією.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Визначте основні концепції утворення держави у східних слов'ян та дайте їх загальну характеристику.
2. Назвіть передумови утворення східнослов'янської держави України-Русі.
3. Визначте основні етапи формування і розвитку східнослов'янської держави України-Русі. Дайте ознаки княжої держави.
4. Назвіть основні реформи князя Володимира Великого. Який вплив вони мали на процес державотворення?
5. Визначте основні напрями державотворчої політики князя Ярослава Мудрого.
6. Назвіть основні причини феодалної роздробленості держави України-Русі.
7. Дайте загальну характеристику державного і суспільного ладу держави України-Русі.
8. Доведіть, що Галицько-Волинське князівство стало спадкоємицею державницьких традицій Київської Русі.

Історичні дати:

VIII-IX ст. - формування державного об'єднання східних слов'ян у Середньому Подніпров'ї з центром у Києві.

882 р. - здійснення державного перевороту у Києві. Прихід до влади династії Рюриковичів.

882 – 912 рр. - часи правління князя Олега.

912-945 рр. - князювання у Києві князя Ігоря.

945-969 рр. - князювання княгині Ольги. Проведення податкової реформи.

969-972 рр. - період правління князя Святослава. Здійснення завойовницьких походів.

980-1015 рр. - правління князя Володимира Великого та проведення ряду реформ.

988 р. - запровадження християнства на Русі.

1019- 1054 рр. - князювання Ярослава Мудрого.

1113- 1125 рр. - князювання Володимира Мономаха та його спроби об'єднання всіх князівств і створення міцної держави.

1119 р. - об'єднання Галицької та Волинської земель в єдине Галицько-Волинське князівство.

1237-1240 рр. - монголо - татарська навала на Русь.

Персоналії:

Володимир Великий (?-1015 рр.) – великий князь київський (980-1015 рр.). Об'єднав усі східнослов'янські землі, розширив і зміцнив кордони держави, будував міста-фортеці. Провів ряд реформ: адміністративну, військову, релігійну (у 988 р. запровадив християнство), грошову та ін. За часів Володимира Великого держава Україна –Русь вступила в період свого розквіту і увійшла до європейського цивілізаційного простору.

Данило Галицький (1201-1264 рр.) – князь волинський і галицький. Зумів об'єднати Волинь, а згодом оволодів Галичем. Внаслідок мудрої державної політики Данило Галицький не підкорився владі Золотої Орди. Сприяв будівництву нових міст, розвиткові ремесла і торгівлі.

Ярослав Мудрий (978-1054 рр.) – великий князь київський з 1019 р. Уклав перший збірник законів Київської Русі – «Руська правда». За часів його правління Київська Русь досягла свого апогею. На Русі повністю утвердилося християнство, сформувалася руська православна церква. Надавав великої уваги розвитку культури і освіти. Почав будівництво Софійського собору.

Терміни:

Віче - народні збори дорослого чоловічого населення (крім холопів) у період Київської Русі, де вирішувалися важливі державні і громадські питання.

Патримоніальна держава - це така форма правління, де влада і контроль над усіма сферами життя концентрується в руках великого князя та його династії.

Узурпація - протизаконне захоплення влади.

Централізація - зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

ТЕМА 3. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДОБУ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV - ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

1. Українські землі у другій половині XIV ст. та їх колонізація Литовською державою
2. Українська державність в умовах Литовсько-Руської держави. Кревська унія
3. Польська експансія на українські землі та їх суспільно-політичний розвиток у складі Речі Посполитої
4. Церковне життя в Україні. Берестейська унія та її наслідки для України

1. Українські землі у другій половині XIV ст. та їх колонізація Литовською державою

На початку XIV ст. склалися несприятливі умови для розвитку української державності. Українські землі були ослаблені тривалим пануванням монголо-татар. Намагання Галицько-Волинської держави об'єднати навколо себе етнічні українські

землі не здійснилися. Поступово вона занепадає. У цей час зростають територіальні посягання сусідніх феодальних держав: Польщі, Литви, Угорщини, Молдовського князівства, - в першу чергу, на українські землі. Вони потрапляють у поле їх геополітичних інтересів. Водночас в історії українських земель розпочинаються епохальні зміни і доля українців відтепер почасти вирішується іншими державами.

У середині XIV ст. на міжнародну арену виходить Литовська держава. За короткий час їй вдалося зібрати навколо себе староруські землі.

Литовські племена заселяли територію правобережжя р. Неману в його нижній та середній течіях. У XII ст. у них відбувається розпад родоплемінних відносин, формування класового суспільства і держави. Процеси литовського державотворення виявилися швидкими. У XIII ст. литовський князь Міндовг об'єднав усі литовські племена і приєднав до Литовської держави Чорну Русь (частина території сучасної Білорусі). Його наступник, князь Гедимін, якого в історичній літературі часто називають «збирачем литовських і руських земель», а також «королем литовським і руським», продовжив розширення території Литовського князівства і ввів до його складу Полоцьку, Вітебську, Турово-Пінську і Берестейську землі. Однак Гедимінові не вдалося підкорити Галичину, яку на той час уже захопили поляки. У 1321 р. князь Гедимін розбив військо київського князя Станіслава й оволодів Києвом. Кияни підкорилися йому.

Зростання литовської експансії відбувається у 50-х роках XIV ст. Литовським князям Любарту й Ольгерду (сини князя Гедиміна) вдалося значно розширити кордони Литовського князівства. Активне проникнення литовців на українські і білоруські землі було пов'язане з ослабленням Золотої Орди, якій було все складніше утримувати землі колишньої Київської Русі під своєю владою. Процес консолідації земель навколо Литви був прискорений зростаючим тиском із Заходу - з боку Тевтонського ордену. Під владою Литви опинилися Чернігово-Сіверщина, а після розгрому монголо-татар на р. Сині Води (1362 р.) до Литви відійшли Київщина, Поділля, Переяславщина. У 1377 р. після довготривалої боротьби з Польщею Литовське князівство ввело до свого складу Берестейський, Волинський і Луцький уділи.

Внаслідок цього, Литовське князівство перетворилося на одну з наймогутніших держав у Європі. Її особливістю стало те, що власних литовських земель і литовського населення в ній було значно менше ніж автохтонного східнослов'янського, яке становило майже 90% усіх, хто проживав у державі.

Існують різні точки зору щодо литовської експансії на українські і білоруські землі. Тривалий час радянські історики литовське проникнення розглядали як «колонізаторське загарбання» та «національне поневолення». Натомість сучасні українські історики трактують це питання як процес визволення українських земель литовцями від монголо-татарського іга або як послідовне перетворення українських земель на литовські провінції. Безперечно, просування литовців на українські землі відбувалося мирним шляхом і активного опору з боку місцевої людності не мало. Русичі, приєднуючись до зміцненої Литовської держави, сподівалися на захист з її боку від монголо-татар, бо надто ослаблені їх довгим пануванням, руйнацією власної держави, розрізнені на окремі князівства – вони не могли самостійно чинити їм опір.

У той же час, литовці усвідомлювали, що слов'яни мали більш вищий рівень економічного, політичного і культурного розвитку, аніж їх власний, що зрештою

змусило їх вести толерантну політику, виявляти повагу до віри, звичаїв, побуту і мови русичів та діяти за формулою: « Ми старини не рушаємо, а новини не вводимо». Ось чому устрій на прилучених землях по суті залишався без змін, а місцева знать обіймала найвищі адміністративні посади. Майже всі форми права, соціально-політична структура, які були створені ще за часів Київської Русі, залишилися чинними. Литовські князі вважали за честь поріднитися зі знаними руськими родами. Тож не випадково їх державу називали Литовсько-Руською.

Така політика з боку Великого князівства Литовського сприяла мирній колонізації українських земель. На кінець XIV ст. майже основна їх частина опинилася у межах Литви.

Можна стверджувати, що на даному етапі *розвиток Великого князівства Литовського був органічним продовженням еволюції суспільно-політичних форм Київської Русі* й успішне просування войовничих литовців на українські і білоруські землі були обумовлені низкою причин: занепадом давньоруських земель за часів монголо-татарського іга, мирним характером литовської експансії, толерантним ставленням до місцевого населення і сприйняття його досвіду та традицій, відсутністю духовної і культурницької експансії з боку литовців (деякі литовські князі переходили у православ'я; так наприклад, литовський князь Ольгерд та його 12 синів - були православними).

Проникнення литовців на українські землі було м'яким, вони не упокорювали ці землі вогнем і мечем. І все ж, незважаючи на те, що їх просування на українські землі мало мирний характер, по суті це була експансія з їх боку, колонізація теренів колишньої держави Русі-України.

Утворена держава стала не просто Литовською, а Литовсько-Руською, яка за устроєм була своєрідною федерацією земель князівств, рівноправними та повноцінними суб'єктами якої виступали землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Волині та Поділля. На цих землях зберігалася стара система керування, місцева знать могла обіймати найвищі посади у державі, «Руська Правда» стала правовою основою Великого князівства Литовського та його законодавства, було запозичено військову організацію, а староруська (церковнослов'янська) мова отримала статус ділової. Частково зберігаючи давньоруську державність, литовська влада намагалася максимально використати її досвід з метою зміцнення своєї країни. Як показав час, Литва у такий спосіб проклала собі шлях до повного підкорення українських земель. Збереження та зміцнення давньоруської державності не було їх метою.

У подальшому доля Литовсько - Руської держави, а також становище в ній українського населення різко змінилося.

2. Українська державність в умовах Литовсько-Руської держави. Кревська унія

У 1377 р. до влади у Великому князівстві Литовському прийшов син Ольгерда Ягайло (1377-1392 рр.). У 1385 р. у м. Креві він підписав унію з Польщею. До Кревської унії Литву спонукав ряд обставин зовнішнього і внутрішнього характеру: політична нестабільність у державі внаслідок міжусобної боротьби за великокняжий престол, ослаблення Литви за роки довготривалої експансії на схід, зростання загро-

зи з боку рицарів Тевтонського ордену і Московського князівства, претензії якого на українські землі все більше зростали. Шукаючи зовнішню підтримку, Ягайло погоджується на підписання унії. Польща мала давні плани щодо українських земель. Нарешті у польських магнатів з'явилася нагода прибрати їх до своїх рук.

Унія мала характер династичного шлюбу між литовським князем Ягайлом і польською королівною Ядвігою, що надавало можливість об'єднати в єдину державу Польщу і Литву, а разом з тим інкорпорувати в цю нову державу колонізовані українські землі. Ягайло отримував титул короля і прийняв ім'я Владислава II. Важливою умовою унії було окатоличення підвладного православного населення, повернення Польщі захоплених Литвою земель, які разом з Литвою « на вічні часи» приєднувалися до Польщі. Унія мала відверто пропольський характер.

Умови унії визвали протидію з боку литовського, українського і білоруського населення. Сформувалася опозиція на чолі з двоюрідним братом Ягайла – Вітовтом (1392-1430 рр.), що поклато початок державному відродженню Русько-Литовської держави. У 1392 р. Вітовт на з'їзді в Острозі змусив Ягайла визнати його великим князем у Литві.

Вітовт проводить курс на централізацію, ліквідує південно-західні удільні князівства. У Новгород-Сіверському, Київському, Подільському, Волинському князівствах він залишає своїх намісників і перетворює ці землі на воєводства. Останні поділялися на повіти, де головували старости. Посади воєвод і старост обіймали, як правило, місцеві феодалі, щедро винагороджувані великим князем за їх службу. З великих магнатів складалася великокнязівська рада, без згоди якої литовський князь не мав права видавати закони і розпорядження. Вітовт неодноразово намагався проголосити повну незалежність Литви. У 1398 р. йому було надано титул короля. Спираючись на підтримку литовського населення і руської знаті, він проводить самостійну внутрішню і зовнішню політику, продовжує збирати під своєю владою українські та білоруські землі. У 1420 році йому вдалося звільнити від татар Поділля і розширити свої володіння аж до Чорноморського узбережжя. На південних кордонах своєї держави він збудував фортеці на Дністрі (Каравул, Білгород), Хаджибей (у районі сучасної Одеси). Укріплені кордони Великого князівства Литовського сягнули берегів Чорного моря, верхівки Самари і Дінця. Продовжити подальшу реалізацію всіх своїх планів Вітовт не зміг. У 1399 р. у битві з татарами на р. Ворсклі військо, у складі якого були литовці, білоруси і українці, зазнало поразки. Вітовт змушений був прийняти клятву на вірність Ягайлові та Польській короні. Щоправда, через деякий час Вітовтові вдалося почасти повернути втрачені політичні позиції. Це сталося після успішної битви при Грюнвальді (1410 р.) за участю литовських, білоруських, українських і польських військ. Сумісними зусиллями Тевтонський орден було розбито. Вирішальну роль у перемозі відіграла стійкість українських та білоруських полків. Українці у складі польської армії вперше вийшли на битву під прапором з синьо-жовтим поєднанням кольорів.

Наслідком цих подій стало підписання нової унії у м. Городлі (1413 р.), за якою визнавалося існування незалежної Литовської держави за політичної зверхності польського короля. Унія передбачала проведення ряду заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного керування обох країн, зрівняння прав шляхти католицького віросповідання Королівства Польського та Великого князівства Ли-

товського. Вона стала свідченням зростаючої дискримінації православного населення та його обмеження у громадянських правах. Православна шляхта втрачала свої можливості на участь у державних справах Великого князівства Литовського і все більше витіснялася з політичного життя. На провідні позиції просувалися католики. Городельська унія поклала початок розколу між православними і католиками на українських землях.

Здійснити свої мрії з остаточного відлучення Великого князівства Литовського зі складу Польщі Вітовтові не вдалося. Він помер у 1430 р. «у великій честі і славі», залишивши по собі добру пам'ять.

Після смерті Вітовта влада у Литовській державі перейшла до молодшого брата Ягайла – Свидригайла. Щоб зміцнити свою владу, він надавав значні переваги українській знаті, яка в цей період прагнула відновити свої позиції у державі. Але втримати надовго владу Свидригайлові не вдалося. Великокняжий престол перейшов до молодшого брата Вітовта - Сигізмунда. Щоб зняти напруження у суспільстві, він погодився надати православним тих самих прав, що і католикам, але у 1440 р. його було вбито. Здійснитися планам Свидригайла - знов посісти на престол - не судилося. Владу було передано 13-річному сину Ягайла – Казимиру. Даний факт свідчив про розрив унії. На польському і литовському престолах посіли окремі володарі. Невдовзі, у 1444 р. у битві під Варною безвісти пропав король Владислав – і Казимир отримав польську корону (1447 р.)

Після смерті Казимира у 1492 р. персональну унію Польщі з Литвою було скасовано і Велике князівство Литовське відновило свою незалежність.

За часів ранньофеодальної монархії в Литві відносини між Великим князем Литви та місцевими руськими князями ґрунтувалися на основі васалітету. Вони платили данину, зобов'язані були за вимогою Великого князя брати участь у військових походах, великокнязівській раді та ін. З розвитком феодальної Литви централізація влади великого князя посилюється. Поступово васальні відносини замінювалися підпорядкуванням. Втручання у місцеві справи стає все частішим. Починаються розподіл земель місцевих князів і призначення місцевої адміністрації.

Процес подальшої централізації держави супроводжувався захопленням князівських уділів, внаслідок чого місцеві князі з васалів перетворювалися на слуг Великого князівства Литовського, а їхні уділи – на територіальні одиниці – воєводства і старостати. Отже, Кревська унія зупинила процес асиміляції литовців і поклала початок поступовому руйнуванню автономії українських земель. У часи ослаблення великокнязівської влади литовці йшли на відновлення автономії деяких князівств, але це мало тимчасовий характер. Останні залишки автономії українських земель було знищено з ліквідацією Волинського і Київського удільних князівств (1471 р.). Їх було перетворено у звичайні провінції Литви. Скасування автономії українських земель призвело до зростання активності українського населення проти адміністративного наступу литовців та посилення промосковських настроїв українців.

На кінець XV ст. Московія стала могутньою державою, якій вдалося об'єднати під своєю владою основну частину великоруських земель. У 1480 р. вона повалила ординське іго і тим значно підвищила свій авторитет. Під її владу стали переходити деякі князі зі своїми володіннями (чернігово-сіверські князі Бельські, Новосильські, Воротинські, Одоєвські та ін.). У 1478 р. до її складу було силоміць

залучено Новгородські і Псковські землі, а у 1485 р. – Тверське князівство. Все гучнішими ставали претензії Московії на українські землі, значна частина яких перебувала під владою Литви і Польщі. Великий князь московський Іван III прийняв титул «великий князь всея Русі» і у 1487 р. зробив спробу дипломатичним шляхом примусити уряд Литви визнати за ним цей титул та віддати українські і білоруські землі. Це призвело до загострення литовсько-московських відносин. Навіть падіння Візантії у 1453 р. Москва намагалася повернути собі на користь і проголосила амбітну доктрину «третього Риму».

Об'єднавши свої зусилля, українські і білоруські князі у 1481 р. організували змову з метою захоплення литовського великокняжого престолу. Основними організаторами «князівської змови» були Михайло Олелькович, Іван Гольшанський, Федір Бельський. Однак, невдовзі змову було викрито, а двох її учасників (М.Олельковича, І. Гольшанського) було страчено перед воротами Литовського палацу у Києві. Ф. Бельському вдалося знайти захист у Московському князівстві, яке на той час заявило про себе як сильна й авторитетна держава, котра впевнено поширювала свій вплив на українські землі. У 1507 р. українська та білоруська аристократія на чолі з Михайлом Глинським зробили спробу відновити свою автономію та повноваження і підняли повстання проти литовської шляхти. Антилитовські повстання стали реакцією на політику литовської влади щодо української знаті, а точніше - її усунення від керування державою. Цією ситуацією намагалася скористатися Московське князівство. На початку XVI ст. відносини між Литвою і Московською державою загострюються і виливаються у війну 1500-1503 рр. У подальшому відбулася ціла низка литовсько-московських війн: 1507-1508; 1512-1522 рр. Саме в цей час Польща поновлює свої домагання на укладання нової унії з Литвою. Виснажливі війни, потреби у нових великих матеріальних і людських ресурсах, військові видатки, нове оподаткування дрібної шляхти, яка все активніше виявляла своє незадоволення, спонукало Литву погодитися на підписання нової унії з Польщею.

Ця подія відбулася у м. Люблені у 1569 р. на сеймі, що тривав з 10 січня до 12 серпня і фактично став вінцем змагань між Польщею і Литвою за українські землі, початок яких було покладено ще у XIV ст. Якщо Кревська унія (1385 р.) відкрила Польщі шлях на українські землі, то Люблінська - закріпило їх за польською державою.

Ще у 1387 р. Польща, захопивши Галичину, почала форсоване ополячення та окатоличення місцевого населення, одночасно створюючи систему експлуатації українського населення. При підтримці державної влади робилося все можливе для денаціоналізації української знаті, ослаблення міщанства, руйнації православної церкви тощо. Офіційною мовою було проголошено латинську, православне населення втрачало свої права. Щоб зберегти своє майнове та соціальне становище і мати право обіймати державні посади, деяка частина галицької знаті переходила у католицтво. Запроваджувалося польське право, організація польського адміністративного устрою, шляхетського самоуправління. У Галичині було утворено три воєводства: Руське, Белзьке, Подільське. Впродовж XIV – XVI ст. відбувався процес зближення родової знаті з військовослужбовим станом, який добивався значних пільг, та їх об'єднання в одну панівну верству – шляхту, в руках якої опинилася вся повнота влади. Щоб привернути на свій бік українську знать, її поступово урівнюють у пра-

вах з польською шляхтою, звільняють від усяких податків, крім кількатижневої щорічної військової служби.

Натомість становище простого українського народу, особливо селян, які потрапляли у феодальну залежність до польських панів, значно погіршилося.

Процес закріпачення селян відбувався послідовно, і його зростання було пов'язане з розвитком великого землеволодіння. Перші кріпаки з'явилися ще у Київській Русі, це були «посажені на землю» холопи. Їх безправне становище було визнане «Руською Правдою». Подальші зміни в становищі місцевого селянства були пов'язані з їх перебуванням у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Литовська та польська влада видавала феодалам жалувані грамоти на володіння землею та селянами. До кінця XVI ст. в Україні було закріпачено до 20% селянства. У той час, коли у Західній Європі у період XVI-XVIII ст. кріпацтво зникає, у Центральній і Східній Європі воно набуває нового імпульсу.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського закріпачення селян розпочалося з 1447 р., а у 1543 р. зовсім було скасовано право їх переходу. А з прийняттям «Устави на волоки» у 1557 р. становище селян ще більше погіршилося: зросли державні податки, селяни забов'язані були 2-3 дні на тиждень працювати на панщині та виконувати інші повинності. Остаточо українське селянство було закріпачено у 1573 р. артикулом короля Генріха Валуа і Литовським Статутом 1588р.

Посилення феодального тиску з боку Польщі призводило до соціальних виступів. Найбільший з них відбувся у 1490-1492 рр. під приводом «якогось Мухи з Волощини», який підняв покутських селян і дрібну українську шляхту, зібрав 9-тисячне військо і почав наступ на польську шляхту. Повстання охопило Північну Буковину, Галичину, Західне Поділля і викликало велике занепокоєння польської влади. Та з часом його було подавлено, і поляки жорстоко розправилися з його керівником, який помер у Краківській в'язниці від катувань.

3. Польська експансія на українські землі та їх суспільно-політичний розвиток у складі Речі Посполитої

Плани Польщі щодо українських земель були значно ширшими, аніж просто володіння західноукраїнськими теренами. Її територіальні амбіції охоплювали всі обшири України і сягали аж берегів Чорного моря. Нагода здійснити свої мрії виявилася з підписанням Люблінської унії у 1569 р., яка передбачала:

- об'єднання Польщі і Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту;
- на чолі об'єднаної держави стояв монарх, який одночасно мав титул короля польського і великого князя литовського; він обирався на спільному сеймі і коронувався у Кракові;
- спільним для Польщі і Литви ставав сейм і сенат;
- запроваджувалася єдина грошова одиниця;
- Велике князівство Литовське зберігало певну автономію, маючи окремі закони – Литовський статут (кодекс шляхетських прав), судову систему, військо, уряд та адміністрацію;

- під юрисдикцію Польщі переходили всі українські землі, які раніше входили до складу Литви;
- українська шляхта урівнювалася у правах з польською і литовською.

Є всі підстави вважати, що підписання унії мало для українців катастрофічні наслідки: становище українців у Речі Посполитій змінилося на гірше, а у поляків з'явилися широкі можливості для захоплення українських земель. Право короля роздавати землі «на вічність» своїй шляхті було узаконене сеймом у 1590 р. Це були землі Волині, Київщини, Брацлавщини. Відтак польські магнати Язловецькі, Струсі, Синевські, Калиновські, Жолкевські, Конецьпольські, Потоцькі стали захоплювати в Україні величезні земельні володіння. Так, наприклад, Конецьпольським у степах Південного Бугу належало 740 сіл і 170 містечок та міст. Потоцькі володіли всім Нижинським старостатом на Чернігівщині та багатьма поселеннями на Подніпров'ї. Іншому, ополяченому магнатові Я. Вишневецькому, потомку руського княжого роду, належала вся Полтавщина – 40 тис. селянських і міщанських господарств. На захоплених землях поляки встановлювали найжорстокіший феодальний режим і впроваджували новий адміністративний устрій. Спочатку центральна адміністрація була представлена намісниками-старостами. З часом українські землі було поділено на 6 воєводств: Руське (з центром у Львові), Белзьке (м. Белз), Подільське (м. Кам'янець-Подільський), Волинське (м. Луцьк), Брацлавське (м. Брацлав), Київське (м. Київ), а у 1635 р. було утворено Чернігівське воєводство. Цей поділ доповнився створенням 17 судових повітів. Як головна влада в Україні виступали воєводи, а старости перетворювалися в повітову адміністрацію.

Деяка частина українських земель у цей час перебувала під владою інших іноземних держав: Московія володіла Чернігово - Сіверщиною (до 1618 р.); Угорщина- Закарпаттям (з 1526 р. –відійшло до Туреччини); Молдовське князівство – Буковиною (з 1514 р. – під владоюТуреччини); Велике князівство Литовське залишало за собою право на Берестейщину і Пінщину.

При польському режимі відбулися зміни у соціальній сфері. Формується становна організація суспільства. На вершині соціальної піраміди перебував військово-службовий стан – магнати, які у XVI ст. являли собою замкнуто - привілейований стан. Його основу складали близько 30 найбільш знатних і найбагатших землевласників. Саме вони і розпочали пограбування українських земель. Ця невелика група польських магнатів і поділила між собою майже всю Україну.

Середня ланка соціальної структури була представлена великою князівською радою та заможними феодалами. Вони стали основою для формування державного апарату.

Близько тисячі родів налічувала дрібна шляхта, що володіла вотчиною, мала право приватної власності на землю, а частина з них володіла землею за умови несення військової служби. У XVII ст. шляхта стає важливою й організованою силою. У Польщі вона становила 8-10 % всього населення. Важливе місце в соціальній структурі суспільства посідало значне за чисельністю духовенство.

Окремий стан займало міщанство. За своїм складом воно не було однорідним і поділялося на патриціат (найбагатші купці і промисловці); бюргерство (цехові майстри, середні торговці); міське посполство (ремісники, дрібні торговці, селяни).

Характерною рисою міського життя була його цехова організація. Населення українських міст об'єднувалося у цехи за професіональною ознакою. Кожен цех мав свій статут, органи керування, але цехи в Україні не були жорстко регламентовані. Перша згадка про існування цехової організації відноситься до 1386 р. – у грамоті йдеться про шевців Перемишля.

За польсько-литовської доби у містах України поширилося Магдебурзьке право, сутність якого полягала в звільненні міст від керування і суду державних урядовців та феодалів і даруванні права на створення органів місцевого самоврядування. Першим містом України, якому у 1339 р. було надано Магдебурзьке право, було м.Санок (Галицько-Волинське князівство). У подальшому це право отримали й інші міста України: Львів (1356 р.); Кременець (1374 р.); Київ (1494-1497 рр.) та ін. Надання містам Магдебурзького права мало як свої позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, мешканці міст отримали право захисту від свавілля королівської і феодалової влади, більш сприятливі умови для розвитку ремесла і торгівлі, були введені чіткі правові норми міського життя, а з іншого – посилилася польська колонізація та обмеження прав українського населення, гальмувався і блокувався розвиток норм і традицій місцевого самоврядування, збільшилося втручання центральної влади у справи українських міст, навіть голова міського самоврядування (війт) призначався королем.

Зміни відбулися й у правовій сфері. Головним документом, що регулював правові відносини, став Литовський статут (кодекс шляхетських прав). Його було видано у XVI ст. у трьох редакціях: Старий (1529 р.), Волинський (1566 р.) і Новий (1588 р.) В основу цих документів було покладено норми місцевого звичаєвого і писаного («Руська правда») права. Литовські статuti були одними з найкращих кодексів свого часу.

Після підписання Люблінської унії та переходу українських земель під владу Польщі було взагалі поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільності, адже домінуючим напрямом політики польської влади була активна полонізація підвладного населення. Робилося все можливе, щоб позбавити українців своєї мови, культури, віри.

У здійсненні цих планів особливу роль поляки надавали українській знаті. Наділяючи її різними привілеями, вони намагалися перетягнути її на свій бік і таким чином позбавити українців своєї національної еліти. Частіше за все на такі намагання поляків відгукувалися знатні українські (руські) роди, які хотіли зберегти свої позиції у державі, і тому вони активно інтегрувалися у польське суспільство, переймали його мову, культуру, віру. Основна мета польської влади – це повне вилучення зі свідомості української еліти ідей щодо української державності. Приручена поляками, українська знать відіграла все меншу роль у збереженні української самобутності.

Втрата українцями власної еліти мала для них катастрофічні наслідки. Втрачалася та частина українського суспільства, яка тривалий час здійснювала політичне керівництво, ставила певні політичні цілі, захищала українську культуру і продукувала ідеї української незалежності. Натомість відбувався процес асиміляції української національної еліти у панівне польське суспільство та його культуру. Тільки дріб-

ні українські роди та простий посполитий православний люд продовжували триматися свого етнічного коріння та національних інтересів.

4. Церковне життя в Україні. Берестейська унія та її наслідки для українців

В умовах, коли тиск з боку Польщі ставав нестерпним і українська знать фактично зрадила національним інтересам, свої надії українці пов'язували з православною церквою, яка була втіленням духовних і національних інтересів місцевого (руського) населення.

До XV ст. становище православної церкви в межах Великого князівства Литовського було більш-менш сприятливим. Литовські князі ставилися толерантно до різних церковних конфесій, у тому числі і до православ'я. Навіть деякі литовські володарі приймали цю віру. Православними стали сини князя Гедеміна – Любарт, Каріат, Наримунт, Явиут, Ольгерд та інші. Ситуація різко змінюється після підписання Кревської унії у 1385 р. За її умовами литовці повинні були перейти у католицтво. Бояри-католики отримували рівні права з польською шляхтою, а православні, навпаки, - обмежувалися у правах і не могли обіймати державні посади. Литовські князі стали грубо втручатися у церковне життя, навіть самостійно назначали митрополитів та інших духовних ієрархів. Дуже часто на духовні посади призначалися люди, які не мали для цього відповідних якостей. Все це принижувало авторитет митрополита і православної церкви. Вона стала повністю підконтрольною світській владі.

Значну шкоду православній церкві завдав патронат світських людей над церквами і монастирями. Якщо церква або монастир знаходилися на території їх володінь, то вони вважали їх своєю власністю і встановлювали свої порядки. Це вело до організаційного ослаблення православної церкви. В умовах втрати українцями державності їй все складніше було захищати духовні і національні інтереси.

Наступ католицизму на українців посилюється в 70-ті роки XVI ст. і відбувається через розгалужену і добре організовану систему навчальних закладів, куди активно залучалася місцева молодь. Особливу роль у цьому плані відіграли єзуїтські школи. Вони стали центрами підготовки католиків. В умовах відсутності своїх шкіл православна шляхта вимушена була віддавати своїх дітей до цих навчальних закладів. Для значної частини українського юнацтва навчання в єзуїтських школах закінчувалося переходом у католицтво і розривом зі своїм народом. Так, наприклад, серед трьох синів визнаного лідера православних князя К. Острозького двоє старших у 1580 р. були вже католиками. Католицьким став дім князів Слуцьких, найаристократнішого православного роду Ольгердовичів та ін. На середину XVII ст. майже всі князівські й найродовитіші шляхетські сім'ї відмовилися від православ'я.

Щоб відстояти свої позиції, захисникам православної віри необхідно було підняти рівень освіти і налагодити церковне життя. На захист православної віри ставали кращі представники української еліти: литовський князь Г. Ходкевич, князі Ю.Слуцький, К. Острозький, М. Вишневецький та ін. Вони створювали й організували роботу друкарень, відкривали православні школи, всіляко зміцнювали православну віру. Таких людей серед української знаті було небагато і тому провідна роль та ініціатива в національному русі переходила до нижчих верств. Вони почали

об'єднуватися у православні громади, які отримали назву братств. *Братства* – це суспільно-політичні організації українського і білоруського міщанства, що відстоювали свої станові і релігійні інтереси. У кінці XV - початку XVIст. братства зайняли провідне місце у національному русі, і саме вони стали ініціаторами релігійних реформ та провідниками збереження власної ідентичності і культури.

Братства розгорнули широку культурно-просвітницьку діяльність. Вони створювали школи, які ставали центрами православної освіти. Такі виникли в багатьох містах України: Львові, Холмі, Луцьку, Києві, Чернігові та ін. У 1632 р. за ініціативою архімандрита Києво-Печерської Лаври Петра Могили було відкрито братську школу, на базі якої в подальшому організувався Київський колегіум. Навколо братств гуртувалися талановиті проповідники, вчителі. Вони вивчали і поширювали духовну літературу, українську культуру й освіту. Їх діяльність сприяла пробудженню національного духу, національної самосвідомості українців.

У 1582 р. розгорівся гострий конфлікт між православною і католицькою церквами. Він виник навколо календарної реформи папи Григорія XIII. Впроваджуючи новий григоріанський календар, православним заборонялося відзначати церковні свята за старим (юліанським) календарем. Велике обурення православних призвело до того, що польський король поступився і дозволив їм вільно виконувати православні обряди, жити за старим календарем і будувати свої церкви. Це була перемога православних, яка спонукала їх до нових дій. Все активніше стало підніматися питання про об'єднання церков. За допомогою релігії робилася спроба тісніше з'єднати Україну з Польщею, а також послабити спротив українського суспільства та навіть знищити українську культуру.

Вперше це питання виникло ще за часів Великого князівства Литовського. На Флорентійському соборі у 1439 р. було здійснено спроби укладання унії, але на території Литви вона не “прижилася”. Всі намагання щодо об'єднання церков не дали результатів. Тільки у XVI ст. склалися умови для церковної унії, чутки про яку стали активно поширюватися після Люблінської угоди (1569 р.). Це викликало обурення з боку православних, бо за високою ідеєю об'єднання всіх християн вони бачили реальну загрозу латинізації і полонізації України, а відтак – й існування самої православної церкви.

Ініціатором утворення унії став львівський єпископ Гедеон Балабан. У 1590р. у м.Белз він скликав нараду владик, де вперше було висловлено думку про необхідність унії. До цього процесу долучилися й інші єпископи: Кирило Терлецький, Іпатій Потій, Михайло Копистенський, Михайло Рогоза. Переговори з Римом проводилися таємно. Було прийнято декларацію про намір православного духовенства підпорядкуватися римському папі. Згідно з умовами, за православними зберігалися всі церковні обряди, мовою богослужіння залишалася церковнослов'янська, а мовою проповіді – українська розмовна, залишався юліанський календар (так званий старий), священникам не нав'язувався celibat. Українські православні ієрархи погоджувалися прийняти деякі догмати католицької церкви, а саме: догмат про зверхність римського папи, догмат про чистилище, а з часом і про сходження св. Духа і від Сина. Декларацію було погоджено з польським королем і польськими ієрархами і підписано деякими православними єпископами. У грудні 1594 р. єпископи І. Потій та К. Терлецький відбули до Рима і подали положення унії римському папі Клементію VIII. В

урочистій атмосфері папа римський формально прийняв українську православну церкву «під свою руку».

Юридичне оформлення унії відбулося у 1596 р. на соборі у м. Бересті (Бресті). У процесі роботи собор розколовся на дві частини – уніатську і православну. Прихильники унії затвердили її. Уніати собором були урівнені в правах з католиками: звільнені від податків і могли обіймати державні посади, отримувати місця в сенаті. Після Берестейського собору з восьми єпархій Київської метрополії унію прийняли шість: Київська, Володимиро-Волинська, Турово-Пінська, Луцька, Холмська та Полоцька.

Православні відмовилися визнати унію - і на них розпочався наступ. Значна частина українського народу не прийняла унію і піднялася на боротьбу з нею. Очолили антиуніатський рух князі Василь та Костянтин Острозькі. На захист православ'я стали й українські братства та українське козацтво. Розпочалася довготривала полеміка між уніатами та православними.

До XVII ст. унія стала набирати силу, і кількість її прихильників значно зростала. Втративши надію відстояти православну віру, до унії стали переходити навіть ті, хто був її активним противником (М. Смотрицький, К. Сакович).

Отже, Берестейська унія ще більше ускладнила становище українців у складі Речі Посполитої. Вона стала одним із засобів посилення впливу Польщі на українців; більше того, вона не пододала розколу, який склався у християнстві у 1054р., а навпаки, її наслідком стало утворення ще однієї церкви – уніатської, або греко-католицької. Катастрофічним наслідком цієї унії став релігійний розкол української нації; між прихильниками обох конфесій розгорнулася довготривала боротьба. Склалися деякі протиріччя, які не вдалося подолати і до сьогодні.

У той же час, Берестейська унія була спробою вивести православну церкву з кризи і подолати дискримінацію православного населення яке проживало в межах Речі Посполитої. Уніатська (греко-католицька) церква дала можливість зберегти в умовах латинізації та ополячення східний обряд, стала важливим чинником захисту української мови, сприяла національній ідентифікації українців, створила умови для появи національної інтелігенції.

Однак унія не була прийнята основною частиною українців, і її насадження відбувалася насильницьким шляхом.

Отже, у період другої половини XIV – першої половини XVII ст. українські землі опинилися у складі феодальних держав Литви і Польщі, а деяка їх частина - під владою Молдовського князівства, Угорщини, Московії та Туреччини. Фактично за цей час було повністю зруйновано українську державність, початки якої було закладено за часів Київської Русі. З боку іноземних держав здійснювався національний і духовний тиск на українців, що негативно впливало на подальший розвиток українського етносу та державотворчі процеси на його землях.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Покажіть, як відбувався процес приєднання українських земель до Великого князівства Литовського?
2. Охарактеризуйте стан українських земель у складі Великого князівства Литовського.
3. Поясніть, чому державу, до складу якої увійшли українські землі називали не просто Литовською, а Литовсько-Руською?
4. Визначте основні причини підписання Кревської унії.
5. Назвіть причини підписання Люблінської унії та визначте її вплив на державотворчі процеси у Східній Європі.
6. Поясніть суть релігійної полеміки в Україні в ХУІ ст.
7. Визначте, які наслідки для українців мала Берестейська унія?

Історичні дати:

1362 - перемога військ Литви над Золотою Ордою. Вхід до складу Литви Київщини та Поділля.

1377-1434 - князювання Ягайла Ольгердовича (з 1386 р. – польський король).

1385 - Кревська унія між Литвою та Польщею.

1410 - Грюнвальдська битва. Розгром рицарів Тевтонського ордену об'єднаними силами поляків, литовців, українців і білорусів.

1529 - Перший Литовський Статут.

1566 - Другий Литовський Статут.

1569 - Люблінська унія між Литвою і Польщею. Утворення Речі Посполитої.

1588 - Третій Литовський Статут.

1596 - Берестейська унія.

Персоналії:

Балабан Гедеон (бл. 1530-1607 рр.) – український церковний діяч, львівський православний єпископ, першим висловив думку про укладання церковної унії з Римом.

Вітовт (1350-1430) – великий князь литовський з 1392 р. Виступив проти інкорпорації литовсько-руських земель Польщею. На деяких землях відсунув цей процес на два століття. Домігся від польського короля Ягайла визнання за собою (на правах намісника) Великого князівства Литовського. Воював проти татар. 1399 р. у битві на р. Ворсклі зазнав поразки.

Глинський Михайло Львович (? – 1632 рр.) –спадкоємець визначного роду, який володів величезними помістями в Київській і Полтавській землях. Прагнув утворити окрему державу на українських і білоруських землях, які перебували під владою Литви. Усунутий польським королем і великим литовським князем Сигізмундом і з державних посад. Глинський разом з братами Василем та Іваном 1508

р. очолив повстання групи українських і білоруських князів, невдоволених пануванням литовської знаті.

Терміни:

Експансія - активне проникнення в яку-небудь сферу;

загарбання чужих територій, ринків, джерел сировини; політичне та економічне поневолення інших країн.

Колонізація - заселення вільної території на окраїнах власної країни; заснування поселень у залежній країні; перетворення незалежної країни на колонію шляхом військового, економічного та політичного поневолення іншою країною.

Унія - союз, об'єднання.

Уніатська церква (греко-католицька) - християнська церква, яка утворилася в ХУІ-ХУІІ ст. на західноукраїнських та західнобілоруських землях за умовами Берестейської унії 1596 р.

Магдебурзьке право - право міст на самоврядування, яке виникло у ХІІІ ст. у м. Магдебурзі (Німеччина). Поширилося на ряд міст Європи. В Україні Магдебурзьке право першим дістало в 1339 р. м. Санок Галицько - Волинського князівства.

Братства - громадські організації українських і білоруських міщан в кінці ХУІ - ХУІІ ст., створені для захисту станових, національно-релігійних інтересів та культурних традицій православного населення.

ТЕМА 4. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ - УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ПРОТОДЕРЖАВА.

1. Соціальні передумови, джерела та причини появи українського козацтва
2. Стихійне утворення й розвиток козацької протодержави - Запорізької Січі
3. Козацько-селянські повстання кінця ХУІ - першої третини ХУІІ ст. та їх роль у стихійному формуванні державної ідеї

1. Соціальні передумови, джерела та причини появи українського козацтва

У середині ХІІІ ст. відбулося зіткнення двох світових цивілізацій - осілої та кочової. Українські землі опинилися в епіцентрі геополітичного вибуху, хвилі від якого історично відчутні ще й досі усіма народами, що були причетні до тих середньовічних подій. Формально це мало вигляд як завоювання земель Київської Ру-

сі татаро-монголами, але в довготривалій перспективі були втрачені державність і державна еліта, припинилися планомірні процеси державотворення на вищому рівні і почалися непередбачені синергічні (самодіяльні) процеси низів, відбувся духовний розкол тощо. Українські землі потрапили в геополітичну воронку, яка так чи інакше поглинала усе етнічне і загрожувала вже не тільки ліквідації занепакої державності, а й знищенню самої автохтонної людності з її мовою, звичаями, способом життя.

Історичний досвід доводить, що неординарні ситуації викликають появу нових соціальних сил, потенціальні можливості яких є значно більшими, ніж інших станів суспільства.

До таких сил належить українське козацтво, яке створило свою військово-політичну організацію - Запорізьку Січ.

Дослідники історії Запорізької Січі переконливо показали, що в межах так званих “вольностей” створилося не лише своєрідне українське військо на основі відповідних організаційних засад, а й утвердилися особливі суспільні відносини, коли принцип військової демократії визначав фактично все - територіально-адміністративний поділ, управління, звичаєве право, побут тощо.

В історичній літературі і підручниках з історії існує багато різних думок щодо походження слова “козак”. Одні вчені виводять його від кавказьких народів, інші - від хозар, а дехто - від монголів або татар. У чому всі дослідники однакові, так це в тому, що для українського населення це слово іншомовне, запозичене й увійшло в мовний обіг у зв'язку з необхідністю визначити спосіб життя нового прошарку населення, якого до кінця XV ст. фактично не існувало. Перша письмова згадка і тлумачення слова “козак” пов'язані з арабсько-половецьким словником 1245 р. У ті часи в мусульманському світі так називали “самотніх людей”, “нежонатих”. На початку XIV ст. козаками називали вартових або розбійників, які мешкали в причорноморському степу.

Після розпаду Золотої Орди козаками йменували кочові народи її лівого, тобто західного крила. З другої половини XV ст. слово “козак” стало вживатися стосовно східного слов'янства. Ця назва стосувалася вільних добувачів і промисловців, які вели сезонний і небезпечний спосіб життя в степових просторах України на кордоні християнського і мусульманського світів.

Перша письмова згадка саме про *українських козаків* трапляється у “Всівітній хроніці” 1489 р. польського історика Мартина Бельського. А вже в XVI ст. спостерігається різке зростання чисельності українського козацтва.

У соціально-політичному розвитку воно пройшло довгий і складний шлях: від появи перших стихійних степових загонів до структурованої військово-політичної і господарської організації, яку можна визначити терміном “*протодержава*”. “Прото”- з грецької перекладається як перший, першопочатковий, виток.

Держава в класичному розумінні - це форма політичної організації суспільства, якій притаманні такі ознаки: територія, апарат публічної влади, правові норми, фінансова система тощо. Держава стає повноправним суб'єктом міжнародного права, якщо її офіційно визнано більшістю країн світу. Усі перераховані ознаки держави існували в Запорізькій Січі, але знаходилися в початковому, нерозвинутому стані, що дає нам підставу визначити її терміном “протодержава”.

Головною перешкодою на шляху визначення її повноцінною державою було те, що всі країни визнавали факт існування українського козацтва, його певну відокремленість від Речі Посполитої і навіть укладали з ним воєнні договори, але жодна з них юридично, на офіційному рівні не визнала за козацтвом статусу повноправного суб'єкта міжнародного права.

Татаро-монгольське нашествя не знищило давньоруську державність. Як відомо, татаро-монголи не нав'язували завойованим народам свій спосіб життя, бо їх нічого не цікавило, окрім данини і формальної покори. Хоча, ясна річ, державотворчі процеси загальмувалися. Втім, головною причиною втрати державності була неспроможність політичної еліти, а саме давньоруських князів, домовитися між собою. Подальші історичні події показують, що це стало рисою національного характеру - майже легка домовленість з іншомовними сусідами і повне непорозуміння у власному середовищі. Як влучно сказав Т.Г. Шевченко: "Самі себе завоювали".

Українські землі опинилися одночасно під подвійною окупацією - Золотої Орди і Великого князівства Литовського, правителі яких через голови українських князів домовлялися між собою і навіть створювали спільні проекти боротьби з Московією. Занепад Золотої Орди, а пізніше Ливонська війна привели до погіршення політичного становища Великого князівства Литовського, на яке посилили тиск сусідні держави: Німеччина, Польща, Московія, Туреччина з її васалом - Кримським ханством, що з'явилося на південному кордоні Литовсько-Руської держави після розпаду Золотої Орди. Кожна країна намагалася утвердитися і розв'язати власні проблеми за рахунок іншої.

Опинившись у такому смертельному для себе чотирикутнику, Велике князівство Литовське продовжує інтеграцію з Польщею аж до створення нової держави - Речі Посполитої. Українські землі переходять із рук у руки. Ніякого серйозного опору на просторах країни не спостерігається. Українці продовжували розбудовувати чужі держави і піднімати їх добробут. Втім, на цьому тлі з'являється прошарок населення, переважно молодих чоловіків, які не переобтяжували себе важкою і малорезультативною хліборобською працею, а віддавали перевагу хоч і небезпечному, але вільному і відчайдушному способу життя в південних степах України.

Ще за часів литовських князів, які не мали достатньо сил боронити південні кордони своєї держави, так званий Степ і його складову - "Дике поле", уряд почав організовувати військові (козацькі) загони. За службу розплачувався південними степовими землями, литовськими державними пільгами і привілеями. Так, литовські правителі одночасно вирішували два завдання: і Степ колонізували, і на оборону не витрачалися.

З іншого боку, природні багатства степових просторів, можливість швидкого збагачення вабили сміливих добувачів, ухадників (людей, які навесні вирушали на Середнє й Нижнє Подніпров'я - у так звані уходи - полювати на звіра, птицю, ловити рибу тощо), авантюристів, розбишак. Вони в основному походили з міщан, селян і навіть бояр. Кожен з них отримував можливість забезпечити собі матеріальний достаток і незалежне життя, випробувати свою військову доблесть і характер, створити кар'єру і самореалізуватися. Частина їх поверталася на зиму в

рідні оселі, а інші осідали в степу. Саме з них і частково з прикордонників, які були на державній службі, почали формуватися постійні жителі Нижнього та Середнього Подніпров'я.

Упродовж ХУ-ХУІ ст. йшов інтенсивний процес формування нової суспільної верстви зі своїм самобутнім устроєм, звичаями та організацією. Козацьке коло постійно розширювалося за рахунок збіглих селян і міщан, збіднілої шляхти і боярства, які в такий спосіб чинили спротив польському уярмленню. Причин для цього було більш ніж достатньо. Після Люблінської унії (1569 р.) на українських землях запанувало правове свавілля. Відновилося кріпацтво, яке набирало особливо жорстоких форм. Православне духовенство поступово втрачало позиції й активно витіснялося католицьким. Йшов керований польським урядом процес денационалізації великої і частково середньої української шляхти. Вона перебувала на задвірках польського державного механізму. Згори й донизу відбувався активний процес полонізації українського життя. Відповідною протидією цьому як раз і став такий специфічний суспільний рух, як козакування.

Отже, історично склалися дві альтернативні умови виникнення й поповнення українського козацтва: перша - організована, *згори* - за наказом литовського уряду (прикордонна варта), а друга - стихійна, *знизу* - за народною ініціативою (у + у, тобто уходники й утікачі).

2. Стихійне утворення й розвиток козацької протодержави - Запорізької Січі

Територія розселення козацтва. Особливістю суспільно-політичного життя в українських землях у XV - першій половині XVI ст. було те, що основна маса етнічного населення зосереджувалася на обжитих землях Галичини, Поділля, Волині, Полісся, північної Київщини. Решта території України - Середнє Подніпров'я, Побужжя, Запоріжжя - була майже не заселеною. У цих районах на порубіжжі з Диким полем знаходилися прикордонні військові гарнізони в містах Остер, Канів, Брацлав, Вінниця. Далі тягнулися незаймані землі, де було багато дичини, риби, звірів. Багато українців ходили сюди на сезонний промисел. Це явище стало настільки поширеним, що в 1499 р. київський воєвода видав уставну грамоту про обов'язкову сплату козаками мита з прибутку в розмірі десятини.

Від початку освоєння "уходниками" нових земель вони в придатних місцях будували невеличкі укріплення (засіки, січі). Так поступово виникла система укріплень, яка стала обороною від татарських набігів і плацдармом для військових походів козаків проти турок і татар. Звідси вирушали козацькі загони під проводом старост прикордонних українських воєводств, а саме: Богдана Глинського, Прецлава Лянцкоронського, Остапа Дашкевича, Венжика Хмельницького та ін. На той час користі від них було більше, ніж неприємностей, тому спочатку литовський, а потім і польський уряди ставилися до козаків досить лояльно, хоча в офіційних документах визначали їх як "своєвільних людей". Польща повела тонку дипломатичну гру: поки українці і татари воювали між собою, вони не створювали загрози польським інтересам, а відтак козаків можна було використовувати як щит проти татарсько-турецької агресії. Самі ж поляки на державному рівні особ-

ливо не переймалися облаштуванням і укріпленням південних кордонів підпорядкованих їм українських земель. У той час як московські царі, особливо Іван IV Грозний, дали наказ на південних кордонах Московії для захисту від татарських набігів розбудувати й укріпити “окраїнні сторожові міста”, тримати там постійні “сторожі”, по лісах створити засіки, які потім склалися в тисячокілометровий захисний кордон під назвою Білгородська межа, український південний кордон укріплювався лише силами місцевого населення. Коли 1533 р. черкаський і каневський староста Остап Дашкевич звернувся до польського уряду з пропозицією побудувати на Дніпрі фортецю як захисний щит проти татар, він зустрів порозуміння, але не отримав ані злого на її втілення.

На практиці цю ідею реалізував інший староста - легендарний князь Дмитро Вишневецький. У 40-х роках XVI ст. він об'єднав розпорошені козацькі ватаги й 1552 р. на острові Хортиця почав будівництво укріпленого земляними валами і дерев'яним частоколом поселення, в якому розмістилися козацький гарнізон, запаси зброї, боєприпасів та продовольства. Так створилася Запорізька Січ - центральне укріплене поселення козаків, де перебувало також військо й адміністративне управління контрольованої ними території. Таку ж назву вживали й на позначення всієї території за порогами Дніпра, обжитої козаками та іншим вільним людом, яку ще називали Запорізькими Вольностями або Землями Війська Запорізького. Отже, поняття “Запорізька Січ” має два значення. У *широкому* розумінні це була величезна територія, яка охоплювала сучасні Дніпропетровську, Запорізьку, частково Херсонську, Кіровоградську, Донецьку, Луганську та Харківську області. У XVIII ст. за розмірами площі вона наближалася до острівної Англії і була єдиною й унікальною вольницею на всіх теренах Європи.

У *вузькому* понятті Запорізька Січ - це фортеця, яких у козаків було декілька, і які вони обирали для проживання залежно від обставин. Січ діставала назву від річки або місцевості, на якій розташовувалася. Історія зберегла такі назви Січей: Хортицька, Томаківська, Кам'янська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Олешківська, Підпільненська (вона ж - Нова Покровська).

Січ, де розміщувалося козацьке управління, називали “Кіш” або “Кіш Запорізький”. Слово “кіш” тюрського походження й означало ставку, резиденцію командуючого. У Січах-фортецях несли службу тільки чоловіки-військові. А за їх межами, в степу, на Землях Війська Запорізького, козаки, які займалися господарськими справами, створили нову, прокапіталістичну форму господарювання - хутір-зимівник. Козаків, які там мешкали і мали приватні господарства, називали “зимівчаками”. Січовики зверхньо ставилися до тих, хто залишив військовий стрій. Їх глузливо обзивали “гречкосіями” або “сиднями”. Найбільше діставалося одруженим козакам. На Січі їх в'їдливо прозивали “гніздюками” або “баболюбами”. А проте усі вони зберігали вірність козацьким обов'язкам: у мирний час постачали братчикам продовольство, а під час воєнних конфліктів “гніздюки”, кинувши сім'ю й господарство, поспішали на поміч січовому товариству. Загалом усіх козаків, які мешкали нижче або уздовж 12 порогів Дніпра, в офіційних документах того часу називали *низовими козаками*. А заможних козаків, які проживали поруч з міщанами, селянами, духовенством на землях вище порогів Дніпра в Брацлавському, Київському, Канівському і Черкаському округах, називали *городови-*

ми козаками. Ще за часів литовських князів їх намагалися занести до державного реєстру і поставити під контроль. Але тоді ці спроби не увінчалися успіхом.

Отже, територією розповсюдження козацтва була практично вся Україна, окрім західних областей, але найбільше їх зосередилося за порогами Дніпра.

Структуризація Запорізької Січі. Об'єднання розрізнених самодіяльних невеликих козацьких засік- “городків” - у понизов'ї Дніпра в єдину військово-політичну організацію з власною столицею-фортецею під назвою Запорізька Січ мало велике суспільне значення. В українців-козаків з'явилася можливість будувати власне національне життя на свій розсуд, незалежно від сусідніх держав і народів, чужих конфесій і правових норм.

Місце для своєї “столиці” козаки обирали із знанням справи. У ті часи Дніпро мав зовсім інший вигляд, аніж зараз. Його перетинали 12 порогів, які тяглися за течією майже на 100 км. Ще було 6 так званих заборів - таких самих лав скель, але не через усю річку. Нижче порогів у Дніпро впадали численні притоки. Тут він розгалужувався на покриті густим лісом острови, яких налічувалося біля 250. Непрохідні очерети, плавні, розлогі степові ділянки завершували картину. Все це природне багатство площею понад 400 км² мало назву Великий Луг. Тут були найкращі умови для полювання й рибальства, землеробства і скотарства, безпечного проживання та ведення козацького господарства. Недарма ж запорожці казали: “Січ - мати, а Великий Луг - батько, отам треба й помирати”.

Серед істориків не існує одностайної думки про початки Запорізької Січі - фортеці. Відомий дослідник історії козацтва Д. Яворницький вважав Хортицю “матір'ю” козацьких січей, а Д. Байду-Вишневецького - “духовним батьком” Запоріжжя. Початок будівництва укріплення на о. Хортиця він визначив 1552 роком.

У той же час польський хроніст М. Бельський у “Всесвітній хроніці” 1551р. вперше розповів про існування за порогами Дніпра козацького коша і фортеці на о. Томаківка. Більшість сучасних авторів підручників з української історії дотримуються думки, що Січ як військовий і політичний центр козацтва, його столиця протягом другої половини XVI ст. перебували на о. Томаківка, з 1591 (1593) р. - на о. Базавлук, а на острові Чортомлик була запасна (усі вони в Нікопольському районі на Дніпропетровщині).

Діюча Січ (у вузькому розумінні) являла собою велику і могутню фортецю. Земляні вали й дерев'яний частокіл зовні огинав глибокий рів з водою. До фортечної системи укріплень входили високі вежі з бійницями для гармат, мушкетів та рушниць.

Посередині фортеці був великий майдан, а в його центрі - церква Святої Покрови, неподалік, з одного боку, криниця, а з другого, - стовп, біля якого карали винних.

На січовій площі півколами розташовувалися курені - довгі прямокутні будівлі, покриті очеретом або кінськими шкірами. Тут же знаходилися будинки старшини, канцелярія, пушкарня, склади, арсенал, пекарні та інші службові приміщення.

Запорізьке військо мало два поділи - військовий і територіальний. *Військо* поділялося на 38 куренів. Назва “курінь” походить від слів “курити”, “диміти” і

вживалася в значенні частини війська. Курінь об'єднував приблизно 600 козаків, які мали спільну скарбницю, і був військовою а, почасти, господарською одиницею, яку очолював виборний отаман. Кожен курінь мав свою назву від назви місцевості, з якої походили козаки даного військового об'єднання. Звідси їхні назви: *Канівський, Корсунський, Менський, Пащуківський, Переяславський, Полтавський* та ін. Щорічно на січовій раді для кожного куреня визначалося місце полювання та рибальства.

Як правило, десята частина війська постійно перебувала на Січі. Решта, особливо влітку, була задіяна у промислах та військових походах. Чисельність Запорізького війська не була сталою, а коливалася від 6 до 15 тисяч осіб.

Територіально Запорізька Січ (у широкому розумінні) поділялася на паланки (повіти, округи). Паланка в перекладі з татарської мови - це маленька фортеця. Спочатку їх було 5, а пізніше стало 8: Кодацька, Самарська, Орільська, Інгульська, Бугогардівська, Прогноївська, Протовчанська, Каміуська. На теренах Інгульської паланки в майбутньому з'явиться поселення Кривий Ріг.

За січовими фортечними укріпленнями знаходився річковий порт, куди у мирні часи приставали грецькі, італійські, турецькі кораблі з усяким крамом. Купці та іноземні послы жили в так званому "грецькому домі" (своєрідний аналог сучасного готелю). Купівля-продаж відбувалися на базарній площі, де стояли крамниці та шинки. Торгували не тільки люди з України, а й вірмени, греки, євреї, московити, татари тощо. Навколо фортеці розташовувалося передмістя, де жили козаки-ремісники: слюсарі, котлярі, ковалі, зброярі, римарі, шевці, кравці та ін.

Запорізьке військо формувалося на принципах добровільності. Ритуал прийняття на Січ був дуже простим. У новачка серйозно запитували, чи вірує він у Бога, і жартома - чи п'є горілку? Потім записували до певного куреня. Тут він проходив велику школу загартування й військового вишколу. Ті, хто не витримував труднощів похідного життя або не відповідав кодексу козацької честі, відсіювалися чи виганялися з козацького братства. У походах і боях існувала сувора дисципліна, за найменше порушення якої карали смертю без суда і слідства.

Основу війська становила піхота, яка була найбільш чисельною. Під час походів злагоджено діяли усі роди військ: піхота, кіннота і флот, хоча спеціального розподілу, як у сучасному війську, не існувало. Кожен козак повинен був володіти усіма видами зброї і прийомами бою.

Слава про військову майстерність запорожців котилася всією Європою. Тому не дивно, що різні європейські уряди намагалися залучити їх до себе на службу. Польський вчений Ш. Старовольський у своїй книзі "Полонія" ("Польща"), яку було видано у Німеччині у 1632 р., дав влучну характеристику козацького війська: "У своїх таборах вони мають дисципліну стародавніх римлян, а воєнною доблестю та обізнаністю у військових справах вони не поступаються жодній нації у світі".

Козацьке самоврядування. Формально козаки були підлеглими Речі Посполитої, але фактично Польща вимушена була визнати їх особливий статус, бо польської державної адміністрації у цих небезпечних місцях просто не існувало. Втім, козаки багато чого з державного будівництва перейняли у поляків. Наприклад, з самого початку Запорізька Січ стала українською козацькою міні-

державою республіканського типу в межах Речі Посполитої (назва останньої перекладається як республіка). Тобто в Середньому і Нижньому Подніпров'ї виникла *самодіяльна (синергічна) республіка в республіці, яку де-факто визнав польський сейм у 1616 р.* А отже, можна сказати, що на українських землях створилося своєрідне двовладдя, бо західні та північні українські землі вище порогів Дніпра перебували в колоніальній залежності від Польщі і управлялися польськими державними чиновниками з відповідним ставленням до місцевого етносу, а південні - мали *самопроголошену автономію*, де населення вважало себе вільним.

На території Запорізьких вольностей державне будівництво розпочалося по суті з чистого аркуша, тому носило яскраво виражений самодіяльний (синергічний) демократичний характер, що завжди притаманно народному ідеалу суспільного життя.

Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом влади на Січі була загальна Рада, яка вирішувала всі найважливіші питання внутрішнього і зовнішнього життя. Вона проводилася планово - тричі на рік: на Різдво, Великдень і Покрову (14 жовтня), а також позапланово - в екстрених випадках за ініціативою будь-якого козака.

На Раді мали право бути присутніми всі козаки - від рядового до старшини. Незалежно від стану в січовому братстві кожен *козак мав право голосу*, яке він реалізовував шляхом вигуків чи підкидання шапки угору. Прийняте рішення було обов'язковим до виконання. Меншість безпосередньо підпорядковувалася рішенням більшості. Ухвалені рішення супроводжувалося відправленням молебну.

Важливою функцією Ради було обрання козацької адміністрації - військової старшини та органів місцевої влади - паланкових або полкових очільників. *Вищою посадовою особою був гетьман* (назву запозичено у поляків) або кошовий отаман. Із середини ХУІІ ст. ця людина йменувалася лише кошовим отаманом. Як правило, обирали його на рік. Виняток становили Петро Сагайдачний (9 років), Іван Сірко (15 років), Кость Гордієнко-Головко (10 років), Петро Калнишевський (10 років).

Козацька Рада наділяла кошового отамана необмеженою владою. Але якщо він нею зловживав або недбало виконував свої функції, то могла скинути з високої посади достроково і навіть стратити.

Крім кошового отамана на загальній Раді обирали козацьку генеральну старшину: суддю, писаря, осавула, довбиша, пушкаря та ін.

Військовий суддя був другою за рангом особою в запорізькому війську. Він "стояв на сторожі одвічних порядків і звичаїв", на яких базувався весь лад козацького життя. У своїх рішеннях генеральний суддя керувався неписаним законом (бо його не існувало), а "стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом". В юриспруденції це отримало назву "звичаєве право".

Третім вищим військовим посадовцем був генеральний писар, який фактично виконував обов'язки державного секретаря і відповідав за зовнішньополітичні зв'язки. Його обов'язки вважалися виключно важливими, і тих, хто випадково чи навмисно перебирав на себе його функції, страчували. На цю посаду, як правило, обирали дуже освічену і досвідчену людину, яка володіла іноземними мовами. Так, у 1638 році цю посаду обіймав Богдан Хмельницький.

Замикав четвірку кошових високопосадовців військової посади. Його функції були різноманітними. Він стежив за виконанням законів козацького життя і судових вироків, забезпечував продовольчі заготівлі на випадок війни, а у військових походах виконував функції начальника штабу й розвідки і повинен був їхати попереду війська та спостерігати за ходом битви.

Усі чотири вищезазначені особи становили генеральну запорізьку старшину, яка відала військовими, адміністративними, судовими і духовними справами війська. Всі інші великі й малі воєначальники та рядові козаки повинні були виконувати їх волю і накази за умови, що вони не протирічили звичаєвому козацькому праву.

Кожен з членів генеральної старшини мав притаманний його посаді атрибут влади - клейнод: кошовий отаман (гетьман) - булаву, генеральний суддя - печатку, генеральний писар - каламар (чорнильницю з гусячим пером).

Окрім цієї та іншої типово козацької символіки, січове товариство мало ще й виразні ознаки та атрибути державності у вигляді прапора (корогви) та герба (козак з мушкетом на плечі та шаблею).

Запорізька Січ XVI-XVII ст. була важливим суб'єктом політичного життя Європи та Азії. З нею рахувалися близькі й далекі країни. Січ була неприступним бастионом і головною перешкодою наступу Османської імперії на християнський світ. У 1683 р. 20 тис. українських козаків взяли участь у захисті Відня від турецької навали. На честь цієї події в столиці Австрії в "Тюркеншанцпарку" їм встановлено величний пам'ятник, а з ініціативи козака Кульчицького у XVII ст. у Відні було відкрито першу в Європі кав'ярню, де і донині готують каву не по-турецьки, а по-віденськи.

До запорожців за допомогою досить часто зверталися уряди європейських країн, які в ті часи знаходилися в стані перманентної війни один з одним. Доведений факт, що козацький експедиційний корпус, у складі якого були Б. Хмельницький та І. Сірко, воював на боці Франції у Тридцятилітній війні в Європі (1618-1648 рр.).

Ці та інші історичні факти свідчать, що Запорізька Січ не йшла у фарватері польської зовнішньої політики, а мала власні зовнішньополітичні інтереси і відповідно до них будувала дипломатичні стосунки.

Отже, Козацька Січ мала певні ознаки національного державного організму: територію, адміністративно-військовий поділ і устрій, органи самоврядування, військово-політичну владу, суд і судочинство, військо, фінанси, міжнародні зв'язки тощо.

Де-факто це була станова (козацька) держава, розташована приблизно на половині етнічних українських земель і створена синергією (сумісна, спеціально незапланована і неусвідомлена дія або співпраця) волелюбного місцевого етносу. Державне будівництво являло собою гібрид європейської (польської) та "степової" (тюркської) демократії. За формою держава була військовою організацією, за правлінням - республікою, за режимом - демократичною, за ідеологією - православною. Ці риси надихнули одного із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, історика М. Костомарова назвати Запорізьку Січ "християнською козацькою республікою", і це визначення стало класичним.

Господарські відносини носили прогресивний характер. Козаки першими в Європі впровадили початкові форми капіталістичного способу виробництва (на 20-30 років раніше, ніж у Нідерландах, і на 100 років раніше за Англію).

Втім, де-юре Запорізька Січ так ніколи і не набула повноцінного, як за мірками того часу, державного статусу через низку причин. По-перше, це був деформований варіант державності, в якому пріоритет віддавався розвитку виключно військової галузі, а політика, економіка та інші сфери державного механізму не бралися до уваги і знаходилися в синкретичному (нерозвиненому) стані.

По-друге, на думку багатьох сучасних істориків, демократизм Запорізької Січі - це класична охлократія (влада натовпу), несприятлива для утвердження ідеї державності. Тільки в духовному плані вони виражали інтереси усіх верств українського населення, а що стосується політики, економіки, соціальних відносин, то тут козацтво керувалося не загально-національними інтересами, а лише власними, корпоративними.

По-третє, в міжнародному плані землі Запорізької Січі не визнавалися її територією, бо юридично вони належали країнам-протекторам.

Перешкодою на шляху усунення причин, що гальмували створення повноцінної держави, був соціальний і майновий розкол у козацькому середовищі.

Два шляхи розвитку козацької верстви. Польщу весь час турбував ріст самостійності та авторитету українського козацтва. Вона постійно вдавалася до приборкання козацького руху, посилення польського впливу на нього та використання козаків у польських державних інтересах, особливо у зовнішньополітичних справах. Задля цього король Сигізмунд I (Старий) ще 1524 р. доручив українським панам С. Полозовичу та К. Кмітичу організувати загін із козаків у 1-2 тис. осіб для захисту порубіжних кордонів. Проте цей проект не було здійснено через брак коштів. У 1541 р. невгамовний король наказав укласти реєстр (список) козаків у Київському, Канівському та Черкаському округах. Але всі проекти цього короля щодо українського козацтва лишилися на папері і були втілені в життя лише його наступниками.

До цього їх підштовхували Крим і Туреччина, які весь час скаржилися королеві на козаків за їх напади на Крим і погрожували війною. Щоб урегулювати відносини з південними сусідами, розколоти і приборкати свавільних козаків, король Сигізмунд (Жигмонт) II Август 1572 р. наказав сформувати із заможних козаків невелике козацьке військо з 300 осіб. Їх вписали до особливого списку (реєстру) і зарахували на державну службу. Так з'явилася нова - *привілейована* категорія козацтва - *реєстрове*, якому сплачували за службу польській короні гроші (жолд) і надавали правові, податкові, майнові та інші привілеї. На чолі реєстровців за королівським наказом поставили старшого, якого пізніше на польський кшталт назвали *гетьманом*. Гетьман керував військом за допомогою реєстрової старшини. За службу вони отримували рангові маєтності.

Відтепер у Речі Посполитої по суті юридично було визнано факт появи нового соціального стану з його обов'язками і правами.

Козацький стан у феодальній суспільній структурі Речі Посполитої займав проміжне місце між шляхтою і селянством. Як шляхтич, козак відбував військову службу і був особисто вільним, але, на відміну від нього, не мав права володіти

підданими. Він, як і селянин, сам працював у своєму господарстві або ж наймав робітника за свій кошт.

1576 р. король Стефан Баторій продовжив політику попередника з приборкання козацької верстви. Він збільшив козацький реєстр до 500 осіб, які повинні були підпорядковуватися черкаському старості М.Вишневецькому (не плутати з Дмитром Байдою-Вишневецьким). Реєстровці отримували юридичну незалежність від польської колоніальної адміністрації та суду. За ними визнавалося право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції. На Середньому Подніпров'ї була чітко окреслена територія реєстрового козацтва, яка адміністративно поділялася на полки і сотні. Полковими містами стали Чигирин, Черкаси, Переяслав, Корсунь, Біла Церква, Канів. Центром дислокації війська, своєрідною столицею стало містечко Трахтемирів (нині - село на Київщині) разом із Зарубським монастирем, де було споруджено шпиталь і притулок для німецьких козаків. Православні ремісники, які мешкали на цих землях, отримали привілеї забезпечувати козацтво шаблями. Отже, польський уряд свідомо поступився частиною окупованої української території і штучно створив дві влади та дві території у козацькому середовищі.

За надані польською короною пільги реєстровці повинні були відбувати службу за власний кошт. Щоб заохотити козаків, польський уряд посилав їм іноді невеликі суми грошей (6 кіп литовських грошових знаків) та сукно на жупани.

Король Речі Посполитої вручив реєстровим козакам грамоти і клейноди - символи влади, до яких належали корогва (прапор), бунчук, булава, тростина, пірнач, литаври, печатка. На рожевому полі корогви був зображений білий орел - герб Польщі, а на печатці - козак з мушкетом на лівому плечі й шаблею при боці. До наших днів збереглася печатка 1596 р.

У квітні 1582 р. Стефан Баторій ввів козацький імунітет, за яким козаки звільнялися від податків, підкорялися лише власним владним структурам, вільно розпоряджалися майном, були не підсудні польській юстиції (крім винних у навмисному вбивстві чи зґвалтуванні). До 1628 р. реєстрові та нереєстрові козаки мали спільного гетьмана.

Після організації реєстрового війська польський уряд вважав за козака тільки того, кого було вписано до реєстру. За всіма іншими козаками він не визнавав не тільки козацьких прав, але й самої назви "козак". Реєстровий козак відбував службу у Південному Подніпров'ї, здебільшого за порогами. З цього часу реєстрове військо почали називати в офіційних документах "Військом Запорізьким". Називаючи так реєстровців, польський уряд намагався підкреслити, що ніяких інших козаків - передусім тих, які належали до Запорізької Січі, - він не визнає.

Пізніше, коли вже запорізьке нереєстрове козацтво різко збільшилося і стало реальною силою, але не мало офіційно визначеного статусу, його, щоб уникнути плутанини в термінології, стали називати "Військом Запорізьким Низовим".

Граючи на амбіціях козацтва, польська влада методично поглиблювала започаткований розкол. У 1590 р. козацький реєстр виріс до 1 тис. осіб, 1625 р. він становив уже 6 тис., а 1635 р. - 8 тис. У національно-визвольній війні під прово-

дом Б. Хмельницького нарівні з політичними, економічними, культурно-релігійними вимогами завжди стояло питання про збільшення козацького реєстру, бо це тягло за собою правове визнання, пільги, привілеї, зміцнення і збільшення добробуту. Але з політичної і соціальної точок зору це був нескінченний процес, шлях, який вів у нікуди, бо тоді лави нереєстрового козацтва поповнювали селяни та інші соціальні верстви, становище яких було ще гіршим. Козацтво, яке міцно стояло у відкритому бою проти ворога, ставало безпомічним, коли йшлося про соціальні привілеї і матеріальний добробут. Це його й згубило.

Подальші події в Україні довели, що політична тактика окупантів була для Польщі дуже вдалою, бо перешкоджала росту патріотичної свідомості та консолідації української нації навколо державницької ідеї, створенню національної політичної еліти, а відтак і самої української держави. Ті паростки державності, які, незважаючи ні на що, все ж таки пробивалися на Запорізькій Січі, зводилися нанівець через відсутність єдності у провідній верстві українського народу - козацтві.

Владний розкол у козацькому стані посилювався у першій половині ХУІІст. Старшина розділилася на реєстрову - з дислокацією у Середньому Подніпров'ї - та нереєстрову - з дислокацією на Січі. Фактичне двовладдя, яке нав'язала Річ Посполита козацькому війську, давало їй можливість послідовно проводити згубну для українського народу політику: "Поділяй і пануй!"

3. Козацько-селянські повстання кінця ХVІ - першої третини ХVІІ ст. та їх роль у стихійному формуванні державницької ідеї

Посилення Річчю Посполитою колоніальної та національної настулу на етнічні українські землі і поступове позбавлення населення елементарних політичних, соціально-економічних та релігійних прав призвело до активізації антипольського національно-визвольного руху. Русійними силами виступили козаки та селяни.

Військові перемоги козацтва у воєнних європейських кампаніях та в боротьбі проти турецько-татарської агресії підняли їх авторитет, вселили впевненість у собі і своїй удачі, сприяли формуванню нового державницького мислення. Зневажливе ставлення польського адміністративного апарату до українського населення неминуче вело до соціального вибуху.

У 1591 р. на Запорізькій Січі з'явився дрібний український шляхтич Криштоф Косинський, якому в нагороду за службу в козацькому реєстровому війську польський король надав маєток, а білоцерківський староста князь Януш Острозький той маєток самочинно захопив. Обраний козаками гетьманом, К.Косинський підняв козацьке повстання проти магнатів і шляхти. До повстанців приєдналися селяни й міщани, які зазнавали ще більшої кривди від польського панування. Повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля. Козаки знищували документи на володіння землями і кріпосними, забирали майно і зброю. На початку 1593 р. у битві під П'яткою на Волині повстанці зазнали поразки і поміж К. Косинським та польською владою було укладено угоду про перемир'я.

Невдовзі К. Косинський зібрав свіжі сили і рушив у напрямку Черкас, де потрапив у пастку і був страчений. Проте повстання козаків, селян і міщан ще продовжувалося і плавно перейшло в повстання під проводом Северина (Семерія) Наливайка. Він прожив лише 37 років, але лишив яскравий слід в українській історії, через що був оспіваний у піснях і думах свого народу та поетичних рядках майбутніх декабристів (див. поему “Северин Наливайко” одного з п’яти страчених декабристів К. Рилєєва).

Северин Наливайко походив з Поділля. Його батька забив на смерть польський магнат М. Калиновський. Великий вплив на Северина мав його брат Дем’ян, який згодом став священником і відомою в українській літературі людиною.

Северин мав хист до воєнної справи, служив на Січі, ходив у похід проти татар і турків. Потім повернувся в Острог і служив сотником у князя Острозького. Тут він заплямував себе ганебним вчинком - брав участь у придушенні повстання К. Косинського, чого йому не пробачили запорожці.

Повертаючись з молдавського походу проти турків (1594-1595 рр.) через Поділля, де не вщухало полум’я антипольського повстання, він проголосив війну польській владі і приєднав до своїх козацьких загонів повсталі селян і міщан. Як визнаний козацький ватажок, С. Наливайко пройшов з повстанцями через Поділля, Волинь, Полісся, Білорусію, стягуючи контрибуцію з багатих міст і шляхетських маєтків.

С. Наливайко, як свідчать деякі історичні джерела, виношував проект створення незалежної козацької республіки між Дністром і Бугом. Свої державницькі плани він виклав у листі до польського короля Сигізмунда III. Але їм не судилося бути втіленими у життя. Його автора було схоплено поляками і після жорстоких тортур четвертовано.

Переякана масштабом повстання польська влада нещадно катувала і нищувала повстанців. Однією з причин поразки антипольського повстання 1595-1597 рр. було те, що його провідники - гетьман нереєстрового козацтва Северин Наливайко, гетьман реєстрового козацтва Григорій Лобода та полковник Матвій Шаула - не знайшли порозуміння між собою. Останні належали до заможного козацтва з поміркованими політичними поглядами і дивилися на С. Наливайка як на ватажка “своєвольних елементів”. Вони навіть пішли на зраду, вступивши в таємні переговори з поляками. Тоді нереєстровці вбили Г. Лободу, а реєстровці підступно схопили С. Наливайка та деяких інших керівників повстання й видали їх полякам.

Поразка повстання стала великою трагедією для України, але ідея визвольного руху пустила міцні паростки, щоб уже ніколи не вмерти. Боротьба козацтва за свої права і вольності стала платформою об’єднання усіх верств українського народу у боротьбі за більш благородну кінцеву мету - створення власної держави.

Після трагічного погрому повстання у козацькому стані отримали верх не радикали, а помірковані, схильні до компромісу з польським урядом. Упродовж 1600-1602 рр. козацьким гетьманом був легендарний козак Самійло Кішка, який домігся від польського уряду “дарування провин”. Політика компромісу і воєнної

співпраці між козаками та польською владою тривала майже всю першу чверть ХУІІ ст. Багато зусиль для нормалізації стосунків з Польщею доклав гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1616-1622). Дрібний український шляхтич з Галичини, отримав блискучу освіту в Острозькій академії, працював чиновником суду. Наприкінці ХУІ ст. він став запорізьким козаком. Згодом увійшов до складу генеральної старшини. Великий авторитет, військово-уміння, вдача в походах сприяли тому, що 1616р. його обрали гетьманом.

За час гетьманування П. Сагайдачний провів реформу козацтва, перетворивши його з тимчасових партизанських формувань на регулярне військо. Серед козаків було встановлено порядок, ієрархію і дисципліну. Реєстр їх було збільшено до 40 тис.

З військової формації козацтво, завдяки старанням П. Сагайдачного, було перетворено у політичний чинник з державницькими цілями. Він переніс осередок козацтва до столиці України - Києва. Разом з усім військом Запорізьким гетьман вступив до Київського Богоявленського братства. Прагматичний і поміркований гетьман дав усім зрозуміти, що фактично він поширює свою владу на всю козацьку Україну, бере під збройний захист усе православне населення і повертає Києву значення культурно-релігійного осередку. Отже, козацтво перетворилося на провідну силу українського суспільства в його визвольній боротьбі з іноземними загарбниками, замінивши українську шляхту, яка зраджувала національні інтереси і нерідко приймала католицтво.

Наступний крок П. Сагайдачного ще більше укріпив позиції православ'я в українських землях. Скориставшись перебуванням у 1620 р. в Києві єрусалимського патріарха Феофана, гетьман домогся від нього висвячення нового православного Київського митрополита Йова Борецького і православних єпископів для п'яти єпархій. Так навколо зміцнення православної віри почалося згуртування духовенства, козаків, міщан і селян. Союз козащини і духовенства скріпив обидві сторони і заклав підвалини проекту формування національної держави, перші життєздатні наслідки якого виявляться майже через півстоліття у Визвольній війні під проводом Б.Хмельницького.

Історики досить часто порівнюють державну діяльність цих двох гетьманів, визнаючи П. Конашевича-Сагайдачного як найвизначнішого діяча дохмельницької доби. Є підстави стверджувати, що своїми державотворчими діями він стоїть навіть вище за Б. Хмельницького, бо, на відміну від нього, розпочав державно-релігійне будівництво свідомо і послідовно впроваджував свій план у життя, в той час як Б. Хмельницький коливався і пройшов складний шлях від месника до державного діяча високого рангу. У битві під Хотином у 1621 р. проти Туреччини, де козацькі полки на чолі з П.Сагайдачним врятували Польщу від політичної катастрофи аж до втрати нею державної незалежності, гетьмана було важко поранено, і невдовзі він помер.

Після смерті П. Сагайдачного в козацькому середовищі знов почалися розлад та безладдя. Позначилися дві течії, які віддзеркалювали розбіжності інтересів українського суспільства за майновим цензом. Заможні реєстрові козаки і козацька старшина Запоріжжя виступали за компроміс з польською владою. Їх підтримували українська шляхта і заможне міщанство.

Проти компромісу виступили широкі маси козацтва, здебільшого нерєєстрового, селяни, життя яких в умовах повного покріпачення було злиденим.

Напруження становища посилювалося ще й тим, що після Хотинської битви, яка принесла козацтву славу, польський уряд не тільки не виконав даних козакам обіцянок, але й не виплатив належну їм платню і навіть зменшив козацький реєстр. Тому козаки логічно вважали себе не зв'язаними ніякими обов'язками з польською короною і вели власну незалежну політику. Вони втручалися в політичне життя Криму, нападали на турецькі міста-фортеці, що змушувало султана тримати для охорони узбережжя значні військові сили. Туреччина вимагала від Польщі приборкання козаків, погрожуючи війною. Делегації польських урядовців на Запоріжжя не давали очікуваних результатів. Незалежні дії козаків спонукали короля розіслати інструкції на місця, де стверджувалося, що козаки “зреклися підданства”. У той же час цей документ свідчить про занепокоєння, яке викликає у влади зростання авторитету козацтва і визнання українським населенням його керівної ролі: “Домашнє свавілля бере гору й так заповзято, що й самим нам тяжко, і з сильними сусідами нас розсварює, забувши зовсім віру й підданство, вони уклали собі *окрему державу*. (Виділено авт.). Наступають на життя й майно невинних людей. Вся Україна їх слухає. Шляхтич у домі своїм невільний. По містах і містечках королівська вся управа, вся влада в руках козаків: захоплюють собі судочинство, закони встановлюють”.

Такі напружені відносини неминує вели до нового соціального вибуху. У 1625 р. польське військо на чолі з гетьманом Станіславом Конєцпольським вирушило на приборкання козаків. Йому протистояло Військо Запорізьке на чолі з радикальним гетьманом Марком Жмайлом, до якого приєдналися повстанці з міщан і селян. Вирішальні бої відбулися біля м. Крилова і над Куруковим озером під Кременчуком. Вони не виявили переможця, але знову загострили суперечності серед козаків. Помірковані запоріжці під проводом Михайла Дорошенка вступили в переговори з поляками. Обидві сторони дійшлися компромісної Куруківської угоди (27 жовтня 1625 р.). Згідно з нею козацький реєстр мав становити 6 тисяч, а всі інші - у кількості майже 40 тис. осіб - повинні були повернутися до своїх колишніх панів. Старшині та реєстровцям підвищили платню з королівської казни. Реєстрові козаки залишили за собою право обирати гетьмана, але затверджувати його повинен був король. “Старшим” козаків став поміркований М. Дорошенко. Жити реєстровці повинні були тільки на державних землях, так званих “королівщинах”, а козаки - негайно спалити усі човни і припинити конфлікти з сусідніми країнами, як і укладати з ними угоди.

Компроміс був на руку лише заможному козацтву, а нерєєстровці (“випищики”) відкрито висловлювати незадоволення і подалися на Низ (на Запоріжжя), де був головний осередок козацької боротьби і центр зібрання сил для боротьби з Польщею. Старшина використовувала їх у походах проти татар і турок. В одному з таких походів на Крим навесні 1628 р. загинув гетьман М.Дорошенко.

Суперечності між реєстровими та нерєєстровими козаками призвели до того, що вони почали обирати окремих гетьманів. У 1629 р. запорожці (нерєєстрові) обрали гетьманом досвідченого й відомого успішними морськими походами Тараса Федоровича (Трясила). У 1630 р. він очолив чергове антипольське повстання,

яке охопило Полтавщину, Київщину, Запоріжжя. Головні бої розгорнулися на Переяславщині. Найжорстокішим був бій 15 травня 1630 р., названий “Тарасовою ніччю” і поетично оспіваний в однойменному творі Т.Г. Шевченка. Тоді козаки вщент розгромили добірне шляхетське військо С. Конєцпольського, давнього і запеклого ворога козацтва, і примусили його йти на переговори з козаками. Їх наслідком стало незначне збільшення реєстру до 8 тис. осіб.

Проте суперечності у козацькому середовищі не припинилися. Реєстровці тягли в бік Польщі, а запорожці стояли на позиції незалежності і самостійності. Тим паче, що їхній міжнародний авторитет був настільки високим, що в зарубіжних країнах на найвищому рівні обговорювали питання, чи не можуть запорожці створити свою, незалежну від Речі Посполитої, державу.

Під тиском обставин польський уряд переходить від конфронтації з українськими козаками до своєї улюбленої політики “батога та пряника”. З одного боку, у 1632 р. сейм прийняв “Пункти заспокоєння православних”, за якими розширилися права і привілеї православної церкви, а з іншого - у 1635р. на Дніпрі завершується будівництво фортеці Кодак, в якій постійно перебував польський гарнізон для шпигунства за діями козаків і придушення будь-яких заворушень на Січі.

Того ж року Кодак було вперше зруйновано за наказом кошового отамана Івана Суліми. Із взяттям фортеці розпочалося нове козацьке повстання, яке було недовготривалим. Реєстровці, побоюючись нового конфлікту з Польщею, видали І. Суліму та його прихильників. Їх відправили до Варшави і там стратили. А Кодак поляки відбудували тільки у 1639 р. і збільшили гарнізон фортеці втричі. Втім, через 9 років після тривалої облоги її візьмуть козаки Б. Хмельницького. До наших днів збереглися залишки фортеці в селі Старі Кодаки неподалік аеропорту м. Дніпропетровська.

Перепоchinoк у конфронтації з Польщею тривав недовго. Антипольські настрої серед козацтва зростали, і влітку 1637 р. розпочалося нове повстання, яке охопило Лівобережну і Правобережну Україну. Його керівниками були талановиті полководці - Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня, Карпо Скидан, Яцько Острянин (Остряниця). Козаків підтримали селяни, які громили своїх панів.

У битві під Кумейками (грудень 1637 р.) біля Черкас козаки зазнали поразки від польського війська і підписали мир на принизливих умовах. П.Павлюка видали полякам, а Д. Гуня і К. Скидан пробілися на Запоріжжя.

Навесні 1638 р. із Запоріжжя покотилася нова хвиля повстання. Повстання очолили Д. Гуня та Я. Острянин. Перші успіхи повсталих були вражаючими. Козаки захопили Чигирин, Кременчук і загрожували Києву. Полякам довелося напружитися. На допомогу військам С. Потоцького прийшов Ярема Вишневецький - нащадок княжого руського роду, лютий ворог українців. Після підписання миру козаки змушені були здати полякам зброю і клейноди. Я. Острянин з частиною козаків перейшов кордон Московської держави і поселився на Слобожанщині. Д. Гуня з частиною запорожців врятувався на Дону. Через великі втрати поляків і втечу ватажків капітуляція козаків відбулася без великих репресій.

Півстоліття боротьби польського уряду з автономією Запорізької Січі пройшли під прапором гри на протиріччях реєстрового та низового козацтва. Коли стало очевидним, що ставка на реєстровців не дала переваг, польська корона

перейшла у форсований соціально-політичний наступ, і 1638 р. після низки потужних, хоч і невдалих козацьких повстань, польський сейм схвалив “Ординацію Війська Запорозького реєстрового”. Документ сильно обмежував самоврядування реєстровців. Скасовувалася виборність старшини, ліквідувався козацький суд, замість виборного козацького гетьмана уряд ставив польського комісара-шляхтича. Посади полковників і осавулів займала виключно шляхта. З козаків можна було обирати лише нижчі чини - сотників і отаманів. Реєстр скорочувався до 6 тис. Реєстрові козаки отримали місце осілості тільки в Чигиринському, Корсунському і Черкаському старостатах. Селянам і міщанам категорично заборонялося не тільки вступати до козацтва, але й брати з ними шлюб жінкам селянського і міщанського походження.

Нереєстрові або низові козаки із Запоріжжя оголошувалися поза законом. Вони повинні були повернутися до кріпацького стану.

Було відбудовано фортецю Кодак на Дніпрі і збільшено її гарнізон для нагляду за Січчю. Почалися репресії уряду відносно всіх, хто брав участь у повстаннях або співчував бунтівникам.

Тривале політичне й збройне протистояння польського уряду та українського козацтва у першій третині ХУІІ ст. закінчилося перемогою Польщі, що дало змогу її політикам та ідеологам заговорити про початок ери “золотого спокою”. Та вони виявилися політично короткозорими і не дооцінили того величезного досвіду та потенційної енергії, що накопичилися в українського населення. За роки козацько-селянських повстань національна свідомість зробила неймовірний стрибок. На порядок денний постало головне питання - створення української етнічної держави. Через 10 років кількісні накопичення перейшли в нову якість - вибухнула національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.

Причини поразки козацько-селянських повстань:

1. Відсутність стратегічної мети і чітко визначеного та погодженого плану воєнних дій проти Речі Посполитої. Мотивами повстань ще не стали тверезий розрахунок і доконане бажання позбутися польського ярма, а тим паче усвідомлена концепція власного (українського, козацького за суттю) державотворення.

2. В українських землях відбувалися складні перехідні політичні процеси. Стара національна еліта або денационалізувалася, або емігрувала. Нова ж, яка здебільшого формувалася в козацькому середовищі, знаходилася на стадії росту. Не маючи ще державотворчого досвіду, вони діяли шляхом проб і помилок.

3. Різновекторність і різноплановість в антипольських діях тих верств українського суспільства, які брали участь у повстаннях. Серед повсталих не було однастайності та злагоди.

4. Регіональність і локальність дій та мислення, які притаманні періоду становлення і росту нової верстви суспільства.

5. Єзуїтська політика польського уряду “батого і пряника”, спрямована на розкол козацтва загалом і лав повстанців зокрема.

* * *

Отже, у другій половині ХУІ ст. на землях південної України швидкими темпами відбувалося формування нової верстви української спільноти - козацтва. Об'єктивно воно стало флагманом у боротьбі за національне визволення України.

У новій соціальній групі виразно визрівали ідеї власної державності. Козаки самоорганізувалися у прототип держави під назвою Запорізька Січ. І хоча вона ще не мала усіх ознак повноправної держави, а її очільники керувалася більше корпоративними, аніж загальнонаціональними інтересами, все ж таки сам факт існування цього осередку православного християнства в оточенні католицького і мусульманського світів, самоврядування на чітко визначеній території, прогресивні форми господарювання, зовнішньополітична діяльність дають підставу назвати Запорізьку Січ синергічною протодержавою з ознаками республіканського (хоч і з відтінком охлократичності) ладу.

Досвід державотворення, який накопичила козацька протодержава, став фундаментом, на якому згодом виросла легітимна та юридично оформлена й виразна Українська держава на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Що означають терміни “козак” і “протодержава”?
2. Назвіть причини появи українського козацтва.
3. Де, як і коли виникла Запорізька Січ?
4. Чому Запорізьку Січ можна назвати синергічною протодержавою республіканського типу?
5. Які причини перешкоджали наданню Запорізькій Січі державного статусу?
6. Поясніть, чому дехто з істориків схильний вважати Запорізьку Січ “християнською козацькою республікою”?
7. Які кроки з приборкання і розколу українського козацтва зробила Річ Посполита?
8. Чому всі антипольські козацько-селянські повстання кінця ХУІ - першої половини ХУІІ ст. зазнали поразки?

Історичні дати:

1552-1556 рр. - заснування Запорізької Січі на о. Хортиця.

1572 р. - початок реєстру козаків.

1591-1593 рр. - козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського.

1594-1596 рр. - козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка.

1616-1622 рр. - гетьманство П. Сагайдачного.

1625 р. - козацьке повстання під проводом М. Жмайла. Куруківська угода поляків з козаками.

1630 р. - повстання нереєстрового козацтва на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом).

1635 р. - спорудження польської фортеці Кодак на Дніпрі. Зруйнування її повсталими козаками на чолі із І. Сулимою.

1637 р. - козацько-селянське повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка).

1637-1638 рр. - козацько-селянське повстання під проводом Я. Острянина та Д.Гуні.

Персоналії:

Вишневецький Дмитро Іванович (1516-1564) - український князь, магнат, один із перших відомих в історії козацьких отаманів. На о. Мала Хортиця побудував фортецю (1552). Страчений у Стамбулі (1564).

Вишневецький Єремія-Михайло (1612-1651) - український князь, магнат. 1631 р. прийняв католицизм. Польський коронний гетьман (1649). Уславився нечуваною жорстокістю проти українських повстанців.

Гуня Дмитро Тимошевич (? - ХУІІ ст.) - керівник селянсько-козацького повстання проти польської шляхти (1637), очолював козацькі загони у Жовтинській (Черкаська обл.) битві (1638). Емігрував на Дон (Росія). Керівник походу проти Турції (1640).

Дорошенко Михайло (?-1628) - гетьман реєстрових козаків (1625-1628). Підписав Куруківську угоду з поляками (1625). Загинув під Бахчисараєм.

Жмайло Марк (? - ХУІІ ст.) - запорізький гетьман (1625), керівник селянсько-козацького повстання проти польської шляхти (1625). Усунутий від гетьманства поміркованими козаками.

Конєцпольський Станіслав (1591-1646) - польський магнат, великий коронний гетьман (з 1632). За його ініціативою збудована фортеця Кодак (1635). Жорстоко подавляв національно-визвольний рух в Україні.

Косинський Криштоф (?-1593) - гетьман реєстрового козацтва. Керівник козацько-селянського повстання (1591-1593). Загинув у бою під Черкасами.

Наливайко Северин (?-1597) - козацький ватажок, провідник козацького повстання 1595-1596 рр. проти польської шляхти. Потрапив у полон. Страчений у Варшаві.

Острянін (Остряниця) Яків (?-1641) - виборний гетьман нереєстрового козацтва (1638). Керівник козацько-селянського повстання (1638). Вбитий козаками під час антистаршинського заколоту.

Павлюк Павло (Бут; справжнє прізвище - Гурзан) (?-1637) - козацький ватажок, керівник селянсько-козацького повстання проти польської шляхти (1637). Страчений у Варшаві.

Потоцький Миколай (?-1651) - польський магнат, великий коронний гетьман. Придушував козацько-селянські повстання 1637-1638 рр. в Україні. Командував польським військом у битві під Берестечком (1651).

Сагайдачний (Конашевич) Петро (бл. 1570-1622) - гетьман реєстрового козацтва, політичний і культурно-просвітницький діяч. 1621 р. тяжко поранений у битві під Хотиним, помер 1622 р. Похований у Києво-Братському монастирі.

Скидан Карпо Павлович (?-1638) - полковник нереєстрових козаків, один із ватажків козацько-селянського повстання (1637), соратник П. Павлюка. Поранений у бою, потрапив у полон і, очевидно, був страчений.

Суліма Іван Михайлович (?-1635) - гетьман нереєстрових козаків. Керівник козацького повстання (1635), під час якого була зруйнована фортеця Кодак. Схоплений реєстровими козаками, відправлений до Варшави, де був страчений.

Федорович (Трясило) Тарас (ХУІІ ст.) - гетьман запорізьких нереєстрових козаків. Керівник козацько-селянського повстання (1630). Розбив військо С.Конецпольського (15.У.1630) - "Тарасова ніч". Вів переговори з московським урядом (1636) про перехід частини українських козаків на службу.

Терміни:

Арсенал - склад зброї та боєприпасів.

Денаціоналізація - в контексті лекції - відчуження від інтересів власної нації.

Дискримінація - утиски, обмеження в правах.

Інтеграція - об'єднання.

Колонізація - заселення й господарське освоєння земель.

Компроміс - згода на основі взаємних поступок.

Конфесія - віросповідання, релігія.

Магнат - знатна людина, великий феодалний землевласник.

Міщани - мешканці міста.

Полонізація - ополячування.

ТЕМА 5. КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА В ЧАСИ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648 - 1657 рр.)

1. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького: загальна характеристика та розгортання подій
2. Переяславська Рада та українсько-російські домовленості
3. Українська гетьманська держава

1. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького: загальна характеристика та розгортання подій

Причини та передумови. Час золотого спокою (так у Польщі називали десятиріччя 1638—1648 рр. після придушення повстання під керівництвом Я.Остряниці) виявився оманливим. Антипольські настрої в українському середовищі не згасли, відтак вже на початку 1648 р. спалахнуло полум'я великої національно-визвольної війни. У ній український народ виявив відчайдушну хоробрість і незламну мужність, пізнав радість перемог і гіркоту невдач, його полководці вражали своїми військовими та організаторськими здібностями тощо. Головними причинами війни були: нестерпне соціальне, національне та релігійне гноблення, жорстока політика колонізації, - що їх зазнавав український (руський) народ з боку польської феодальної держави й особливо її магнатів. Усе це створювало смертельну небезпеку для самого існування власне української людності. Достатньо послатися на людиноненависницький наказ коронного гетьмана Польщі: «Якщо не можна дістатися козаків, відтак карати їх дружин та дітей й хати руйнувати. Краще на тому місці кропива роститиме, ніж ці зрадники будуть розмножуватися!». Сторонній свідок, французький інженер Г. Боплан, стверджував, що селяни, залежні від панів, перебувають у становищі, гіршому, ніж гребці на галерах, пани живуть як у раю, а селяни - в чистилищі.

Збройна визвольна боротьба була справді всенародною, у ній брали участь усі соціальні верстви українського суспільства, за винятком ополяченої та окатоличеної частини українського соціуму (світські та духовні феодали). Всенародний характер війни переконливо відображено у літописі Самовидця: «Так усе, що живо, піднялося у козацтво...». Военні події 1648—1654 рр. були продовженням виступів окремих розрізнених рухів різних соціальних груп проти польського панування в Україні. Польща ці виступи характеризувала глумливо – «розбоек бидла» - і називала розбійницькими. І хоча насправді війну розпочали козаки, котрі домагалися поновлення усіх прав і вільностей, все ж поступово, в міру того, як влітку 1648 р. (червень-липень) до них почали приєднуватися широкі маси народу, вона перетворилося на загальнонаціональну. Її завдання були виразно проруськими (проукраїнськими). Правильне уявлення про них дають офіційні, певною мірою програмні заяви Б. Хмельницького, сформульовані ним уже на переговорах з комісаром

ми польського уряду в Переяславі в лютому 1649 р. Досі всі соціальні групи населення України, які брали участь у війні, палко бажали позбутися залежності від Польщі та польських феодалів і створити власну православну українську, тобто національну, державу. Прагнучи вигнати польських магнатів з території України і спираючись на підтримку українського народу, Б. Хмельницький заявив: «Виб'ю з лядської неволі народ руський, спочатку я воював за шкоду та кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... Ставши над Віслою, скажу ляхам: сидіть та мовчіть, ляхи! Дуків та князів туди загоню, а будуть і за Віслою брикатися, найду там обов'язково. Не залишиться тут, в Україні, ноги жодного князя чи шляхтича, а якщо хтось з них зажадає хліб з нами їсти, хай же буде слухняним Запорізькому війську...».

Сучасні дослідники розглядають цю та інші подібні заяви гетьмана як перші ознаки національних українських інтересів та паростки формування національної державної ідеї, яка передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України. Коли ж така держава постала, пріоритетними стали інші завдання: розбудова держави та відстоювання самого її існування. Національно-визвольна боротьба була тісно пов'язана з боротьбою соціальною. І кожна з соціальних груп поряд із загальнонаціональними завданнями дбала ще й про свої власні — класові (станові) інтереси. Феодали — козацька старшина, шляхта — боролися з Польщею, щоб примножити свої права, зміцнити панівне становище, адже в умовах польського панування українські феодали змушені були віддавати частину прибутків магнатам та польським державцям. Посполитий люд України — наймані працівники, залежні селяни, міські низи — прагнули національного та соціального визволення від гніту як польських феодалів, так і українських. Вони бажали здобути козацький імунітет, а тому самодіяльно масово покозачувалися. Зрештою, вже в ході української національної революції Б. Хмельницький висунув власну програму будівництва Української козацької держави, в основі якої лежала ідея української соборності, й тим самим на практиці синтезував ідею старої України-Руси з ідеєю нової козацької державності. Отже, національно-визвольну війну вело суспільство, яке було соціально різнобарвне. Проте спільні антипольські та антикатолицькі інтереси об'єднували учасників війни й різні класові групи населення і, як наслідок, сприяли консолідації національних сил.

Рушійні сили війни. Вирішальну роль у війні і перемозі над Річчю Посполитою відіграли козацтво та феодално залежне селянство. Останні були не тільки основою військової сили, а й єдиними годувальниками українського суспільства в ті тяжкі роки. Цю роль селянського населення у війні добре уявляли Б. Хмельницький та його оточення. Починаючи визвольну боротьбу проти поневолення українців чужинцями, Б.Хмельницький мав усі підстави сподіватися, що у вигнанні з земель України польських магнатів йому допоможе «...вся чернь, по Люблін та Краків, од якої я не одступаю і не одступлю, бо це права рука наша...» Гетьман же багато зробив у справі зміцнення союзу козацтва і селянства.

Козацтво (запорізьке та реєстрове), а також українська шляхта стали ядром збройних сил України; вони вносили організуюче начало в їхній устрій та діяльність, а також у господарсько-політичне життя. Козаки утворили передову бойову частину армії українського народу і зробили вагомий внесок у перемогу над умілим, добре озброєним противником – армією Польщі, військово вишколеною, такою, що мала найкращу кінноту на всю Європу. Запорізька Січ протягом усієї війни була центром підготовки військових кадрів, важливою тиловою базою повстанців, одночасно залишаючись передовою заставою у боротьбі з агресивними планами кримських феодалів. У 1652 р. у зв'язку з воєнними діями Січ було перенесено на нове, зручніше місце і названо Чортомлицькою.

На цьому місці вона проіснувала до 1709 р. Про роль козацтва у визвольній війні яскраво свідчить таке явище: народ переніс назву «козак» на всіх учасників збройної боротьби з Річчю Посполитою.

На українських міщан покладалося матеріальне забезпечення ведення бойових дій, а православне духовенство - ідеологічно обґрунтовувало справедливість визвольної боротьби українського народу, переважно православного, проти католицької Польщі.

Загально визнаним керівником українського народу у війні став Зіновій-Богдан Хмельницький. Виходець із сім'ї українського православного шляхтича, добре освічений, він обіймав високі посади у реєстровому війську, був відомий своїми військовими та дипломатичними здібностями. «...Богдан Хмельницький - козак розторопний у справах козацьких воєнних,» - писали про нього. Не випадково він виріс до ролі загальнонаціонального лідера. Навіть вороги визнавали, що поміж козаків не було рівного Б.Хмельницькому за здібностями і розумом. Але все це аж ніяк не захистило його від переслідувань з боку польської адміністрації. Проте не особисті образи примусили його очолити визвольну війну. Його історична заслуга полягає в тому, що він зрештою піднявся до розуміння потреб України, її людності й усіх верств.

Розгортання подій. Конфлікт, який почався у 1648 р. як типове козацьке повстання, невдовзі перетворився на війну українського народу та, перш за все, козаків і частини селянства проти Речі Посполитої. Козацьке військо здобуло ряд перемог у ході війни: під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. Цей відтинок воєнної кампанії закінчився Зборівською угодою від 8 серпня 1649 р., якою не були задоволені обидві сторони (було введено 40-тисячний реєстр, хоча гетьман сподівався на необмежений; влада гетьмана поширювалася на Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства; православному митрополиту було обіцяно місце в сенаті; питання щодо долі уніатської церкви залишалося не вирішеним; знову вводилося кріпосництво тощо).

Тобто за цією угодою Україна отримувала певний статус державності у формі автономії у складі Речі Посполитої. Втім, цей мир, як і сам статус України, виявився надто несталим. Адже більшість польських аристократів і шляхти вважали його умови не вигідними для Речі Посполитої, а самі україн-

ські повстанці, які не ввійшли до реєстру («випишки»), – несправедливими. Водночас з обох боків боротьба ставала дедалі непримиреннішою через релігійну нетерпимість, яка набула ознак фанатизму.

Тим часом, коли козаки були зайняті у Молдавії, польське військо несподівано (20.02.1651 р.) напало на козацьке містечко Брацлав. У червні відбувся головний бій біля м. Берестечка (сучасна Рівненська обл.) на Волині. Козацьке військо, зражене кримськими татарами, зазнало поразки. Втомлені війною, обидві сторони почали переговори, які закінчилися укладенням вкрай не вигідної для Б. Хмельницького Білоцерківської угоди (28.09.1651 р.). Вона передбачала лише 20-тисячний реєстр, підвладне гетьманові єдине Київське воєводство, скасування права вести гетьманові самостійну зовнішню політику, повернення панів-шляхтичів до своїх маєтків тощо. Зокрема, польський сейм не ратифікував навіть ці незначні поступки. Такою великою була ненависть до «схизматів», як називали поляки православний український народ.

І хоча козаки згодом і здобули деякі перемоги над поляками, втім, з'явилися перші ознаки ослаблення та зневіри, що змусило Б. Хмельницького шукати допомоги за межами України. Протягом 1651-1652 рр. він посилив зв'язки з Кримом та Оттоманською Портою; у той же час навесні 1652 р. вислав сина Тимоша з великим козацько-татарським військом до Молдавії. Ця країна посідала не останнє місце в зовнішньополітичних планах гетьмана: він планував застосувати перевірений у всі часи політичний засіб – династичний шлюб. Під Батогом (02.06.1652 р.) відбувся бій з 30-тисячним польським військом, з якого Б. Хмельницький, котрий прийшов синові на допомогу, вийшов з блискучою перемогою, і у серпні 1652 р. Тиміш побрався з Розандою, донькою молдавського володаря (монарха) В. Лупула. Але навесні 1653 р. молдавські бояри, підтримані Валахією і Семигороддям, повстали проти В. Лупула і козаків, а у вересні Тиміш загинув під час битви. Смерть гетьманича (15.09.1653 р.) поклала кінець молдавській орієнтації Б.Хмельницького.

Майже від початку повстання Б. Хмельницький підтримував дипломатичні зв'язки з Москвою, але цар Олексій Михайлович уникав підтримки повстання, бо це означало б війну Москви з Річчю Посполитою. Проте польські поразки в Україні і загроза, що Б. Хмельницький визнає зверхність Оттоманської Порти, заохотили Москву до нових переговорів з гетьманом (1653 р.), які закінчилися укладенням Переяславської угоди (у січні - березні 1654 р.). За цією угодою, Україна визнала протекторат московського царя, зберігаючи свою автономію і дістаючи військово-політичну допомогу Москви.

2. Переяславська Рада та українсько-російські домовленості

У ході національно-визвольної війни Україна опинилась у фатальному для своєї історії трикутнику: Річ Посполита — Османська імперія — Росія (Московія). Влітку 1653р. козацька Україна внаслідок дипломатичних прорахунків воювала вже не тільки проти Речі Посполитої, а й проти сформованої

антиукраїнської коаліції у складі Молдавії, Польщі, Валахії та Трансильванії. Воєнні дії козацької армії проти союзників проходили невдало. Польська сторона, відчуваючи вигідність політичної ситуації, на переговори з Україною вже не йшла. Під час обговорення цього питання з великим посольством Росії у липні-серпні 1653 р. польська сторона категорично відхилила пропозицію про посередництво московського царя у справі замирення з Україною на основі Зборівського миру і заявила, що воно можливе лише за умови повної капітуляції Війська Запорізького і фактичного визнання ним «Ординації» 1638 р.

Протягом 1648—1654 рр. Росія та Україна підтримували дипломатичні стосунки. Особливо вони активізувалися з 1651 р., коли Україна розірвала Білоцерківський договір, який існував тільки на папері. Власне, цей договір не був офіційно визнаний самими поляками і не був ратифікований сеймом. Це дало змогу гетьманові активізувати зовнішню політику. Протягом 1649—1654 рр. Б. Хмельницький відрядив до Росії 10 повноважних посольств. Москва за цей час відправила в Україну не менше 15 посольств і окремих послів. Водночас Україна шукала союзників і серед інших держав. У лютому 1648 р. Б. Хмельницький уклав союз з кримським ханом. На презирливе висловлювання польського короля, що Україна залучає до війни зі шляхтою іновірців, Б. Хмельницький відповів: «Не можна нас звинувачувати за те, що ми захищаємо наше життя та майно. І тварина чинить опір, коли її кривдять та вбивають». У кримців була кіннота, потрібна козацькому війську. Крім того, союз із татарами — це безпека південного кордону України. Але кримський хан виявився підступним союзником. Крим боявся самостійності України, її зміцнення. Хан не один раз зраджував Б.Хмельницького. Ненадійними були й інші союзники, з якими Україна вступала в союзи під час її війни (Туреччина, Молдавія).

За роки виснажливої війни не раз обдурені своїми підступними союзниками, Б. Хмельницький та козацтво дедалі більше переконувалися, що без військової та іншої допомоги з боку Росії вони не зможуть відстояти самостійність новосформованої державності. Дедалі наполегливіше гетьман і його послі просять Москву взяти Україну під «высокою государеву руку и держать ее от неприятелей в обороне». Для України це означало не просто пошук руки Москви, а збереження завоювань та здобутків національно-визвольної війни. Питання про стосунки Росії з Україною було одним з першочергових у високій політиці, тому винести остаточне рішення належало Земському собору, який було скликано у Москві 1651 р. Він не дав позитивної відповіді на прохання України. Незважаючи на політику Польщі, її неповажне ставлення до Росії та царя, порушення нею мирного договору, Земський собор ухвалив рішення - впливати на Польщу, як і раніше, дипломатичними методами. Наприкінці 1653 р. Росія досить зміцніла, щоб вступити у війну з Польщею. Вже в червні цар сповістив про свою згоду взяти під протекторат Військо Запорізьке. Земський собор 1 жовтня 1653 р. прийняв рішення про розірвання договору з Польщею і про те, що «гетмана Богдана

Хмельницького и все Войско Запорожское з городами их и землями принять под свою государеву высокую руку...». Для здійснення цього рішення цар відправив до України повноважне посольство на чолі з боярином Бутурліним. Посольство мало завдання - передати царську грамоту, яка сповіщала про рішення Земського собору, і привести до присяги Військо Запорізьке на вірність царю.

8 січня 1654 р. у Переяславі зібралася військова рада. Для участі в ній прибули також представники від міст України, усіх її соціальних верств. Як говорив свідок: «...зібралась велика маса людей різних чинів». Це була перша військова рада, що мала широкий представницький характер. На раді було оголошено царську грамоту, і багато її учасників погодилися перейти “під високу руку” московського царя.

Представників запорізьких козаків на Переяславській раді не було, але вони раніше повідомили Б. Хмельницькому, що готові «зі всім народом, який живе по обидва боки Дніпра, бути під протекцію російського монарха». Рішення Земського собору і відповідь на нього Переяславської ради були усним договором Росії й України. Його належало зміцнити церковною присягою. Ввечері 8 січня 1654 р. на Переяславському церковному соборі Б.Хмельницький та генеральна старшина присягнули на вірність царю, після чого посла вручили гетьманові клейноди — корогву, булаву і щедрі подарунки. 9 січня присягли полковники, а потім усі інші.

Проте далеко не всі групи населення і не повсюдно виявили бажання скласти присягу. Відмовився присягати митрополит Київський С.Косів і заборонив своїм парафіянам складати присягу (але під тиском гетьмана пізніше склав-таки присягу). Відмовився від присяги полковник І. Богун, полки: Уманський, Брацлавський, Кропивнянський та Полтавський. Однак більшість простого люду підтримали рішення Переяславської ради. По-перше, такій ситуації сприяла спільна антипольська позиція. По-друге, умови українсько-російських домовленостей значно вигравали порівняно з українсько-польськими. Керівник російського посольства передав гетьманові грамоту, в якій йшлося про перехід Війська Запорізького під опіку царя з обіцянками зберегти всі привілеї козацтва, захищати його від ворогів. «Народ присягав без супротиву», - свідчить М. Костомаров. Б. Хмельницький і козацька старшина не були впевнені, що усна домовленість виконуватиметься російською стороною. Тим паче, що московські послы ухилилися від адекватної присяги, мотивуючи це тим, що цареві не годі присягати народові. Усний договір не задовольняв гетьмана і старшину своїм змістом, бо стосувався тільки загальних положень входження України у підданство до Росії. Вони бажали, щоб договір закріпив збереження їхніх прав і привілеїв, а також вільностей Української держави. Мабуть, мали рацію попередження обережних запорожців, які, погоджуючись з українським народом на підданство Росії, водночас радили: «потрібно знати, щоб нічого поганого не вийшло для вольності козаків». Прагнучи домогтися від царя реальної військової допомоги у боротьбі з Польщею, закріпити свої привілеї і вільності України як державно-

го організму, старшинство наполягало на письмовому договорі і запропонувало свої умови цареві. Проект цього договору розроблявся довго й ретельно. Він складався з 23 пунктів (статей), які ґрунтувалися на усному договорі з Росією. Ці пункти викладалися у вигляді чолобитного прохання, і в них докладно перелічувалися усі права і вільності України, козацької та інших суспільних верств. Пункти включали також прохання про різнобічну воєнну допомогу Україні в її боротьбі з Польщею.

За умов виконання цих пунктів Україна погоджувалася перейти під протекторат московського царя і на знак підданства сплачувати данину. Цей документ і став проектом майбутнього письмового договору з Росією, який було скріплено підписом Б. Хмельницького та його печаткою. 17 лютого 1654 р. повноважні послы України — генеральний суддя Зарудний і переяславський полковник Тетеря - повезли документ до Москви та 14 березня передали його цареві. Після попереднього вивчення його було повернуто послам для доопрацювання і редагування. 21 березня цареві було подано документ, який складався вже з 11 статей. Під час скорочення зміст його майже не постраждав. Цар і бояри розглянули статті й супроводили кожна з них своїм указом. Здебільшого ці укази підтверджували прохальні пункти, але були й укази, які відкидали окремі їхні умови або серйозно їх коригували. У такому вигляді цей документ, тобто статті Б. Хмельницького в редакції московського уряду з указами царя під ними, став відомим як Березневі, чи Московські, статті. 27 березня 1654 р. послы одержали цей документ та жалувану грамоту царя Олексія Михайловича Війську Запорізькому і жалувані грамоти козацькій старшині. Так, зрештою, рішення Земського собору від 1 жовтня 1653 р. і Переяславської ради від 8 січня 1654 р. було закріплено письмовими договорами, оригінали яких на сьогоднішній день не збереглися.

Укази царя під пунктами Б. Хмельницького і три жалувані грамоти за своєю юридичною природою є ратифікаційними актами. Уряд Олексія Михайловича та його наступники, і навіть такі руйнівники прав України, як Петро I та Катерина II, розглядали ці документи як договір, а Березневі статті називали договірними статтями. *Договором передбачалося зберегти недоторканими суспільний лад України і загалом той порядок управління та суду, що склався до 1654 р.* Грамота царя від 27 березня 1654 р. веліла Б. Хмельницькому і всьому Війську Запорізькому «...бути під нашої царської величності рукою за попередніми їх правами та привілеями ...і тих прав та вольностей порушувати не веліли».

Главою України залишався виборний гетьман як «верхній володар». Але царя потрібно було оповіщати про результати виборів нового гетьмана, а останній мав присягнути на «підданство та вірність» цареві й одержати від нього клейноди.

Україна, як вона того і бажала, дістала право мати власне військо - 60 тис. реєстрових вояків. Але вирішення питання про платню військовій було відкладено до з'ясування фінансового стану України. Спершу цар велів платити козакам з царської казни золотими.

Україна мала платити в царську скарбницю податки. Урядовці самі їх збирали і передавали представникам Москви. Українські верхи змирилися з деякими обмеженнями, бо головні їхні побажання були царатом задоволені, насамперед було визнано їхнє право на експлуатацію українського селянства. Березневі статті підтвердили колишні права і вольності українських феодалів, передусім, спадкове право на землю і прибутки з неї, на платню посадовим особам в апараті управління і в суді. Крім цього, цар пообіцяв захищати Україну від посягань Польщі.

Отже, основне завдання, яке український народ ставив у національно-визвольній війні 1648—1654 рр., було розв'язане. *Україна* (щоправда, не всі її землі і не все населення) *вийшла з-під влади Польщі, сформувала на своїй етнічній землі власну державу з козацьким устроєм, уклала вигідний на той час союз з могутньою у військово-політичному відношенні сусідньою державою*. Українська еліта також розв'язала своє соціальне завдання — зміцнила власне економічне й політичне панування.

За договором 1654 р. Україна збереглася як самостійне державне утворення, українська державність стабілізувалася, і це мало її боронити від царської сваволі. П. Орлик вважав, що договір 1654 р. «...повинен був, здавалося, назавжди встановити спокій, вільності і лад на Україні». Історик О. Оглоблін назвав договір найбільшим політичним досягненням українського народу після довгих століть бездержавності і національного гноблення. Не заперечуючи класову нерівність, що існувала в Україні, М. Драгоманов вважав, що її суспільна організація, визначена договором 1654 р., вигідно відрізнялася від того безправ'я, яке спостерігалось у Московській державі. В особі Росії Україна та її народ знайшли союзника і захисника проти зовнішніх ворогів, що певною мірою сприяло збереженню української народності. Україна була визволена від національного і релігійного гноблення з боку феодальної Польщі на більшості своєї території. Але, з іншого боку, окремі положення договору 1654 р. дали царському урядові змогу використати їх як юридичну підставу для обмеження прав і вольностей України у подальшому. Саме через ці гіркі наслідки для долі України дехто різко засуджує договір 1654 р., а вступ України у підданство до Росії вважає поразкою Б. Хмельницького.

Московській державі було вигідно прийняти у підданство край із багатьма землями, з великим народом. Росія враховувала також вигідне геополітичне положення України. Мало значення й те, що Україна користувалася визнанням багатьох держав Європи і Близького Сходу. Прийняття такої держави у підданство зміцнювало Росію економічно й політично, сприяло піднесенню її культури і міжнародного авторитету. Росія розраховувала і на воєнну допомогу з боку України. Жалувана грамота царя від 27 березня 1654 р. завершувалася наказом гетьманові і Війську Запорізькому ходити на супротивників царя та Росії й битися з ними. Отже, договір 1654 р. до певної міри відповідав інтересам обох сторін.

Договір з Москвою фактично й офіційно узаконив *державний суверенітет України* і, що особливо важливо, *засвідчив правову форму її відокрем-*

лення від Речі Посполитої, примусив царський уряд взяти на себе зобов'язання, які гарантували незалежність Української козацької республіки, та укласти з нею передусім воєнний союз. Гетьман України Б. Хмельницький до самої смерті (серпень 1657р.) залишався фактично єдиним і повновладним правителем суверенної Української козацької держави. Усі питання її життєдіяльності — і внутрішні, й зовнішні — він вирішував самостійно, не питаючи дозволу і не радячись з російським царем. Залучивши завдяки договору 1654р. до антипольської коаліції Російську державу, Хмельницький протягом 1654 —1657 рр. рішуче здійснював курс на визволення та об'єднання в соборній Українській державі всіх її етнічних земель. Ратифікаційні акти царського уряду, якими обмежувалися прерогативи гетьманського правління, не було оприлюднено в Україні, тому у своїй практичній діяльності українське керівництво відверто ігнорувало нав'язані в екстремальних умовах державні обмеження. Зокрема, посилаючись на складні умови воєнного часу, гетьман ігнорував московські плани опису та стягнення для царської скарбниці податків з українського населення (до Москви з України в ту добу так і не надійшло фактично жодної копійки), а також відрядження до «знатних» українських міст царських воєвод. Як відомо, залишалися нереалізованими також обмеження у сфері зовнішньополітичної діяльності. Подібний статус (майже незалежної держави) свідчить, що Україна в державному аспекті володіла чимось більшим, ніж звичайний протекторат. Тому цілком імовірно, що відповідно до договору 1654 р., незважаючи на фактичне визнання верховенства корони Романових, Українська держава прагнула будувати свої відносини з Росією на принципах не стільки протекторату, скільки конфедерації та союзних відносин.

Проте гетьман, прагнучи рівноцінних союзних відносин, зустрів у московській державі перші прояви виразно імперської політики. Так, протягом 1654 – 1656 рр. під час успішних відвоювань у Речі Посполитої білоруських земель гетьман зустрів опір Москви, яка проводила тут свою, явно не союзницьку лінію. Врешті-решт, восени 1656 – улітку 1657рр. гетьман розчаровується царською політикою відносно України. Отож не випадково, що він починає шукати інших союзників для боротьби з Польщею. Війна Речі Посполитої з козаками й Москвою дала шведському королеві Карлові X Густаву нагоду зайняти влітку 1655 р. північну частину Польщі та Литви. Стурбована поширенням шведського впливу, Москва уклала з поляками Віленське перемир'я (24. 10. 1656 р.) і разом з ними виступила війною проти Швеції. Отже, було відверто порушено саму суть українсько-російських домовленостей, вістрям яких був антипольський союз.

3. Українська гетьманська держава

Політична влада та територія. У ході Національно-визвольної війни українського народу проти Польщі на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств відбувся процес формування Української націона-

льної держави. Оскільки державний апарат тут створювався на зразок установ, що існували в Запорізькій Січі, то Українська держава за формою правління й устроєм основних інститутів політичної влади істотно відрізнялася від тогочасних монархій Європи — *вона була республікою*. Враховуючи провідну роль козацтва в її утворенні, можна з повною підставою вважати нову державу, яка з'явилася на політичній карті Європи в середині XVII ст., Українською козацькою республікою. Розглянемо найхарактерніші ознаки цієї держави.

Перша ознака державності - це наявність повноцінної політичної державницької влади. Вона перейшла до рук козацької старшини - нової генерації української еліти. На вершині її ієрархії був гетьман. Обраний військовою радою на Запорожжі (січень 1648 р.) на невизначений строк (фактично довічно), він здійснював керівництво військовими силами, очолював старшинську адміністрацію, визначав напрями внутрішньої політики, вів переговори з урядами інших держав, міг скасовувати рішення Генерального суду тощо. Зосередження основних політичних, адміністративних, судових та військових керівних функцій у руках гетьмана призвело до того, що він став рідко скликати не тільки військові ради, а й навіть ради старшин, найважливіші питання вирішував самостійно, фактично перетворившись на військового очільника. Гетьманові належала законодавча ініціатива, яку він реалізовував шляхом видання універсалів, наказів, листів тощо. Підписував він їх «рукою власною». Атрибутом гетьманської влади продовжувала залишатись, як і в попередні роки, булава. Отже, в його руках зосереджувалася практично необмежена виконавча та законодавча влада, яка наближалася до монархічної.

Наступна ознака держави – це її територія. Б. Хмельницький визначив межі української етнічної території на заході — кордон з Річчю Посполитою — по р. Вісла. Історик І. Крип'якевич приблизно змалював державні межі «козацької території» - з Польщею так: Яруга — Чернівці — Мурафа — Красне — Вінниця — Прилуки — Самгородок — Паволоч — Каменеброд — Макарів — Чорнобиль — Карпилівка; з Росією — традиційним кордоном, а з Туреччиною і Кримом — через так зване Дике Поле. Політико-адміністративний устрій як ознака нової держави. На визволеній території було ліквідовано органи влади Речі Посполитої. Замість воєводств і повітів створено полки і сотні (полків у різні часи було 36, 26, 165 а пізніше — 10). Виникло нове правління — своєрідний старшинський уряд: *військова рада, рада генеральної старшини, полкова і сотенна адміністрації, курінні і городові отамани*. Магістрати і ратуші здобули право самоврядування. Найвищим органом влади в Українській державі була *загальновійськова рада*, до участі в якій допускали всіх повстанців. Залежно від складу, порядку скликання та значення питань, обговорюваних на загальновійськових радах, їх називали «чорними» (коли вони збиралися за ініціативою рядового козацтва), «генеральними», «явними» (коли в їх роботі, крім козацтва, брали участь представники магістратів і ратуш, духовництва та ін.). Загальновійськова рада розглядала здебільшого питання війни й миру, відносин з іншими державами,

обрання гетьмана, генеральної старшини та генерального уряду, вручення їм атрибутів влади. Рішення ради здійснювалися гетьманською владою та генеральним урядом. Другою за значенням владною структурою, створеною Б.Хмельницьким, була рада *генеральної старшини*. До її складу, крім гетьмана, входила генеральна старшина, а також полковники й інші особи на вибір гетьмана. У роки визвольної війни в її складі переважали однодумці Б.Хмельницького з числа генеральної старшини та полковники, які брали активну участь у боротьбі проти іноземних загарбників. Козацька старшина взяла в свої руки розв'язання найважливіших проблем, що постали перед новоствореною державою. Вона керувала Україною, охоплюючи різні сфери суспільного життя: цивільну адміністрацію, судочинство, земельні справи, фінанси тощо. Раду генеральної старшини скликав гетьман перед кожною загальновійськовою радою, вона готувала її роботу, особливо в тих випадках, коли Б. Хмельницькому потрібна була підтримка у вирішенні складних внутрішньо- і зовнішньополітичних питань. На засіданнях ради генеральної старшини розглядали кадрові питання, схвалювали рішення генерального уряду або генеральної військової канцелярії, розв'язували суперечки між генеральними старшинами і полковниками, фінансові та адміністративно - поліцейські справи, судові справи генеральної старшини, а також апеляції на рішення генеральної військової канцелярії чи суду. *Функції виконавчого органу виконував генеральний уряд*. Його обирали разом з гетьманом на військовій раді. До складу генерального уряду входили генеральні старшини: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральні осавули, хорунжі та бунчужні. Найважливішою структурною частиною генерального уряду була генеральна військова канцелярія, яка здійснювала військове, адміністративне, фінансове й судове керування. Тут розглядали всі документи, що надходили від полковників і сотників, магістратів і ратуш, укладали гетьманські універсали та інші акти гетьманської влади, вели дипломатичне листування, складали проекти міжнародних договорів. *Місцеву адміністрацію* – полк - очолював полковник, який здійснював керівництво округою за допомогою полкової адміністрації: обозного, писаря, осавула, хорунжого. Сотню очолював сотник. При ньому діяла сотенна адміністрація на зразок полкової. У кожному полковому, сотенному місті був також міський отаман. На селі громада обирала війта, а справами козаків відав отаман, який обирався козаками.

Суд і судочинство, соціально – економічний устрій. У цей період на території України склалася своєрідна правова система. Зберегли свою силу Литовські статuti, Магдебурзьке право та інші правові джерела, що діяли до 1648 р., оскільки їх норми відповідали характеру відносин, які склалися на той час, захищали інтереси шляхти, козацької старшини тощо. Водночас зростає вплив козацького звичаєвого права, яке в період Національно-визвольної війни регулювало широке коло відносин і, в першу чергу, військову організацію, систему судочинства тощо. З'явилося й нове джерело права - гетьманські універсали, які були актами, обов'язковими для всього населення України.

Козацьким судам за часів Хмельницького відводилася провідна роль. Зокрема, було значно розширено їх компетенцію, надано значення загальностанових судів. Гетьман України заснував *Генеральний військовий суд, який вважався найвищою судовою інстанцією*. Цей суд, як правило, розглядав апеляційні справи полкових і сотенних судів, а також справи прохачів, які зверталися до гетьмана безпосередньо. Напередодні та на початку Національно-визвольної війни Б.Хмельницький ще не мав конкретної програми радикальної перебудови економічного устрою України, але вже в ході її розгортання на українських землях відбулися глибокі зміни у відносинах земельної власності та землекористування. Вищий клас старого суспільства було фактично ліквідовано. Частина магнатів і шляхти загинула, інші втекли до Польщі або “розчинилися” в козацькому середовищі. Внаслідок цих змін козацтво стало провідним, привілейованим станом українського суспільства. Гетьманськими універсалами, підтвердженими пізніше царським урядом, за ним закріплювалося право власності на землю, звільнення від податків, особлива юрисдикція, необмежена участь у політичному житті держави тощо. Головним обов'язком козака була військова служба. Козацтво, безперечно, користувалося особливою увагою з боку Б. Хмельницького та його уряду. Усі суспільно-політичні та економічні акції гетьмана України фактично підпорядковувалися інтересам козацького стану.

Крім козацтва, серед інших верств населення Української держави виділялися: шляхта (дещо обмежувалася в праві на володіння землею, мала окремий суд і користувалася правом самоуправління), духовенство, міщанство, селянство. Події 1648—1676 рр., як відомо, суттєво порушили станові перегородки, які існували в Україні. Внаслідок цього, відбувалася значна „міграція” представників одних категорій населення в інші. Міщани, селяни, шляхта часто-густо ставали козаками. Як результат, на волості спостерігалася масове покозачення. Згодом на територіях, де склалися умови для мирного життя, спостерігався і зворотний процес. Визначилися дві основні групи населення: «товариство» (козаки) і «поспільство» (міщани, селяни). Останні в ході війни виборили всю повноту громадянських прав, зокрема, чимало з них стали особисто вільними й власниками своїх земельних ділянок тощо. У ході війни значні землі були захоплені рядовими козаками і селянами. Отже, на зміну великому феодальному землеволодінню прийшло дрібне землеволодіння козаків, міщан і вільних селян. Отже, істотні зміни в структурі землеволодіння були зумовлені, насамперед, безпосередньою участю у національно-визвольній війні широких народних мас, які нерідко самотужки розв'язували земельне питання «козацькою шаблею». Свої земельні ділянки селяни могли не тільки передавати у спадщину, а й закладати, продавати тощо. Будучи особисто вільними, селяни мали змогу в будь-який момент піти з маєткою. На той час це було однією з важливих передумов для розвитку капіталістичного фермерства.

Отже, економічна політика Б. Хмельницького привела до того, що основною формою господарювання в Україні стало вільне дрібне землеволо-

діння. Між козаками і селянами не існувало істотної економічної різниці. Ті та інші були дрібними землевласниками, жили за рахунок власної праці.

Фінансова система та податки. Одне з центральних місць в економічних заходах Б. Хмельницького в 1648—1654р. займала фінансова політика. У надзвичайно скрутних умовах війни гетьманському урядові вдалося забезпечити порівняно стабільне фінансове становище України. Для цього гетьманське керування протягом тривалого часу вишукувало нові постійні джерела фінансових надходжень, організовувало фінансовий апарат, намагалося виконати бюджет з перевищенням прибутків над видатками і забезпечити обіг повноцінними грошми. Усі витрати гетьманської адміністрації здійснювалися, як правило, за рахунок селян, ремісників і купців (податних станів), а також частково рядових козаків. Прибутки української шляхти, козацької старшини, православного духовенства залишалися незайманими. Існували, зокрема, такі види податей: «стації», «подимна подать», «побор» тощо. Їх сплачували селяни і міщани. Крім того, міщани сплачували ще й внутрішнє мито за право торгувати. З тих, хто виробляв спиртні напої, стягувалася так звана показенщина. Найважливішими джерелами фінансових надходжень були: 1)земельний фонд гетьманського керування, частина якого продавалася, поповнюючи вирученими при цьому коштами скарбницю; 2)промисли, винокурні, шинки і млини, що здавалися в оренду; 3)митні збори від зовнішньої торгівлі, 4)плата за користування судом і ратушею, штрафи. За своїм цільовим призначенням податі збиралися для потреб гетьманської скарбниці й на місцеві потреби окремих міст і містечок. Для збирання податей і реалізації фінансових надходжень було створено фінансовий апарат. Б. Хмельницький був організатором військової скарбниці й керував фінансами. Безпосередньо ними відав гетьманський підскарбій, в якого був помічник, котрий відав орендами. Відповідно на рівні полків і сотень їхні керівники також здійснювали керівництво місцевими фінансами підпорядкованих їм адміністративно-територіальних одиниць і військових підрозділів.

Економічна політика Б. Хмельницькою реалізовувалася через бюджет, який ще був не досить розвинутим. Він не складався заздалегідь і ніким не затверджувався. Його доходні та видаткові статті визначалися потребами й можливостями моменту, а також завданнями визвольної війни. Розвиток товарно-грошових відносин у зв'язку з розгортанням торговельно-промислової діяльності в Україні, зростання грошової ренти, необхідність сплати населенням грошових податей, воєнні та інші державні видатки потребували більшої кількості грошей, яких в обігу було ще недостатньо, Б.Хмельницький це добре розумів і всіляко сприяв нагромадженню в країні металевих (золотих і срібних) грошей, зокрема обмежував вивезення золота і срібла. На початку визвольної війни в Україні в обігу була та сама монета, що й у Польщі. Але згодом, й особливо після 1654 р., помітною стає тенденція до збільшення кількості російської монети в грошовому обігу України. Існує версія, що в листопаді 1649 р. гетьман розпорядився карбувати в козацькій Україні свою власну монету. Здійснювалася політика активного втручання держави в господарсь-

ке життя. Заохочувалося ввезення золота й обмежувалося його вивезення, експорт товарів тощо. Українські купці каралися за посередницьку торгівлю. Вводилися захисні ввізні та вивізні мита. Ремісникам і купцям надавалася фінансова підтримка в підприємницькій діяльності. Об'єктивно така політика сприяла зародженню і розвитку в надрах феодалізму нових, прогресивних, буржуазних відносин. А це, у свою чергу, мало стати економічною основою державної незалежності України.

Військова та зовнішня політика Б. Хмельницького як ознака держави

Б. Хмельницький став творцем української армії, яка нічим не поступалася її європейським аналогам, багато в чому й перевершувала їх. Гетьман, зокрема, запровадив ряд новацій в організації війська, у тактиці ведення бою, домігся створення низки допоміжних служб. З його ім'ям пов'язане створення козацької кінноти та артилерії як родів військ. Він збагатив фортифікаційне мистецтво, активно застосував «табір» - такий самодіяльний та популярний серед козаків бойовий порядок. Збройні сили України виступали як самостійна, незалежна від інших урядових структур інституція, для них були притаманні деякі елементи самоуправління. Формувалися вони з представників різних соціальних верств населення, тобто є підстави стверджувати про їх загальностановий характер. Після 1654р. козацьке військо, яке налічувало 60 тис. осіб, становило автономну частину російської армії. Б. Хмельницький прагнув створити мобільну регулярну армію на зразок тих, що існували в більшості тогочасних європейських країн. Перші кроки в цьому напрямі було здійснено гетьманом ще в 1648 р.

Українська держава вже в перший рік свого існування здобула широке міжнародне визнання. Гетьман установив дипломатичні контакти з Росією, Кримом, Туреччиною, Польщею, Трансильванією, Молдавією. У подальші роки уряд Б. Хмельницького визнали Венеція, Валахія, Швеція та інші країни. Незважаючи на політичну протидію шляхетської Польщі та її союзників, Україна закріпилася на міжнародній арені як суверенна, незалежна держава.

У процесі створення державних органів влади Б. Хмельницький спирався, безперечно, на традиції Запорізької Січі та реєстрового козацтва. Проте це не було механічним перенесенням суспільно-політичних та військових структур, що існували на Запорожжі, на новий ґрунт. Ситуація, що склалася на політичній арені в цей період, вимагала внесення певних змін у справу державного будівництва. Тому, наприклад, гетьман поступово відмовився від скликання загальновійськових рад, як надто громіздкого та малоефективного інструмента законодавчої влади. Відповідно до структури адміністративного поділу істотно ускладнилася система судових органів, які дедалі ширше використовували законодавчі акти Литовської держави, Магдебурзького права. Є припущення, що Б. Хмельницький планував зробити свою владу спадковою, а це також суперечило демократичним звичаям і традиціям українського козацтва. І все ж, на думку вітчизняних істориків, *українська державність з яскраво вираженими етнічними рисами в середині XVII ст. існувала вже у завершеному вигляді.* Цей життєздатний суспільно-політичний організм став

визначальним засобом у важливій справі мобілізації всіх сил суспільства для ліквідації польсько-шляхетського режиму на українських землях та укладення Переяславсько-Московської угоди з Росією.

Ознаки української державності. За всіма ознаками державності гетьман Б.Хмельницький збудував суверенну Українську державу.

1. Зборівський мир надав Україні статус *автономії* у складі Речі Посполитої, а це вже було неабияким завоюванням.
2. Вже на початку 1649 р. у Б. Хмельницького визріли державницькі ідеї, головна з яких полягала в тому, щоб а) здобути незалежну державу та б) звільнити український народ, «вибити з лядської неволі весь народ руський».
3. Держава отримала свою офіційну назву – Військо Запорізьке.
4. Державним гербом стало зображення козака з шаблею на боці та рушницею на плечі.
5. Роль офіційного прапора відігравав стяг гетьмана.
6. Гетьманська держава мала свою столицю – м. Чигирин.
7. Протягом війни гетьман практично завершив будівництво нової держави.

Отже, головним підсумком національно-визвольних змагань українського народу протягом 1648 – 1657 рр. було створення національної держави з козацьким устроєм, зі своєю територією в межах етнічних земель, державними кордонами, населенням, політичною владою, армією, законами, міжнародним визнанням. По суті, вперше постала національна держава українського народу (Військо Запорізьке). Однак, виникнення нової держави підштовхнуло сусідні країни – Росію, Польщу, Туреччину, Крим – до зазіхань на українські землі. Тому вони зробили все, аби перешкодити самостійному розвитку Гетьманату. У самій Україні глибокий розкол справили, по-перше, різні зовнішньополітичні орієнтації в середині еліти, по-друге, соціальне та майнове розшарування та накопичення злиднів протягом самої війни (скорочення населення внаслідок війни, голод, повернення кріпацтва). Гетьман Б. Хмельницький помер у 1657 р., залишивши Українську державу на роздоріжжі історичних шляхів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Визначте основні причини, передумови, рушійні сили та характер національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького (1648 - 1657 рр.).
2. Дайте періодизацію та охарактеризуйте основні події та битви Визвольної війни.
3. Чому національно-визвольну війну українського народу під проводом Б.Хмельницького називають революцією?
4. Порівняйте основні положення Білоцерківського та Зборівського договору, які події спричинили розбіжності у польсько-українських домовленостях?
5. Дайте характеристику українсько-російським домовленостям.

6. Як Переяславська Рада та положення “Березневих статей” вплинули на подальшу долю України та її державний статус?
7. Визначте основні риси зовнішньої політики Б.Хмельницького.
8. Визначте ознаки гетьманської держави.

Історичні дати:

- 1648 - 1676 рр. - українська національна революція.
- 19 квітня - 6 травня 1648 рр. - битва під Жовтими водами.
- 15 - 16 травня 1648 р. - битва під Корсунем.
- 5-6 серпня 1649 р. - розгром польського війська під Зборовом.
- 8 серпня 1649 р. - Зборівський договір.
- червень 1651 р. - поразка козацького війська у битві під Берестечком.
- 18 серпня 1651 р. Білоцерківський договір.
- січень 1654 р. - Переяславська Рада.
- березень 1654 р. - Березневі статті.
- 27 липня 1657 р. - смерть гетьмана Б.Хмельницького.

Персоналії:

Богун Іван (? - 1664 р.) - вихідець з дрібної української шляхти. Активний учасник і герой Визвольної війни. Вінницький полковник. Прославився в битві під Берестечком. Відмовився визнати рішення Переяславської Ради; разом із своїм полком перейшов на Правобережжя. Однак він не побажав визнати владу польського короля. У 1664 р. був розстріляний поляками.

Виговський Іван (? - 1664 р.) - реєстровий козак. Служив у польському війську. Під Жовтими водами потрапив у полон до татар. Б.Хмельницький викупив його. Особистий писар гетьмана. Після смерті обирається козацькою старшиною на посаду гетьмана України. У жовтні 1658 р. підписав з урядом Речі Посполитої Гадяцьку угоду, згідно якої Україна переходила під владу останньою. Політика І.Виговського визвала хвилю невдоволення в Україні. Повстання очолив І.Богун. У березні 1664 р. звинувачений поляками у державній зраді й розстріляний.

Кривоніс Максим (? - 1648 р.) - козак-запорожець. Прославився в походах на Туреччину та Крим. Герой Визвольної війни. Керував Черкаським полком. Полковник. Сподвижник і товариш Б.Хмельницького.

Сірко Іван (? - 1680 р.) - один із найславетніших козаків-запорожців за всю історію козацтва. Народився на Слобожанщині в козацькій родині. Відзначився в боротьбі проти кримських татар та турків. Кошовий отаман Війська Запорізького. Вінницький полковник. В період Руїни часто змінював свої політичні погляди, підтримував ту чи іншу воюючі сторони. Але весь час стояв на захисті народних ін-

тересів. Сірко помер у 1680 р., похований поблизу Чортомлицької Січі в с. Капулівка під м. Нікополь.

Хмельницький Богдан (Зиновій) (1595 - 1657 рр.) - український шляхтич, реєстровий козак, чигиринський сотник. Закінчив Львівський єзуїтський коледж. Служив при дворі польського короля Владислава IV. Ватажок національно-визвольної війни українського народу проти Польщі. Гетьман створеної в ході Визвольної війни Української козацької держави.

Терміни:

Герб – емблема, особливий спадковий знак, укладений відповідно до законів геральдики.

Гетьман – 1. в Польщі та Великому Князівству Литовському з другої половини XV ст. командуючий збройними силами. 2. внаслідок відновлення української держави (1648 – 1657) гетьман набув статусу глави держави.

Клейноди – дорогоцінні військові знаки, регалії або атрибути українського козацтва, що використовувалися у XVI – XIX ст. Вперше клейноди були видані Запорізькому Війську польським Королем Стефаном Баторієм в 1576 р.

Кошовий отаман – виборна службова особа в Запорізькій Січі (XVI – XVIII ст.), яка зосереджувала в своїх руках найвищу військову, адміністративну, судову владу. Очолював кіш Запорізької Січі. Кошовий отаман до середини XVII ст. часто називався гетьманом.

Кріпосне право – система правових норм, що встановлювали залежність селянина від феодала і права останнього на селянина-кріпака, як на власність.

Переяславська Рада - історична рада Б.Хмельницького (січень 1654 р.) зі старшиною та народом, яка вирішила передати Україну під царську протекцію, тобто по-суті заклала підвалини українсько-російського союзу.

“Березневі статті” - українсько-російський договір про союз, укладений в березні 1654 р. у Москві. Україна зберігала широкі права автономії в галузі адміністрації, судочинства, збору податків, армії, прав всіх станів суспільства. Московський цар отримав право тримати в Києві військову залогоу з воєводою, гетьман мав сповіщати царя про свої зносини з іншими країнами та про вибори нового гетьмана.

ТЕМА 6. КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. РУЇНА. 1657 - 1687 рр.

1. Козацька держава за часів гетьманування Івана Виговського (1657 - 1659 рр.) та Юрія Хмельницького (1659 - 1663 рр.)
2. Державотворчі та політичні програми українських гетьманів доби Руїни (1663 - 1687рр.)

1. Козацька держава за часів гетьманування Івана Виговського (1657 - 1659 рр.) та Юрія Хмельницького (1659 - 1663рр.)

В останній рік свого життя Богдан Хмельницький, хворий і пригнічений смертю старшого сина Тимоша, якого вважав своїм наступником, відійшов від справ. Фактично козацькою державою керував його соратник, генеральний писар Іван Остапович Виговський. Саме в ньому гетьман вбачав опікуна й регента свого малолітнього сина Юрія, якому тепер хотів передати гетьманство. Свій план спадковості гетьманської влади Б. Хмельницький виклав і ухвалив на генеральній раді старшини в Чигирині в квітні 1657 року. Про це він офіційно оповістив усі держави, з якими Україна мала дипломатичні та союзницькі стосунки. Як свідчать козацькі літописи, і в державі, і за її межами усі охоче погодились визнати наступником гетьмана його молодшого сина Юрія, хоча це і йшло всупереч козацьким традиціям.

Втім, через місяць після смерті батька (27 липня 1657 р.) 16-річний Юрій Хмельницький під тиском генеральної старшини, яка зневажливо ставилася до нього, зрікся гетьманської влади і відправився освоювати науку до Києво-Могилянської колегії. А фактичне виконання гетьманських обов'язків перебрав на себе Іван Виговський, що підтвердила козацька рада в Чигирині 26 серпня 1657 р. Вона ухвалила компромісне рішення: “Нехай булава й бунчук будуть при Юрії Хмельницькому, а доки він дійде літ, військом провадитиме Виговський...”

Гетьманування Івана Виговського (1657-1659 рр.). Іван Остапович Виговський (?-1664) був шляхетною людиною, соратником Б. Хмельницького і його довіреною особою. За життя гетьмана він виконував обов'язки генерального писаря, виявив блискучі дипломатичні здібності і щире відданість справі розбудови Української козацької держави.

Для підтвердження повноважень новообраного гетьмана та з оглядом на козацьке право у жовтні 1657 року в Корсуні скликали загальновійськову генеральну раду за участю старшини усіх рангів, духовенства і делегатів від рядового козацтва. І. Виговський був відомою людиною в зарубіжних дипломатичних колах, тому на Корсунську раду прибули послы усіх зацікавлених країн. Скориставшись нагодою, гетьман уклав договір зі Швецією (щоправда, він виявився недовговічним), поновив союз із Кримом і Туреччиною, заключив перемир'я з Польщею. До Москви новий гетьман вислав посольство з повідомленням про зміни в українському політикумі і з проханням підтвердити договір 1654 р.

Вдалий початок гетьманування І. Виговського було затьмарено опозицією, що посилювалася на Запоріжжі. Кошовий отаман Яків Барабаш та полтавський

полковник Мартин Пушкар, кожен сам по собі, почали скаржитися московському урядові, що новий гетьман - "лях", і займає він пропольську позицію. Одночасно по всій Україні стали розповсюджуватися чутки, що Виговський - польський за-проданець.

Москва вдало лавірувала між різними українськими силами, не оприлюднюючи принципової позиції, але насправді співчувала опозиції і, зрештою, підтримала її. Заохочені московськими обіцянками, претенденти на гетьманську булаву розпочали відкритий бунт проти І. Виговського. По правді кажучи, у них, особливо у Мартина Пушкаря, талановитого полководця Визвольної війни, було багато прихильників, незадоволених внутрішньою та зовнішньою політикою І. Виговського. На придушення заколотників гетьман відправив 20 тисяч козаків, приєднавши до них 40-тисячну татарську орду союзників. Бої під Полтавою тривали два тижні і закінчилися розгромом бунтівників. Мартин Пушкар і Яків Барабаш загинули. Полтаву було спалено. Татари захопили багато людей у неволю. Частину з них, за наказом І.Виговського, було відбито. Особисті амбіції короткозорих українських політиків і міжусобна війна забрали життя 50 тисяч українців.

Ця історія довела, що московське керівництво зацікавлене в дестабілізації політичної ситуації в українських землях з тим, щоб перетворити їх на звичайну російську провінцію і забути як жахливий сон договір 1654 р. з його ідеєю державної автономії для України. Посол з Москви відверто заявив І.Виговському, що Україна - це "гілля, відламане від природного кореня Москви", на що той з гнівом відповів: "Нехай Московщина буде Московщиною, а Україна - Україною..." Відтак, для української політичної еліти знову постала дилема - з якою країною налагодити військово-політичний союз, бо самотужки вони не мали ні сил, ні досвіду для розбудови держави. З зовнішньополітичного чотирикутника - Польща, Швеція, Росія, Туреччина - найбільш привабливішим з точки зору політичної кон'юнктури ставав західний вектор, тобто союз з Річчю Посполитою. На користь цього свідчило таке:

- зацікавленість Польщі в збереженні державних зв'язків з Україною, що робило її політично конкурентоспроможною у великій європейській політиці;
- готовність польської держави у зв'язку з цим йти на великі політичні поступки Україні;
- порівняння політичного устрою і життя в умовах російського абсолютизму і польської демократії було на користь останньої;
- зовнішньополітична ситуація: Польща ослаблена і стомлена війнами; Швеція, перебуваючи в такому ж стані, як і Польща, тимчасово взагалі втратила зацікавленість у вирішенні українських справ; Росія і Туреччина не мали сил, щоб самотужки воювати за українські землі. Отже, настала політична рівновага.

Аналіз зовнішньополітичної ситуації надихав гетьмана І. Виговського, вище православне духовенство на чолі з митрополитом Діонісієм Балабаном, державницько налаштовану козацьку старшину, українську шляхту й усіх свідомих громадян на державний союз з Польщею. Але в широких колах українського населення - селян, міщан, рядових козаків - ця ідея була непопулярною і безперспективною. Вони не безпідставно боялися, що унія з Польщею приведе до повернення старих порядків, панщини, колонізації національно-релігійних утисків то-

що. Їх настрої і фобії (страхи) використовували опозиційні українські політики для досягнення власних своєкорисних і честолюбних планів.

Але, незважаючи на внутрішню опозицію, Іван Виговський дав добро на унію України з Польщею та Литвою, яку було укладено 16 вересня 1658 р. у м. Гадячі, де з українського боку виступали Юрій Немирич, якого вважають справжнім творцем майбутнього документа, і Павло Тетеря. Кожен полк України прислав уповноважених, які погоджували пункти договору і скріплювали його своїми підписами. Отже, процедуру підписання Гадяцької угоди було цілком витримано в демократичних традиціях.

(Для розуміння подальших політичних подій звернемо увагу на те, що не всі були щирі під час цієї знаменної події. Так, Юрій Немирич життям заплатив за відданість державницьким устремлінням, а Павло Тетеря лише використав влучний момент для вирішення власних амбіцій. Він був з тих політиків, про яких російською мовою кажуть: “Пострел везде поспел”. Від імені свого родича Б. Хмельницького він підписав у Москві Березневі угоди (1654 р.) і використав ситуацію для отримання від російського уряду документів на земельні маєтки та інші привілеї. Тепер же в Гадячі він підписує прямо протилежний договір, але вже з польським урядом, і тим унебезпечує себе в нових умовах, посилює власні політичні та матеріальні позиції й одночасно закладає фундамент на майбутнє: він потайки виношував думку про гетьманство. Його честолюбні плани частково будуть задоволені у 1663 р.).

Що стосується Гадяцької угоди, то коротко її можна проілюструвати своєрідним математично-історичним рівнянням: Польща (Річ Посполита) + Литва (Велике князівство Литовське) + Україна (Велике князівство Руське) = **федерація трьох *самостійних* держав під назвою *Річ Посполита***.

Майже за 100 років від Люблінської унії (1569 р.), що по суті зруйнувала легітимне українське державотворення, віднині ситуація докорінним чином могла змінитися. Цьому сприяли чотири головні фактори. По-перше, Запорізька Січ, яка в результаті національно-визвольних змагань створила своєрідну українську синергічну козацьку державу. По-друге, національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького (1648-1657 рр.), під час якої почалася легітимна розбудова Української держави, хоча й на обмеженій українсько-польськими договорами території України. По-третє, готовність Речі Посполитої піти на певні поступки заради збереження власної держави і задоволення в інший спосіб своїх амбіцій про державу від моря до моря. І, по-четверте, непослідовна і зверхня політика Московії щодо козацької України.

Гадяцький договір знаменував якісно новий етап в українському державотворенні та розвитку польсько-українських відносин. Він став підсумком багатовікової історії взаємин між двома країнами й останнім шансом для обох держав гідно залишитися у великій європейській політиці. Військові і територіальні втрати Польщі в українсько-польській війні 1648-1654 рр. до певної міри вгамували апетити й амбіції польських політиків і зробили їх більш толерантними та гнучкими щодо України. Сподівання українських політиків на союз з Московією виявилися марними. Майже п'ятирічний досвід взаємовідносин довів, що Україну чекає “хлопська перспектива”, значно гірша, ніж за польських часів, бо політично сама

Росія стояла на нижчому, абсолютистсько-монархічному щаблі державного розвитку порівняно з демократичною шляхетською Польщею. Тому новий державний союз ставав нагальною необхідністю, тим паче, що вже був політичний досвід аналогічних литовсько-польських державних відносин.

За змістом Гадяцька унія варта того, щоб зупинитися на ній більш докладніше. Союзницькі відносини оформлялися у федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви, України. Територія Української держави знову розширювалася до кордонів Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, як це було за часів Зборівського договору (18.08.1649 р.). (Нагадаємо, що за умовами Білоцерківського договору (28.09.1651 р.) козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство, і розширення кордонів Української держави можна трактувати як значну поступку з боку Польщі та як заставу серйозності її політичних намірів). У новому територіально-політичному союзі вищезазначені *українські землі ставали вільною і незалежною Українською державою під назвою Велике Князівство Руське*. Всі три країни проголошувалися окремими республіками, об'єднаними особою спільного короля, якого обирали усі три суб'єкти федерації. Визначалися спільні для всіх республік однаково вигідні, зовнішньополітичні цілі.

Союз цих трьох народів лишався відкритою федерацією для інших країн. Особливо бажаним союзником бачилася Москва.

В основу внутрішнього устрою Великого Князівства Руського було покладено вже відомі з козацько-гетьманських часів принципи правління, пристосовані до нової політичної ситуації.

Вищим законодавчим органом у Великому Князівстві Руському ставали національні збори депутатів, обрані від усіх громадян і земель. Виконавча влада належала гетьманові, обраному на все життя і затвердженому королем. Українська держава дістала власне судочинство із діловодством рідною мовою, власну армію, підпорядковану лише гетьманові, та власну фінансову систему з українськими грошовими знаками.

Дуже болуче в українсько-польських відносинах релігійне питання вирішувалося теж демократичним шляхом. У політичному союзі усі релігії проголошувалися рівними в правах і вище православне духовенство мало дістати місця у федеративному сенаті.

Гадяцький договір був чи не єдиним документом подібного роду, де українці отримали право заснувати два університети і широку мережу шкіл, колегій, гімназій як з латинською, так і з грецькою мовами навчання. Відповідно відкривалася необхідна кількість друкарень. Свобода слова і друку ставала невід'ємним правом кожного громадянина.

Отже, Гадяцька угода відкривала українській політичній еліті широкі можливості державного будівництва, а народові України - переходу в стан державних націй. Зокрема, мало хто в країні був готовий до такого стану речей, мислив такими високими категоріями і думав на перспективу. Тим паче, що після укладання Гадяцького договору Москва перейшла від прихованої до відвертої війни з Україною. Російський цар видав грамоту до українського народу, де проголошував гетьмана І. Виговського зрадником і закликав народ не виконувати його роз-

поряджень. Це стало сигналом для формування нової опозиції проєвропейсько налаштованому гетьманові та приводом до чергового розколу української нації.

Навесні 1659 р. стотисячна московська армія рушила на приборкання України, наводячи “порядок” вогнем і мечем. Їх союзниками стали промосковсько налаштовані козаки на чолі з призначеним гетьманом І.Безпалим, якого глузливо називали “гетьманом на час”. Біля Конотопа їх майже на три місяці зупинили невеликі українські військові сили (приблизно 5 тис.) під командуванням ніжинського полковника Григорія Гуляницького. За цей час гетьман Іван Виговський привів до порядку свої сили, запросивши на допомогу татарську орду на чолі з ханом Мехмеї Гіреєм, європейські воєнні загопи найманців, і в дводенному бою (28 і 29 червня 1659 р.) вщент розгромив московську армію. У Москві поразку сприйняли як нечуване лихо. Очікували появу козаків і татар під Москвою. У місті будувалися укріплення, але використати блискучу перемогу гетьман не зміг, бо проти нього точилася зрада і визрівало повстання. Єдиною приємною новиною стала звістка про те, що сейм у Варшаві ратифікував Гадяцький договір.

У той час, як у Європі вітали початок нової політичної ери в житті трьох сусідніх народів, в Україні почали по-зрадницьки фізично знищувати прибічників І. Виговського серед козацької старшини, вести переговори з московським військом, а ніжинські міщани й козаки на чолі з полковником І. Золотаренком навіть склали цареві присягу на вірність. Одночасно кошовий отаман Запорізької Січі Іван Сірко підняв повстання на півдні, проголошуючи гетьманом Юрія Хмельницького. По Україні ширилися анархія і руїна.

При тому політичному розкладі сил, який склався в Україні, гетьман Іван Виговський добровільно склав булаву й емігрував до Польщі. Трьох його братів, які вірою і правдою служили українській справі, було заарештовано, а згодом вони загинули в московській неволі. Гадяцький трактат не об’єднав, а роз’єднав українців. Як справедливо вважають вітчизняні історики М.Костомаров, Д. Дорошенко та інші їх однодумці, “мало кого спокушали гарні постанови Гадяцького трактату, його права й вольності, коли за них треба було проливати стільки крові... Сумно скінчилося гетьманство І. Виговського, а з ним скінчилося й Велике Князівство Руське. Українці показали, що вони не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу”.

До сказаного додамо, що велику помилку зробили польські політики, які в такий скрутний для України час не прийшли на допомогу І. Виговському. Взаємна недовіра між двома народами і втрачений шанс нової форми державного будівництва і міждержавних відносин дорого коштував і тим, й іншим. Це було початком втрати держави для обох народів на два з половиною століття.

Державне будівництво в період другого гетьманства Юрія Хмельницького (1659 - 1663 рр.) Під тиском російської армії, промосковськи налаштованої старшини та за підтримки запоріжців козацька рада вдруге обрала гетьманом Юрія Хмельницького, а радниками при ньому стали соратники його батька, досвідчені й поважні воїни - полковник Петро Дорошенко, генеральний осавул Іван Ковалевський, кошовий отаман Запорізької Січі Іван Сірко. Молодий гетьман зрікся Гадяцького договору з Польщею і 17 жовтня 1659 р. уклав з Московією новий союзний договір, відомий в історії як “Переяславські статті”, який значно відріз-

нявся від Березневих статей 1654 р. у гірший бік, хоча й подавався російською стороною як їх дублікат. Тепер царський уряд контролював вибори гетьмана й затверджував його персону. Влада гетьмана значно обмежувалася в адміністративних та судових справах. Право призначати полковників і генеральну старшину передавалося козацькій раді, яка фактично була підконтрольною російській адміністрації. Гетьманові заборонялося самостійно вирішувати зовнішньополітичні питання. Митрополит Київський підпорядковувався московському патріархові. Для впливу на місцеве життя царські воєводи з військом мали стояти в Києві, Переяславі, Брацлаві, Умані, Ніжині й Чернігові та утримуватися коштом місцевого населення. Інші пункти “Переяславських статей” не торкалися питань державного життя в українських землях, але принижували козацьку гідність. Тому не дивно, що майже вся правобережна козацька еліта проігнорувала другу Переяславську раду. Для укріплення своїх позицій на Лівобережжі царський уряд милостиво роздавав чини, маєтки та інші подарунки своїм прихильникам, причому зробив це без погодження з молодим гетьманом, що, безумовно, підривало авторитет як самого Юрія Хмельницького, так і політичний інститут гетьманської влади в цілому.

Другу Переяславську раду (17.10.1659 р.) слід вважати початком *другого* в історії України-Русі *розколу* держави по Дніпру на Лівобережжя (нагадаємо, що ініціатором першого розколу був Ярослав Кульгавий (Мудрий), який у боротьбі за великокняжу владу вступив у військово-політичний союз із братом Мстиславом і за його підтримку віддав Лівобережжя зі столицею в Чернігові в одноосібне самостійне князювання (1024-1036 рр.).

У ситуації, що склалася в Україні з початку гетьманування Юрія Хмельницького, на правому березі Дніпра діяли умови Гадяцької унії і розвивалися українсько-польські стосунки, а на лівому березі Дніпра вступили в силу умови “Переяславських статей” і все політичне і соціально-економічне життя підпорядковувалося царському уряду. Для зміни ситуації на свою користь Росія зірвала перемир’я з Польщею і розпочала бойові дії на Правобережжі.

Розклад сил був таким. Росія вислала добре озброєну і вимуштрувану 20-тисячну армію, до якої добровільно приєднався проросійськи налаштований 20-тисячний український корпус Тимоша Цюцюри, того, хто свого часу доклав багато зусиль, щоб поховати справу І. Виговського і зірвати виконання умов Гадяцького трактату. Ю.Хмельницький вимушений був поставити 30 тисяч козаків примусово.

Польща з свого боку виставила 32-тисячну армію, до якої залучився кількатисячний загін українських козаків під командуванням екс-гетьмана України І. Виговського. Татарські союзники прислали 30-тисячну орду.

Взаємна недовіра між командуванням російської та української армій, непогодженість у бойових діях, зневажливе ставлення до молодого гетьмана, взаємні образи призвели до розбалансованості воєнних дій російської й української армій, у результаті чого російська армія була розгромлена поляками, а українські козаки на чолі з гетьманом Ю. Хмельницьким уклали новий договір з Річчю Посполитою на зразок Гадяцької унії, або Слободищенський трактат, відомий в історії як Чуднівський (жовтень 1660 р.).

Але Польща вдруге після 1659 року зробила фатальну помилку, вилучивши з тексту Слободищенського трактату найсуттєвіше, а саме пункт про Велике Князівство Руське, погоджуючись лише на автономію України на чолі з гетьманом. Отже, нова унія з Польщею в плані державного будівництва майже нічим не відрізнялася від Переяславських статей (1659 р.), укладених попередньо з Московією, і лишала прибічників польського союзу будь-яких переваг і аргументів, а сама Польща втягувалася в довготривалу боротьбу, яка знесилить її та перетворить на другорядну державу, що спричинить згодом повну втрату нею своєї державності. В усіх своїх бідах поляки будуть звинувачувати українців і, замість розуміння та союзу з ними, остаточно перейдуть до політики вогню і меча, чим посилюють ненависть до себе та погіршують своє і без того скрутне становище.

А в українських землях почався черговий етап боротьби за владу, де в хід йшли вже перевірені методи підкупу, шантажу, зради, доносів тощо. Рідний дядько гетьмана - переяславський полковник Яким Сомко - зробив політичний переворот і від імені лівобережного козацтва Переяславського, Ніжинського та Чернігівського полків за підтримки Василя Золотаренка склав присягу московському цареві (1660 р.).

Упродовж подальших трьох років з перемінним успіхом точилася завзята боротьба між дядьком та племінником за лідерство в Україні, яка загубила життя тисяч українців і призвела до відставки Ю. Хмельницького. Він добровільно склав гетьманську булаву і пішов у ченці.

Україна фактично розпалася на дві половини, які боролися як між собою, так і всередині. На обох боках Дніпра козацькі низи відверто виражали незадоволення політикою, яку проводила козацька старшина. Детонатором соціальних вибухів було, як завжди, Запоріжжя. Саме воно висунуло на посаду лівобережного гетьмана, колишнього ад'ютанта Б. Хмельницького, Івана Брюховецького на противагу вже обраному козацькою радою Лівобережжя Якимові Сомку.

Державна і соціальна політика “народного” гетьмана Івана Брюховецького (1663 - 1668 рр.) Щоб покласти край безладдю на українській території, підвладній Росії, цар наказав скликати “Чорну раду” під Ніжином (червень 1663 р.), де з трьох претендентів на гетьманську булаву - В.Золотаренка, Я. Сомка та І. Брюховецького - переміг останній, людина підступна й корислива, яка задля чинів і багатства могла продати й рідну матір. Він без будь-яких вагань фізично розправився з опозицією, підписав з Московією черговий договір про співпрацю у вигляді “статей” та почав, по суті, продавати державні інтереси України московській владі. У вересні 1665 р. І.Брюховецький поїхав до Москви, щоб вирішити особисті справи. Для надання “демократичності” поїздки він прихопив із собою півтисячі представників від усіх соціальних верств населення Лівобережжя.

У Москві він отримав урочисту зустріч та аудієнцію у царя. Під час ділових переговорів пронирливий гетьман виявив бажання одружитися з якоюсь знатною “московською дівкою” і просив порекомендувати йому молоду; далі просив собі маєтностей на кордоні з Росією та збільшення російського війська в Україні для власної охорони і комфорту. В обмін І.Брюховецький запропонував цареві повністю підпорядкувати Московії українську фінансову, податкову та митну системи, а це означало, що всі податки й доходи, минаючи українську державну ка-

зну, йшли до царської. Змінювалося судочинство. Окрім козаків, усі інші верстви населення ставали підсудними московським воєводам, кількість яких разом із військом різко збільшувалася. Домовленості між продажним українським гетьманом, який публічно видавав себе за оборонця інтересів народу, бо сам вийшов з нього, і царським урядом було оформлено у вигляді договірних “Московських статей” (1665 р.). Навіть московська сторона очманіла від таких щедрот з українського боку і пішла назустріч побажанням І. Брюховецького. Він одружився з дочкою князя Долгорукова, рід якого йшов від засновника Москви, отримав титул боярина і величезні маєтності на Чернігівщині у вічне володіння. Вся старшина дістала маєтності й московське дворянство, духовенство та інші члени делегації - грамоти на маєтності.

Гордий собою і досягненим, гетьман через 4 місяці повернувся додому, а слідом Україну заповнили царські воєводи, військові й збирачі податків. Тепер вони на законних підставах втручалися в адміністративне керування й судочинство, захоплювали землі тощо. Розперезалася й козацька старшина, намагаючись теж вхопити шматок побільше. Все це викликало обурення серед населення, розвіяло міф про “народного гетьмана”, оборонця інтересів “черні”, і привело до падіння популярності І. Брюховецького. Разом з цим падала привабливість московського протекторату.

Як наслідок, на початку 1668 р. на Лівобережній Україні вибухнуло повстання. Повстанці розправилися з московськими воєводами та їх адміністрацією, громили маєтки, відмовлялися платити податки. Переляканий І. Брюховецький намагався вивести з-під удару народних мас себе й козацьку старшину, натомість хитро підставити російських окупантів. У Гадячі він скликав “вузьку раду”, де було ухвалено рішення - вигнати московських воєвод і просити протекції у Туреччині. Така політична непослідовність позбавила І. Брюховецького як царської підтримки, так і довіри власного народу. Його вбили свої ж козаки під час запланованої зустрічі з правобережним гетьманом П. Дорошенком. Так безславно скінчилося життя й політична кар’єра людини, яка намагалася вибитися “з грязі в князі” та яка завдала непоправної шкоди українському державотворенню і спричинила широкомасштабну кризу на Лівобережжі.

Політична програма і практична діяльність правобережного гетьмана Павла Тетері (1663 - 1665 рр.) Після зречення гетьманської булави Ю. Хмельницьким (січень 1663 р.) на політичному небосхилі Правобережної України спалахнула і майже миттєво згасла гетьманська зірка Павла Тетері (Моржковського) - зятя Б. Хмельницького. Він походив зі шляхетського роду, мав хорошу освіту і був досвідченим дипломатом. За часів Визвольної війни зробив запаморочливу кар’єру - від скромного канцеляриста суду до переяславського полковника. П. Тетеря був наскільки талановитою, настільки й нещирою людиною, досить користолюбною, як і його політичний суперник - лівобережний гетьман І. Брюховецький. Ще з часів підписання ним Березневих статей (1654 р.) у Москві заявив про себе як людина, яка перш за все дбає про власний добробут, а потім про державні інтереси. Тож не дивно, що він скористався розгубленістю Юрка Хмельницького, щоб захопити владу. Для цього він витримав жорстоку боротьбу з трьома іншими претендентами на гетьманську посаду - Г. Гуляницьким, М. Ха-

ненком та П. Дорошенком, яких переміг завдяки підтримці кримського хана. Ще одного серйозного політичного конкурента - екс-гетьмана І. Виговського - згодом підступно фізично знищив.

На початку 1663 р. козацька рада в Чигирині обрала гетьманом П.Тетерю, влада якого поширювалася лише на Правобережжя. Однак у своїй політичній програмі він проголошував об'єднання правобережних і лівобережних земель під однією гетьманською булавою. Для досягнення поставленої мети намагався проводити політику лавірування між державами, які оточували гетьманат і впливали на внутрішнє політичне життя. Він вислав посольства до Бахчисарая та Москви з пропозиціями підписання угод про невтручання у внутрішні справи України. І татарська, і російська влада ухилилися від цього, а цар поставив жорстку вимогу перейти під його протекторат. Тоді новообраний гетьман прийняв рішення визнати сюзеренітет Речі Посполитої. Перед королівською владою він поставив такі вимоги: поважати права і вільності козаків та гідність гетьмана, дати можливість самостійно проводити зовнішню політику, повернути православні храми і ліквідувати унію, звільнити ув'язнену козацьку старшину, виступити гарантом допомоги татар, спільно йти походом на Лівобережну Україну задля об'єднання. З більшістю пропозицій польський уряд погодився.

Восени 1663 р. почався похід польських, татарських і козацьких військ на Лівобережну Україну, але очікуваного результату він не дав. Правобережне населення почало виступати проти пропольської політики П. Тетері та ігнорування ним інтересів простого люду. Серед високопосадовців і духовенства проти нього виникла змова. Козацькі загони кошового Запорізької Січі Івана Сірка нападали на татар і тим самим відволікали їх від союзницьких зобов'язань та розпалювали полум'я народного повстання. До того ж, лівобережний гетьман І. Брюховецький сам вирішив здійснити інтервенцію на Правобережну Україну. Насувалися по суті громадянська війна, розбрат і хаос.

Дві України, два гетьмани, безліч претендентів на булаву і громадянська війна - ось що являли собою українські землі 1663 р., всього через 10 років після Переяславської ради й укладання союзу з Московію, тобто події, на яку поклалися великі надії, а сталося велике розчарування. І Польща, і Росія намагалися використати внутрішньо-політичну ситуацію, а одночасно і ресурси України, не роблячи в неї ніяких воєнних або політичних інвестицій. Інтервенція і громадянська війна стали другою Руїною у вітчизняній історії після татарського погрому середини XIII ст. Відсутність політичної єдності серед владної еліти була основною причиною розладу державного механізму, занепаду новопосталої держави аж до її повної втрати та подальшої бездержавності.

Менше двох років знадобилося П. Тетері, щоб безславно увійти в українську історію гетьманування. Забравши клейноди та скарби, він згодом втік до Польщі. Але й там почував себе в небезпеці, тож невдовзі помандрував до Османської імперії, де й був отруєний у 1671 р. польським агентом.

Скориставшись ситуацією, гетьманську посаду на 4 місяці захопила малопомітна постать - повстанський ватажок Степан Опара, який сподівався утримати владу за допомогою татар. Але ті першими побачили його нікчемність і запропо-

нували козакам обрати іншого гетьмана. Ним став спочатку тимчасово, а потім на постійній основі Петро Дорошенко (1627 - 1698рр.)

Соборницькі плани і дії Петра Дорошенка (1665 - 1676 рр.) Новообраний гетьман походив зі старовинного заслуженого козацького роду. Його дід Михайло теж був гетьманом і прославився боротьбою проти татарсько-турецької агресії. Політична програма П. Дорошенка ставила на меті - “вигнати всіх ляхів Правобережжя до Польщі, вступити в союз з кримським ханом і навесні йти на лівий берег Дніпра, щоб єднати його з Правобережною Україною під однією булавою”.

Але нестабільність політичної ситуації на Правобережжі і відсутність власного війська сильно гальмували його дії. Щоб не гаяти часу, П.Дорошенко набрав найманців, які стали основою його війська, не залежали від політичних хитань і виконували тільки накази гетьмана. Їх називали сердюками, а полки сердюцькими або охочепіхотними. Після перших політичних успіхів гетьмана до найманого війська додалися 20 тис. козаків, і їх кількість дедалі зростала. Тримав при собі П. Дорошенко і загони татарської кінноти на правах союзників, хоча ці союзники вели себе непевно, непослідовно, але виразно пожадливі, що підривало імідж гетьмана серед населення. У перші місяці свого гетьманування П. Дорошенко вимушений був маневрувати і поводитися як “слуга двох панів” - підпорядковуватися і польському королеві, і кримському хану. Втім, така ситуація аж ніяк не влаштовувала гордого гетьмана, і він мав намір уособити та зміцнити владу, спираючись при цьому на широкі маси, і якомога швидше позбавитися польських окупантів. Це не виглядало аморальним стосовно Речі Посполитої, з якою ще продовжував діяти Чуднівський договір (Слободищенський трактат 1660 р.), укладений Ю.Хмельницьким, адже польський уряд, по-перше, не виконував умов договору, а по-друге, за спиною українського правобережного гетьмана П.Дорошенка почав переговори з Москвою про укладання перемир'я. Так як обидві сторони були виснажені війною, а Росія так і так отримала від лівобережного гетьмана І. Брюховецького усе, що він обіцяв, то їй на деякий час вигідно було відмовитися від збройної боротьби за Правобережжя й віддати його Польщі. Ці плани стали реальністю після укладання Андрусівського договору (13 січня 1667 р.) між Москвою і Польщею, відповідно до якого українські землі було поділено на дві сфери впливу: Правобережжя підпадало під владу та юрисдикцію Варшави, а Лівобережжя й Київ - Москви. Так брутально західний і північно-східний сусіди України задовольнили свої територіальні претензії і за рахунок українських земель досягли певного примирення.

Принцип “розподіляй і володарюй!” - ось головна домінанта зовнішньополітичних інтересів Польщі і Московії, натомість українські землі для них залишалися лише об'єктом поживи й вгамування власних потреб, які присутньо можна кваліфікувати з позиції української людності лише як загарбницькі.

В Андрусівському договорі окремо відзначалися такі два пункти: Київ залишався під Москвою тільки два роки, а потім переходив у юрисдикцію польської сторони, а самоурядна, бунтівна і гонорова Запорізька Січ переходила в керування обох держав, що насправді означало - ніякої.

Андрусівський трактат мав негативний резонанс як в Україні, так і в її південних сусідів - Криму та Туреччині, які вбачали в ньому небезпеку для себе. Лі-

во- і Правобережжя були однаково приголомшені безсоромним торгом українських земель і нехтуванням інтересів власне України.

У той час як авторитет лівобережного гетьмана І. Брюховецького після поїздки до Москви почав неухильно падати, популярність правобережного гетьмана П. Дорошенка прямо пропорційно зростала. Великий політичний досвід підказував йому, що ніяким союзникам довіряти не можна, а треба розраховувати на власні сили; але їх у нього було недостатньо, щоб воювати проти великих держав. Ось чому П. Дорошенко вирішив використати третю політичну комбінацію, яка свого часу розроблялася ще Б. Хмельницьким: він почав переговори з султаном про протекторат Туреччини, хоча добре розумів, що для України це не природно. Але ситуація на українських землях була такою скрутною, що ідея турецького протекторату буквально висіла в повітрі. До неї навіть вдався лівобережний гетьман І. Брюховецький, який після Андрусівської змови вирішив розірвати з Москвою й сам очолити антимосковський рух.

П. Дорошенко, скориставшись ситуацією, перейшов з військом на лівий берег Дніпра, де в нього повинна була відбутися мирна зустріч з І.Брюховецьким та його козаками. Але вона так і не відбулася, бо прямо на очах прибулих лівобережні козаки вбили свого гетьмана.

Тріумф Петра Дорошенка, який на коротку історичну мить здійснив мрію про об'єднання України, виявився недовгим. У тил йому вдарили поляки, що змусило П. Дорошенка повернутися на правий берег боронити край, а на лівому березі він залишив наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного.

Після повернення з Лівобережжя (1668 р.) П. Дорошенко втягнувся в довготривалу боротьбу, яку був змушений вести як зі своїми, так і з чужими. "Свої", а саме запорізькі козаки, висунули на гетьманство молодого писаря Петра Суховія, а кримські татари підступно відмовилися від союзу з П.Дорошенком. Нескінченно, з перемінним успіхом тяглася його боротьба з Польщею. Все це примусило гетьмана піти на непопулярний крок і звернутися до Туреччини з проектом договору про протекторат. Його зміст вказує на те, що П. Дорошенко був зацікавлений лише у воєнному союзі з Османською імперією, тому він усіяко обмежував будь-яке її втручання у внутрішні і релігійні справи України. Турки де-юре погодилися на протекторат, а де-факто зайняли очікувальну позицію, бо на політичному небосхилі з'явився ще один, більш поступливий претендент на гетьманську булаву в особі уманського полковника Михайла Ханенка, двічі наказного гетьмана (за часів Ю.Хмельницького (1660 р.) та П. Тетері (1663-1665 рр.)).

Він звинуватив П. Дорошенка в зраді українській справі за військову допомогу, яку той отримував від турецького султана. Сам М. Ханенко був прибічником союзу з Річчю Посполитою, але при нагоді міг поступитися принципами і вступити в перемовини з південними сусідами - Кримом та Туреччиною. Одночасно він налагодив добрі стосунки з Москвою, виславши туди дипломатичну місію.

Влітку 1669 р. частина правобережних козаків за згодою із Запорізькою Січчю на раді в Умані обрала гетьманом М. Ханенка (1669-1674 рр.). Між ним та П. Дорошенком розпочалася виснажлива війна, в яку М. Ханенко хотів втягнути лівобережного гетьмана Д. Многогрішного, але той відмовився. Військова вдача була на боці то одного, то другого гетьмана. Протистоянням двох правобережних

гетьманів користувалися іноземні держави: Польща, Туреччина, Кримське ханство, Московія. Вони ділили між собою українські землі, визискували населення, втручалися у внутрішні справи тощо. Йшла неприхована руйнація українських державних структур, започаткованих Б.Хмельницьким.

Перманентні міжособні суперечки, нескінченні амбіційні претензії “своїх” плюс зовнішні ворожі сили як павутиння оповили і без того вже дуже ослаблене й пошматоване тіло України, а надто залишків її державності. П.Дорошенко зробив ще декілька зусиль, щоб зупинити цей процес. Він не припиняв переговори з Польщею, Росією, Туреччиною, Кримом, Лівобережжям і навіть звернувся до курфюрста бранденбурзького та очільника козацько-селянського повстання у Московській державі - Степана Разіна.

Реально відгукнулися лише турки. Навесні 1672 р. розпочалася польсько-турецька війна, що закінчилася поразкою Польщі й укладанням Бучацького миру (жовтень 1672 р.), за яким Річ Посполита віддавала Туреччині землі українського Поділля й відмовлялася від претензій на козацьку Україну, що ставала самостійною державою під протекторатом султана. Однак жодна зі сторін, які ділили українські землі, не поспішала виконувати умови договору, і кожна з них готувалася до нової війни. П. Дорошенко був розчарований у своїх союзах, але й виходу з цієї ситуації практично не було.

Розчарований і зневірений, П. Дорошенко на козацькій раді в Чигирині (1676 р.) добровільно відмовився від гетьманської булави. А далі, як це повелося серед українських гетьманів, П. Дорошенко повів себе не передбачено. Людина, яка майже усе свідоме життя боролася проти москалів, тепер, під впливом І. Сірка, погодилася скласти присягу на вірність російській короні і вислала гетьманські клейноди, прапори й турецькі санджаки до Москви. Там їх протягли вулицями міста і поклали до ніг царя, а той наказав виставити їх на три дні на показ народові як тріумф російської зброї й дипломатії.

Політична кар'єра П. Дорошенка в Україні безславно скінчилася, але, на відміну від інших українських екс-гетьманів, розпочалася в російській землі. Спочатку він отримав від царя маєток під Москвою, а потім навіть став губернатором невеликого російського міста В'ятка. Помер і був похований у родинному підмосковному селі Ярополче Волоколамського повіту у 1698 р. Рід його плідно продовжився, зокрема в нащадках О.С. Пушкіна, бо перша красуня Росії і дружина поета - Наталія Гончарова - була його правнучкою.

Більшість істориків оцінює державну діяльність гетьмана П. Дорошенка скоріше позитивно, ніж негативно, бо, як каже В. Антонович, “не дрібний егоїзм, не змагання до наживи й особистих вигод кермувало цим гетьманом: він щиро дбав про добро рідного краю...”

Але сучасники називали його “сонцем руїни”, і в пам'яті нащадків він лишився тим гетьманом, який довів Правобережжя до страшної, нечуваної руїни, мертвої, безлюдної землі.

Авторитарне правління Дем'яна Многогрішного (1669 - 1672 рр.) На Лівобережній Україні політичне життя в ці часи було більш стабільним, ніж на Правобережній і залежало в основному від двох факторів.

Перший - уміння знайти спільну мову з московськими можновладцями і зберегти певну рівновагу інтересів російської та української сторін. Другий - згуртуватися навколо національної ідеї та лідера, відкинувши власні політичні амбіції та претензії на гетьманську булаву.

Щоправда, обидві умови постійно порушувалися: то в одному, то в іншому місці виникали вогнища напруження, які часто-густо переростали в сутички, а почасти й у бойові дії.

Після усунення від влади лівобережного гетьмана І. Брюховецького П.Дорошенко призначив наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного (1669-1672 рр.). Вже вдруге гетьманом Лівобережної України ставала людина з простих козаків, яку ще називали "мужичим сином". Втім, на відміну від свого попередника І. Брюховецького, він був українським патріотом, про що свідчать його практичні дії і новий договір з Москвою, відомий як "Глухівські статті" (березень 1669 р.). У головних рисах вони більше нагадували "Березневі статті" (1654 р.) Б. Хмельницького, аніж "Московські статті" І. Брюховецького, і це вже був значний крок уперед. Зменшувалася кількість міст, де постійно перебували царські воєводи, та й у тих вони не мали права втручатися в місцеву управу. Збирання податків до царської казни перейняла на себе гетьманська адміністрація, і частина з них розподілялася між усіма козаками та старшиною. Військові сили гетьмана склалися з 30 тис. реєстрових козаків та особливого полку з 1 тис. реєстрових козаків під назвою "компанійський" для несення охоронної служби і приборкання бунтів. Обмеження стосувалися зовнішньополітичної діяльності гетьмана та ввезення до Росії тютюну і горілки, щоб не підірвати її економічних інтересів.

Після ухвалення "Глухівських статей" лівобережною старшиною та царськими воєводами Д. Многогрішний підняв свій статус - він перейшов з наказного у ранг повноправного, обраного на загальній козацькій раді, а відтак і легітимного гетьмана Лівобережної України. Правда, це йшло всупереч планам П. Дорошенка, який поставив його лише наказним гетьманом і сподівався, що він буде його помічником і провідником ідей на Лівобережжі. У новій ситуації обом гетьманам не лишалося нічого іншого, як підтримувати між собою приязні стосунки.

Д. Многогрішний перевів гетьманську столицю з Гадяча до Батурина. Прагнучи встановити в підвладній йому Лівобережній частині України порядок і спокій, він придушував будь-які прояви народних та козацьких заворушень за допомогою компанійського полку.

Гетьман сам призначав полковників і сотників, карав без суду тих, хто порушував встановлений ним порядок. Він вважав, що тільки тверда влада є запорукою нормального цивілізованого розвитку суспільства, і міцно стояв на ідеї власного державного будівництва. Багато істориків вважають, що саме завдяки Д. Многогрішному на Лівобережній Україні закінчився період "Руїни", і вона вступила в новий етап суспільно-політичного розвитку.

Проте перерозподіл майна, перестановка старшини та інші самоправні дії гетьмана викликали опозицію заможного козацтва й старшини. Авторитарними методами правління гетьмана були незадоволені навіть ті, хто сприяв його приходу до влади.

Гетьман зумів навіть зіпсувати відносини зі своїм сюзереном - російським царем. Вони не знайшли спільної мови з польського питання. Д.Многогрішний належав до стану незадоволеної козацької старшини, яку обурювало те, що російський уряд вирішує свої заплутані питання з Польщею за рахунок українських земель. Він вимагав чітко визначених кордонів з Річчю Посполитою і часто-густо діяв за власним зовнішньополітичним сценарієм.

Проти неугодного гетьмана виникла змова. Частина козацької старшини за згодою російських окупаційних військ заарештувала гетьмана Д.Многогрішного і відправила до Москви. Після тортур його з родиною заслали на все життя до Сибіру. У провину лівобережному гетьманові поставили зносини з П. Дорошенком і буцім-то бажання піти разом з ним під турецьку протекцію. Насправді козацькі полковники самі мріяли стати керманічами хоча б Лівобережної України, а тому і прибрали політичного конкурента руками своїх російських союзників.

Протягом трьох місяців Лівобережною Україною правила група старшин, яка усунула законно обраного гетьмана Д. Многогрішного від влади. Старшинська коаліція дбала про забезпечення власних інтересів усунення рядових козаків від впливу на державні справи і недопущення сильної гетьманської влади, яка обмежить їх права й можливості. Однак таке правління було для українців неприродним явищем і виявилось справою безперспективною. Російська влада запропонувала обрати новим гетьманом проросійськи налаштованого генерального суддю І. Самойловича.

Державні та конфесіональні реформи лівобережного гетьмана Івана Самойловича (1672-1687 рр.) У червні 1672 р. на старшинській раді поблизу Конотопа без участі козаків і поспільства (селян і міщан) та під пильним наглядом царської адміністрації, з формальним дотриманням відповідного ритуалу, затвердили кандидатуру лівобережного гетьмана Івана Самойловича (1672-1687 рр.). Тут же було прийнято нові договірні статті, відомі в історії як “Конотопські”, які регулювали стосунки між українською та російською владою при новому гетьманові. Від попередніх “Глухівських” вони відрізнялися *добровільним* обмеженням гетьманської влади та ліквідацією компанійських полків.

Добре сплановані Москвою дії щодо зміни очільника державної влади на українських землях ледь не “зіпсував” запорізький кошовий отаман Іван Сірко, який у цей час вірою і правдою служив російському цареві: бив татар - союзників правобережного гетьмана П. Дорошенка - і сподівався за це отримати булаву лівобережного гетьмана. Та претензії непередбачуваного запорізького ватажка не на жарт налякали усіх учасників політичного процесу і спричинили навколо нього низку таких інтриг і підступних дій, внаслідок яких він, як і Д. Многогрішний, опинився у Сибіру.

Новообраний лівобережний гетьман був людиною розумною і високоосвіченою, закінчив Київсько-Могилянський колегіум. Син священника (за що його все життя звали “поповичем”) зробив блискучу політичну кар’єру і мав військовий та державний досвід.

Діставшись політичних висот, він не хотів ділити владу ні з ким і виношував ідею соборності українських земель під своїм керуванням і під протекторатом Московії. Політичні дії І. Самойловича досить швидко привели до бажаних ре-

зультатів. У 1674 р. йому передав свою булаву один гетьман Правобережної України - М. Ханенко, а у 1676 р. ще один - П. Дорошенко. Отже, І. Самойловича було проголошено "гетьманом обох боків Дніпра". Поза його контролем лишилися тільки Запорізька Січ і Слобідська Україна.

Вдосконалюючи політичне і соціальне життя, енергійний гетьман провів декілька реформ. Він посилив владу козацької верхівки. Замість генеральної ради, у засіданні якої брали участь прості поважні козаки, верховним органом влади стала старшинська рада. Гетьман вирішував справи тільки з козацькою верхівкою, а з числа їх синів він створив своєрідну гетьманську гвардію - бунчукових товаришів.

Генеральна старшина (за посадою) і бунчукові товариші (за дорученням гетьмана) виконували військові, адміністративні, дипломатичні та судові функції.

Маючи здібних і політично активних синів, І Самойлович плекав надію - запровадити принцип спадковості гетьманату, тобто втілити аналогічні задуми Б. Хмельницького, хоча це й обмежувало б демократичні принципи державного життя в Україні.

У той же час настійливо, скрізь, де тільки міг, він підкреслював разючі відмінності між демократичним та авторитарним політичним кліматом в Україні й Росії. "У вас, - говорив гетьман царським можновладцям, - по великоросійських містах, усі під страхом перебувають, а по наших містах - воля".

Такі дії й слова І. Самойловича не подобалися московській владі і викликали певне напруження в міждержавних відносинах.

В адміністративно-територіальному й військовому відношенні гетьманська держава поділялася на 10 полків: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Переяславський, Гадяцький, Прилуцький, Полтавський, Лубенський і Миргородський. Полк мав від 7 до 20 сотень з центрами в містах і містечках. Територія та населення кожного полку були різними. Адміністративне керування й суд організовувалися відповідно до територіального поділу.

На чолі полку стояв полковник - виборна або призначувана гетьманом особа, котра у своєму полку відала усіма військовими, цивільними та судовими справами. Керування полком полковник здійснював за допомогою військової старшини - обозного, судді, писаря, хорунжого, двох осавулів, канцеляристів. Аналогічно полковому, але більш обмежено, діяло сотенне керування. У селах керували курінні отамани. Міщани для керування й суду мали магістрати та ратуші.

Зміцнення й вдосконалення державного апарату Гетьманщини за часів І. Самойловича сприяло тому, що він залишався незмінним упродовж цілого віку.

Економічна політика гетьмана була підпорядкована укріпленню гетьманської влади та стабілізації соціальних відносин. З одного боку, він нагороджував маєтками старшину й духовенство, а з іншого, - суворо карав тих, хто допускав надмірні визиски селян і міщан.

Втім, він перший з гетьманів, який надав право українській старшині судити своїх селян (1672 р.), що, безумовно, стало кроком до їх закріпачення.

Для збільшення надходжень від податків на утримання війська в екстремальних випадках вводив непопулярні заходи - оренди (віддача на відкуп) на продаж вина, дьогтю та тютюну на визначений термін. Можливо, через це, а можли-

во, для того, щоб дискредитувати гетьмана і якомога швидше усунути від влади, його звинувачували в користолюбстві та хабарництві. Відомий історик другої половини ХІХ ст. М. Костомаров стверджував, що без хабара “не було до гетьмана приступу: хто нічого не дасть, той нічого й не доб’ється”. Тож не дивно, що гетьман І. Самойловича вважають одним із “хрещених батьків” української корупції.

За часів гетьманування І. Самойловича втратила автокефальність (незалежність) Українська православна церква, ієрархія якої була висвячена єрусалимським патріархом Феофаном у 1620 р. Восени 1684 р. український гетьман позитивно відгукнувся на пропозицію московського патріарха на перехід Київської митрополії під омофор (підпорядкування) Московського патріархату.

У той же час І. Самойлович, як істинний християнин, допомагав матеріально православній церкві. На його кошти в Глухові збудували кам’яну Успенську церкву, а в Густинському монастирі (поблизу м. Прилуки) у стилі українського бароко - головну Троїцьку церкву.

Завдяки гнучкій політиці лавірування між різними політичними силами, І. Самойлович зумів зберегти певну незалежність і авторитет. Він міг вирішувати важливі політичні справи, не порадившись зі старшиною, а інколи і всупереч їй, що викликало її роздратування.

Падінню гетьмана І. Самойловича сприяли зовнішньополітичні обставини. Суть їх полягала в тому, що у 1683 р. під час Віденської битви об’єднані війська Австрії, Німеччини, Польщі та інших країн, до яких додалися запорізькі козаки на чолі з С. Палієм, вщент розгромили турецькі війська і таким чином унебезпечили Європу від ісламської експансії. Ця подія призвела до зближення Польщі та Московії з метою витіснення Туреччини з українських земель і розподілу їх між собою.

21 квітня 1686 р. Московська держава і Річ Посполита підписали “Вічний мир”, за умовами якого ці країни вступали у воєнний союз проти Туреччини й Кримського ханства. Договір підтвердив існуючий відповідно до Андрусівського перемир’я (1667 р.) поділ України по Дніпру та узаконив більш ніж на 100 років існування “двох країн”. Київ і Запоріжжя підпорядковувалися Москві. За поступку православної столиці - Києва, яку Москва розглядала як фундамент для творення так званого третього Риму, який вже не паде ніколи! (“Два Рима падоша, Москва - третій, а четвертому - не бывать!”), Польща отримала з царської казни 146 тисяч карбованців. Але це було варто тих дивідендів, які згодом Москва отримає.

Сама назва “Вічний мир”, за якою стояв розподіл української землі й узаконення існування “двох Україн”, свідчить про те, що обидві держави саме в такий спосіб не прямо, але опосередковано оприлюднили свої вічні претензії на українські землі, а задовольнивши їх, заключили “Вічний мир”. Отже, українські землі для них були головним об’єктом зазіхань і приводом до війн.

Поступово наростало напруження у взаємовідносинах між гетьманом і російськими можновладцями з приводу залагодження російсько-польських протиріч за рахунок українських земель. “Не так воно станеться, як Москва у своїх мирних умовах з поляками постановила. Зробимо так, як нам треба!” - говорив гетьман.

За 15 років правління І. Самойловича накопичилося багато негативу, назривала змова, і його усунення від влади було неминучим - шукали лише серйозний привід для розправи над гетьманом. Невдовзі його звинуватили у зраді та провалі кримських походів проти татар. У липні 1687 р. І Самойловича та двох його синів заарештували. Гетьмана і його сина Якова заслали до Сибіру, а другого сина - Григорія, чернігівського полковника, стратили. Їхнє майно конфіскували. Половина відійшла в казну Російської держави, а решта - у розпорядження новообраного гетьмана І. Мазепи.

Через три роки (1690 р.) Іван Самойлович помер на засланні у м.Тобольську. Його суперечлива постать викликає неоднозначні оцінки істориків, але в одному вони єдині: гетьман був людиною самовладною і честолюбною, виходив поза межі інтересів лише Лівобережжя і дбав про всю Україну.

Маріонеткова політика турецького підвладного Ю. Хмельницького, “князя Сарматського” (1677 - 1681 рр.; 1685 р.) Після відставки гетьмана Правобережної України П. Дорошенка боротьба за цей спустошений край не вщухала. Туреччина за будь-яку ціну намагалася втримати його у своїх руках, задля чого султан вирішив використати Юрія Хмельницького у своїх планах щодо завоювання цього краю. Його повернули на гетьманство як “князя Сарматського” (1677 р.).

Ні лівобережні козаки, ні російська влада не очікували такого несподіваного повороту подій. Почався новий раунд боротьби за українські землі, інтервенції та громадянської війни. Найбільш вперті бої з перемінним успіхом йшли за Чигирин, столицю двох видатних гетьманів - Б.Хмельницького та П. Дорошенка - і символ козацької слави. Під час чигиринських походів турків і татар проти лівобережних козаків та російської армії місто-фортеця було вщент зруйноване. Це справило гнітюче враження на українське суспільство, бо сприймалося ним як символ загибелі Правобережної козацької України, а найбільш свідомі й далекоглядні громадяни вбачали в цій події перший крок до загибелі так важко завойованої легітимної української державності.

Юрій Хмельницький вимушений був змінити зруйновану батьківську резиденцію на місто Немирів, звідки він почав привертати під свою владу місцеве населення, а потім став сміливішим і зробив декілька наїздів разом з татарськими загонами на Лівобережну Україну. Щоб відбити охоту до завоювань і поховати великодержавницькі зазіхання Ю. Хмельницького, лівобережний гетьман І. Самойлович відправив на правий берег свого сина Семена з козацьким військом (1679 р.). Ті зруйнували і зрівняли з землею міста, де ще були залишки житла, а їх населення, немов татари, силою зігнали на Лівобережжя. Історики називають цю подію “великим згоном”, у результаті якого середня й південна Київщина остаточно перетворилася на безлюдну пустелю.

На початку 1681 р. у Бахчисараї за спинами українців між Росією, Туреччиною і Кримським ханством було укладено двадцятирічне перемир'я, за яким сторони визнали приєднання Лівобережної України до Росії, а Південна Київщина, Брацлавщина й Поділля залишалися під владою Туреччини. Ними керував Ю. Хмельницький. Але того ж року турки змістили його з гетьманства й направили до Стамбула.

1685 р. турки знову повернули Ю. Хмельницького на підвладну їм українську територію і вчетверте зробили гетьманом так званої “ханської України”. Хвора людина з якоюсь паталогічною жорстокістю ставилася до співвітчизників і більше руйнувала, ніж будувала. Нарешті він усім так набрид, що турки стратили його того ж року. Так зійшов з політичної арени рід Хмельницьких, з іменем якого пов’язане проголошення вперше за п’ятнадцять століть нашої ери *самостійної Української держави й визнання її низкою держав, що робило її абсолютно легітимною, повноправною і самодостатньою.*

* * *

60-80-ті роки ХУІІ ст. увійшли в історію України як доба Руїни. Політичні спадкоємці Б. Хмельницького не змогли успішно продовжити його справу державотворення. Безпорадність та амбіції нових лідерів, розкол українського суспільства і втрата міцної соціальної бази, ускладнення геополітичної обстановки, порушення суверенітету України сусідніми державами призвели до фатального розколу країни і фактичної поразки національно-визвольної революції.

Вітчизняні історики вважають, що причини поразки національно-визвольних змагань українського народу такі:

- відсутність загальновизнаної суспільством національно-державної ідеї, переважання регіонально-кланових інтересів над загальнодержавними і національними;

- перманентна політична боротьба між старшинськими угрупованнями, під час якої через особисті чи групові амбіції вони блокувалися з іноземними державами, часто-густо нехтуючи інтересами власного народу;

- відмова більшості української політичної еліти від ідеї спадкоємного гетьманства й обстоювання ними республікансько-олігархічної форми правління, що спричинило суперництво претендентів на гетьманську булаву;

- принципові помилки лідерів революції, яких вони припустилися в ході проведення соціально-економічних реформ, що призвело до розколу українського суспільства на окремі ворогуючі соціуми.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Назвіть причини, завдяки яким стало можливим укласти Гадяцьку угоду.
2. Доведіть, що Гадяцький договір знаменував собою якісно новий етап в українському державотворенні.
3. Чим відрізняється Слободищенський трактат від Гадяцького договору?
4. Чому Ю. Хмельницький, розпочавши гетьманування з промосковського зовнішньополітичного курсу, змінив його й уклав з поляками Слободищенський трактат?
5. Хто з українських гетьманів першим поїхав до Москви за царською милістю і підписав “Московські статті”? Чому вони викликали невдоволення лівобережного козацтва?
6. Якого гетьмана і чому співвітчизники називали “Сонцем Руїни”?

7. Доведіть, що внутрішню політику гетьмана Д. Многогрішного можна кваліфікувати як авторитарну. Як закінчилася його політична кар'єра?
8. Хто з українських гетьманів вдруге після Б. Хмельницького намагався впровадити у політичне життя України спадковий гетьманат?
9. Якими були умови “Вічного миру” і хто отримав від нього користь?
10. Чому 60-і-80-і роки ХУІІ ст. увійшли в історію українського державотворення як доба Руїни? Чи засвоїли нащадки її уроки?

Історичні дати:

- 27 липня 1657 р. - смерть Б. Хмельницького.
- серпень 1657 р. - обрання гетьманом Ю. Хмельницького.
- 1657 р. - жовтень 1659 р. - гетьманство І. Виговського.
- кінець 1657 р. - червень 1658 р. - повстання під проводом М. Пушкаря і Я. Барабаша.
- вересень 1658 р. - Гадяцька унія. Спроба федерації України з Польщею
- червень 1659 р. - Конотопська битва.
- 1659-1663 рр. - гетьманство Ю. Хмельницького.
- жовтень 1659 р. - союзний договір з Московією - “Переяславські статті”.
- жовтень 1660 р. - Слободищенський трактат.
- червень 1663 р. - “Чорна рада” під Ніжином. Політичний розкол України.
- 1663-1668 рр. - гетьманство І. Брюховецького на Лівобережній Україні.
- 1663-1665 р.р. - гетьманство П. Тетері на Правобережній Україні.
- 1665 р. - союзний договір з Росією - “Московські статті” (І. Брюховецький).
- 1665-1676 рр. - гетьманство П. Дорошенка на Правобережній Україні.
- січень 1667 р. - Андрусівське перемир'я між Московією та Річчю Посполитою, поділ України.
- 1668-1672 рр. - гетьманство Д. Многогрішного на Лівобережній Україні.
- березень 1669 р. - союзний договір з Московією - “Глухівські статті” (Д. Многогрішний).
- 1672-1687 рр. - гетьманство І. Самойловича на Лівобережній Україні.
- червень 1672 р. - союзний договір з Московією - “Конотопські статті” (І. Самойлович).
- березень 1674 р. - проголошення на козацькій раді у Переяславі Самойловича гетьманом усієї України.
- 1676-1681 рр. - гетьманство Ю. Хмельницького на частині Правобережної України під протекторатом Туреччини.
- 1677-1681 рр. - Російсько-Турецька війна за Правобережну Україну.
- 1685 р. - гетьманство Ю. Хмельницького на частині Правобережної України під протекторатом Туреччини (підтверджено частково).
- 1685 р. - підпорядкування Київської митрополії московському патріархові.
- травень 1686 р. - “Трактат про вічний мир” між Росією і Польщею.

Персоналії:

Балабан Діонісій (7-1663) - єпископ луцький (1655), митрополит київський (1658-1663).

Барабаш Яків Федорович (?-1658) - кошовий отаман Запорізької Січі (1658). Разом з М. Пушкарем підняв повстання проти гетьмана І. Виговського. Потерпів поразку і загинув.

Брюховецький Іван Мартинович (бл. 1623-1668) - Гетьман Лівобережної України (1663-1668). Вбитий козацьким натоппом у с. Будищах Полтавської обл. Похований у Гадячі.

Дорошенко Петро Дорофійович (1627-1698) - гетьман Правобережної України (1665-1676). Воєвода російського м. В'ятка (1679-1682). Похований під Москвою.

Золотаренко Василь Нікіфорович (?-1663) - ніжинський полковник (1658-1663). Страчений за наказом гетьмана І. Брюховецького.

Многогрішний Дем'ян Гнатович (бл. 1630-бл. 1707) - наказний гетьман П. Дорошенка на Лівобережній Україні (гетьман Лівобережної України (1669-1672). 1672 р. заарештований і відправлений на довічне заслання до Сибіру. Перебував на російській військовій службі (1688-1696). 1696 р. постригся у ченці. Похований в Іркутську.

Пушкар Мартин (?-1658) - полковник полтавський. Підняв повстання проти гетьмана І. Виговського. Убитий в бою під Полтавою.

Самойлович Іван Самійлович (?-1690) - гетьман Лівобережної (1672-1687) та Правобережної (1674-1687) України. Усунутий від влади козацькою опозицією разом з московськими військами (липень 1687). Помер на засланні у Сибіру, м. Тобольську.

Сомко Яким Семенович (?-1663) - наказний гетьман Лівобережної України (1660-1663). Страчений за наказом гетьмана І. Брюховецького.

Тетеря (Моржковський) Павло Іванович (бл. 1620-1671) - гетьман Правобережної України (1663-1665). Польський емігрант (1665-1670), турецький емігрант (1670-1671). Отруєний польським агентом. Похований у православної церкві м. Адріанополя (зараз м. Едірне, Туреччина).

Ханенко Михайло Степанович (1620-1680) - гетьман Правобережної України (1669-1674) пропольської орієнтації. Передав булаву лівобережному гетьману І. Самойловичу (березень 1674). Ймовірно загинув у в'язниці м. Батурина.

Хмельницький (Хмельниченко) Юрій (Гедеон) Богданович (1641-1685) - гетьман України (1659-1663), гетьман Правобережної України (1677-1681) страчений турками.

Терміни:

Бунчукові товариші - привілейовані війська, наближені до гетьмана, тобто ті, що перебували під гетьманським бунчуком (ознака влади).

Де-факто - фактично, насправді. У міжнародному праві - одна з форм фактичного визнання однією державою іншої держави або уряду, що не зумовлює встановлення дипломатичних відносин (прот. - де-юре).

Де-юре - згідно з законом, формально. У міжнародному праві - офіційне визнання держави або уряду, що веде до встановлення дипломатичних та інших відносин між державами (прот. - де-факто).

Легітимність - (з лат. - legitimus) - законний, правомірний. За С.М. Ліпсетом - визнання політичної системи, що найбільше відповідає даному суспільству.

Опозиція - (від лат. opposition - протистояння) - опір, протидія, протиставлення однієї політики або поглядів іншим.

Протекторат - (з лат. - protector - охоронець, захисник) - форма залежності, коли одна держава (протектор) бере на себе здійснення зовнішніх відносин іншої держави, захист її території і фактично ставить під контроль її внутрішні справи через свого резидента.

Ратифікація (від лат. ratus - затвердження + facio - роблю) - затвердження верховним органом державної влади міжнародного договору, який з цього моменту набирає юридичної сили для держави.

Сюзерен - держава, по відношенню до якої інша держава знаходиться у васальній (з лат. - vassus - слуга) залежності.

Сюзеренітет - верховне право однієї держави щодо іншої, залежної від неї.

Федерація - форма державного устрою - союзна держава, що складається з ряду держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі, судові органи.

ТЕМА 7. УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА КІНЦЯ XVII – КІНЦЯ XVIII СТ.

1. Гетьманщина - Українська козацька держава кінця XVII — кінця XVIII ст.: генеза державності, кордони, політико-адміністративний устрій, система влади
2. Консолідація козацької державності на Лівобережжі: Українська ідея в репрезентації І. Мазепи та П. Орлика
3. Обмеження і поступова ліквідація царизмом автономії України

1. Гетьманщина - Українська козацька держава кінця XVII - кінця XVIII ст.: кордони, політико-адміністративний устрій, система влади (подається за концепцією В. Литвина)

Кордони. У кінці XVII – на початку XVIII ст. центром політичного життя України та ядром консолідації державницьких тенденцій стало Лівобережжя. Українці називали його Гетьманщиною, росіяни – Малоросією. Землі Лівобережної України, оформлені у вигляді державної автономії - Гетьманщини, було вперше виділено Андрусівським перемир'ям 1667 р., що розмежувало сфери впливу Польщі й Росії, передавши останній верховенство над Лівобережною Україною поза волею і бажанням власне України. Саме внаслідок цього, було сформовано територіальне ядро Лівобережної Гетьманщини. Його основу становили землі нинішньої Чернігівської, Полтавської, лівобережної частини Київської та Черкаської областей (з м. Києвом), частина Дніпропетровської та Харківської областей. З півдня кордони Гетьманщини сусідили з Запорізькою Січчю, котра мала автономний статус та промосковську орієнтацію, а зі сходу — із Слобідською Україною, котра так само мала козацький устрій, але вважалася володінням Московської держави і безпосередньо підлягала царським воєводам. По Дніпру Гетьманщина межувала з українськими провінціями Польщі, на яких наприкінці XVII — на початку XVIII ст. ще існували рештки козацького устрою.

Політико-адміністративний устрій. На думку акад. В. Литвина, після Хмельниччини ще певний час Гетьманщина зберігала чіткі ознаки *державності* у вигляді *адміністративно-політичної автономії* – виборність гетьмана та старшини, розвинута система місцевого управління, судочинство, козацьке військо тощо. Модель політичного устрою Гетьманщини базувалася на звичаях та інституціях, пов'язаних із козацькою верствою, котра після Хмельниччини перебрала на себе функції організатора політичного, соціального та економічного побуту країни. Козацтво виступало джерелом державотворення, поповнювало з числа своїх представників політичну та військову еліту, визначало правове поле суспільного й політичного життя створеної ним держави. Політичний режим Гетьманщини мав елементи військової демократії, що безпосередньо проявлялось у колективному ухваленні рішень на загальних радах і виборності урядників. Щоправда, ці принципи поширювалися не на все населення, а лише на представників привілейованого стану — козаків, котрі були наділені політичними правами, звільнялися від різноманітних повинностей, мали окреме судочинство й адміністрацію, були особисто вільними. Саме тому Гетьманщину можна кваліфікувати як станову (козаць-

ку) республіку.

Устрій Гетьманщини, народжений під час Хмельниччини, наслідував традиції запорозького та реєстрового козацтва. Її територія поділялася на 10 полків: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський, котрі, у свою чергу, склались із сотень і були одночасно військовими частинами й адміністративно-територіальними одиницями.

На чолі урядової піраміди стояв гетьман, якому належала вся повнота військової, цивільної та законодавчої влади. Гетьманів обирала довічно Генеральна рада й з кінця XVII ст. затверджували московські царі. Більшість гетьманів прагнули до перетворення своєї влади на спадкову, намагаючись незалежитись як від Генеральної ради, так і від старшини.

Важливу роль у політичному житті Гетьманщини відігравала *Генеральна рада*, що складалася з представників козацького стану, до яких періодично долучалися міщани й духовенство. Ця рада репрезентувала інтереси козацтва як привілейованої політичної верстви, ухвалюючи найважливіші рішення, пов'язані з виборами гетьмана, укладанням мирних угод, прийомом іноземних послів і підписанням договірних статей. Непередбачуваність поведінки середнього й дрібного козацтва ("військової черні") на радах, їх стихійний характер і погана керованість призвели до поступового обмеження компетенції й нечастого скликання таких рад. Натомість більшого значення набуває *рада старшини*, на який готується проведення Генеральних рад, визначаються кандидатури на гетьманство, ведуться переговори з іноземними державами, плануються воєнні кампанії тощо. До участі в радах старшини, крім генеральної старшини, іноді залучалися полковники, сотники, представники вищого духовенства й міської верхівки. У середині XVIII ст. такі *ради перетворюються на прообраз станового парламенту — сейм.*

Генеральна військова канцелярія була центральним органом державного управління. Виконуючи спочатку вказівки особистої канцелярії гетьмана, вона протягом наступних років перетворилася не тільки на діловодну установу, через яку гетьман і генеральна старшина видавали найважливіші акти з державного управління, дипломатії, військової справи, майнових відносин, а й на орган нагляду за їх виконанням. Із середини XVII ст. канцелярія виконувала функції судової установи, розглядаючи особливо важливі справи й злочини, пов'язані з інтересами держави й найвищими урядниками.

Особливу роль відігравав *Генеральний військовий суд*, підпорядкований гетьманові й генеральному військовому судді, який розглядав справи генеральної та полкової старшини, апеляції судів нижчих інстанцій. У 1723 р. було засновано Генеральну скарбову канцелярію, на яку покладалися організація фінансового господарства, збирання й обрахування податків, бюджетний контроль, нагляд за державним земельним фондом. Штати центральних установ неухильно збільшувалися, що привело до утворення на середину XVIII ст. цілого чиновницького прошарку — військових канцеляристів, зрівняних у правах з козацькою старшиною.

Управління полками здійснювалося полковниками і полковою старшиною, посадові обов'язки котрих нагадували функції гетьмана й генеральної старшини

тільки на нижчому рівні. Полковник був одночасно головою ци-вільної, військової та судової адміністрації. Спочатку його посада була ви-борною, а згодом заміщалася гетьманами на власний розсуд. В управлінні полком полковникові допомагали полковий обозний, суддя, писар, осавул і хорунжий, які займалися вирішенням судово-адміністративних справ, вели реєстри (компути) козаків, встановлювали місцеві мита й податки. Сходинкою нижче у військово-адміністративній ієрархії стояли сотні, очолювані сотниками й сотенною старшиною (отаман, писар і осавул).

Власну адміністрацію після Хмельниччини зберегли також міста, що поділялися на два типи — магдебурзькі та ратушні. Міста, наділені магдебурзьким правом (Київ, Полтава, Ніжин, Переяслав, Глухів, Чернігів, Гадяч, Стародуб, Новгород-Сіверський), належали до великих ремісничих і торговельних центрів. Вони мали власний уряд — магістрат, який наглядав за ремісничими цехами й торгівлею, встановлював податки й мита, здійснював судочинство. До магістратських урядників належали війт (голова магістрату), бурмистри (заступники війта), райці (члени ради — цивільного суду), лавники (члени кримінального суду) й магістратські писарі. Натомість обсяг привілеїв ратушних міст був значно меншим, а їхні урядники призначалися козацькою старшиною, котра поступово перебирала на себе управлінські функції в місті.

Соціальна структура населення Гетьманщини була такою: шляхта, козацька старшина, міщани, духовенство, козацтво, селянство.

Традиційну адміністративну відокремленість у Гетьманщині мала українська православна церква, переведена з 1686 р. у підпорядкування московському патріархові. Найвищу владу в ній мав митрополит Київський, Галицький і усієї Русі. Київській митрополії в церковних справах підлягали Чернігівська і Переяславська єпархії, Києво-Печерська лавра й Межигірський монастир. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. частина архієпископій і монастирів одержали від московських патріархів самоврядні права й почали незалежнюватися від влади митрополита. В управлінні митрополією, крім митрополита, брали участь підпорядковані йому архієрейська контора й консисторія, на які покладалися судові функції, контроль над нижчим духовенством і т. ін. Адміністративно Київська митрополія поділялася на окремі округи (протопопії), очолювані протопопами, й намісництва. Безпосереднє управління протопопією організовувало духовне правління, до складу якого входили священники, митрополичий намісник та обраний світськими й духовними особами округу протопоп. Нижчий щабель посідали парафіяльні священники й церковнослужителі (попи, протодиякони, дякони, псаломники, паламарі та ін.), котрих обирали члени парафії й затверджував архієрей.

Важливим кроком було переведення в 1686 р. київського митрополита з юрисдикції константинопольського патріарха під владу московського патріарха. Це не тільки гарантувало контроль Москви над главою духовної влади, а й нейтралізувало впливового опонента Росії в особі української православної церкви.

2. Консолідація козацької державності на Лівобережжі: українська ідея в репрезентації І. Мазепи та П. Орлика

Якщо уявити собі, що існують нерозв'язані історичні проблеми, то до них слід віднести наукову та суспільно-громадську полеміку, присвячену з'ясуванню ролі й місця І. Мазепи в українській та європейській історії. Історична постать І. Мазепи балансує на межі абсолютної героїки та антигероїки, бурхливо викликає вогонь гострої критики (аж до церковного прокляття) й водночас патріотичного піднесення цієї особистості тощо.

Історично склалося так, що перетворення, запроваджені за правління Петра I у сферах державного життя, мали на меті побудову сильної централізованої держави європейського типу з режимом абсолютної монархічної влади. Зокрема, це передбачало й зменшення самостійності автономій, уніфікацію їхнього устрою відповідно до загальноросійських стандартів і максимальне використання місцевих людських та економічних ресурсів. Така політика загрожувала вже не частковою, як було до того, а цілковитою ліквідацією автономії Гетьманщини.

Натомість побудова Петром I держави нового типу – імперії - вимагала якнайжорсткішої централізації всіх регіонів країни (у тому числі і Гетьманщини) та перетворення Росії у міцний моноліт, як у військово-політичному відношенні, так і в соціально-духовній сфері. Подібна тенденція є логічною, адже вчорашнє московське князівство в українському регіоні вбачало невичерпний потенціал для розбудови такої імперії. Про ці події влучно висловив свою думку російський історик І. Карамзін, якого важко запідозрити в тенденційності: „Ми стали громадянами світу, але перестали бути в деяких випадках громадянами Росії. Завдячуючи Петру”.

Ситуація, що склалася в російській державі на початку XVIII ст., була дивною, навіть курйозною з точки зору життєвої логіки однієї людини, але адекватною з погляду глобальної геополітики. Про це свого часу історик В. Ключевський писав так: „Щоб захистити Батьківщину від ворогів, Петро спустошив її більше всякого ворога”. Зокрема, з 37 років повноправного царювання Петра I Росія не воювала аж 13 місяців! Населення країни зменшилося на 20 %, значно скоротилася кількість селянських дворів, маса людей втікала на окраїни, а хто міг – за кордон. У країні загалом панував пріоритет солдатської муштри. Наприклад, у 1704 р. на освіту з бюджету було виділено аж 3786 карбованців, а на потреби армії й флоту – 1, 5 млн. (навіть на дрібні витрати фельдмаршалові Лефорту – 9412 карбованців).

Відповіддю Росії на виклик часу стала Імперія з її абсолютистськими формами правління, а відтак у ній українській Гетьманщині місця не знайшлося. Вона не вписувалася в російські імперські плани. І подібна сентенція була зрозумілою як для української, так і російської сторін. А отже, конфлікт між ними був історично неминучим. Оскільки з 80-х рр. XVII ст. і до початку XVIII ст. царизм обмежував автономію України, то це викликало опір українського керівництва, завершальним акордом якого була акція І. Мазепи.

Договір І. Мазепи з Москвою. 25 липня 1687 р. на козацькій раді на р. Коломак було обрано нового гетьмана. Ним став генеральний осавул Іван Сте-

панович Мазепа (1687-1708 рр.). Його прихід на гетьманство був тісно пов'язаний з невдалим кримським походом козаків та російських військ. І як наслідок поразки – обвинувачення діючого гетьмана І.Самойловича у зраді Росії.

Новий гетьман за традицією підписав договір з Москвою, так звані Коломацькі статті з 32 пунктів. Формально договір балансував між вигідними та не вигідними для української сторони положеннями. Так, зокрема, декларувалося збереження козацьких прав та привілеїв (права гетьмана та старшини на надані царем маєтки, 30-тис. реєстр, компанійські полки тощо). Проте було чимало нововведень, які обмежували українську автономію, а саме:

- гетьман не мав права знімати з посад козацьку старшину без дозволу царя;
- для його охорони в Батурині розташовувався полк московських стрільців;
- заборонялося вести торгівлю з Кримом;
- Україна не могла порушувати „Вічний мир” з Польщею, що означало узаконення поділу України;
- як і в „Переяславських статтях”, гетьманові заборонялося вступати в дипломатичні зносини з іноземними державами (Польщею та Туреччиною);
- на південних кордонах мали побудувати фортечні укріплення;
- козацька верхівка повинна сприяти українсько-російським шлюбам;
- разом з тим підкреслювалося, що російські воєводи не мали права втручатися в українські справи;
- вперше в окремій статті зазначалась історична необхідність возз'єднання українського й російського народів.

Отже, „Коломацькі статті” закріплювали автономію України в значно обмеженому вигляді. Цікавими є обставини обрання І. Мазепи: 1) це проходило в умовах змови проти І. Самойловича з боку князя Голіцина та старшини; 2) місце виборів було оточене тісним колом з шести шеренг російських військ; 3) брали участь козаки загальною чисельністю 2 тис. осіб.

Внутрішня та зовнішня політика. Об'єктивно, І. Мазепа являє собою одну з найяскравіших постатей в українському політичному житті кінця XVII – кінця XVIII ст. Гетьман багато зробив для піднесення суспільно-політичного та культурного життя в Україні. Він був переконливим репрезентантом феодальних тенденцій і, як ніхто інший, ретельно служив зміцненню феодально-кріпосницьких порядків. У внутрішній політиці І. Мазепа орієнтувався на інтереси козацької старшини. Він провів ряд заходів з упорядкування податків, земельної власності козацької старшини, видав ряд універсалів з метою врегулювання системи грошової та натуральної ренти, відпрацювання панщини. Щедрою роздачею земель козацькій старшині він значно збільшив кількість своїх прихильників. За період свого правління І.Мазепа підписав близько 1000 універсалів на володіння землею. Одержавши у володіння села, старшина була зацікавлена у збереженні влади гетьмана, бо її зміна безпосередньо торкалася їх майнових і грошових інтересів.

Зміцненню гетьманської влади сприяло введення нової категорії козацької старшини – бунчукових товаришів, котрі перебували при гетьманові для виконання різних доручень і від нього залежали. *І.Мазепа мріяв про створення станової держави західноєвропейського зразка.* Активною меценатською діяльністю гетьман завоював прихильність високоосвічених громадян. Він відкрив безліч шкіл, засновував друкарні, посилав молодь вчитися за кордон. За час його гетьманування Київська (нині Києво-Могилянська) академія отримала статус університету. Особистим коштом Мазепи було збудовано 12 православних храмів; з метою укріплення міжнародного авторитету України “Євангеліє” перекладено на арабську. „Мазепинське бароко” стало невід’ємною складовою української архітектурної школи. Разом з цим усі ці заходи Мазепи, окрім суцільно культурного спрямування, мали й державотворчу мету – гетьман намагався створити нову українську аристократію.

У зовнішній політиці гетьман відмовився від орієнтації на Польщу, негативно ставився до планів союзу з Кримом та Туреччиною. За єдину основу зовнішньої політики України гетьман вважав співпрацю з Москвою, за допомогою якої він сподівався поширити Гетьманщину на Правобережну Україну, а від Криму та Туреччини приєднати степову смугу над Чорним і Азовським морями. Якщо простий народ критично ставився до гетьмана, називаючи „вітчимом України” (посилив панщину, податки та різні тягlosti для простого народу), то в царських колах він тривалий час мав неабияку довіру. Дійсно, у ході 11 походів російсько-українських військ проти турків і татар було взято Азов, зруйновані фортеці в низов’ях Дніпра, а у 1700 р. Туреччина змушена була підписати мир з Росією. Петро I нагородив гетьмана орденом “Святого апостола Андрія Первозванного” під № 2. Мазепа мав звання генерала російської армії, титул германського князя тощо.

Щирим прихильником Москви гетьман залишався доти, доки Петро I не почав докорінно руйнувати основи української автономії. Тоді Мазепа вирішив шукати союзу зі Швецією. У 1700 р. Російська держава, уклавши союз з Польщею і Данією, оголосила війну Швеції, прагнучи здобути вихід до Балтійського моря. Відтак почалася 21-річна Північна війна. Втягнута у війну, Україна потрапила у трагічну ситуацію. Вже у 1700 р. для ведення бойових дій проти шведів було відправлено 17 тис. козаків. У виснажливому протистоянні, як правило, гинуло від 50 до 70 % складу козацьких формувань. Війна принесла збільшення податків, примусові фортифікаційні роботи, нескінченні реквізиції харчів, розміщення в Україні російських військ, фактичне припинення зовнішньої торгівлі тощо. Перемога будь-якої зі сторін у російсько-шведському протистоянні вела до загибелі козацької держави. Так, якщо перемога діставалася Карлові XII і його ставленику, польському королю Станіславу Лещинському, то Україна як союзник Росії дісталась би Польщі. А у разі перемоги Петра I та його коронованого фаворита Августа II (Польща на той час мала двох королів) українські землі чекав новий поділ між Росією та Польщею. Отже, в обох випадках Україна втрачала навіть автономію. Все відбулося в умовах зростання невдоволення українського народу. Ситуація вимагала радикальних дій.

Союз зі Швецією. У 1705 р. І.Мазепа розпочинає таємні переговори із союзником Карла XII – польським королем С. Лещинським. На початку 1708р. пере-

говори І. Мазепи з королем завершилися тристоронньою українсько-польсько-шведською угодою. Угода спиралася на ідеї Гадяцького трактату 1658р.: Україна в якості Великого князівства Руського як рівноправний третій член федерації разом з Литвою мала б увійти до складу Речі Посполитої, а гарантом дотримання пунктів угоди виступав шведський король. Так, зокрема, 30 жовтня 1708 р. І.Мазепа у приватному листі до І.Скоропадського, тодішнього Стародубського полковника, висловив реальні претензії до Москви”: „...нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Війська Запорізького, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, імя Запорізького війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство”. Вражає підпис гетьмана під листом – „Вашої милості зичливий приятель Іван Мазепа, гетьман і кавалер”. Отже, у гетьмана визрівають плани розірвати союз з Петром І. Як стверджує історик Т. Чухліб, причини щодо прийняття саме такого рішення було чимало. І серед них зокрема такі:

1. Московське царство не бажало вирішувати справу об'єднання України шляхом повернення під гетьманську владу Правобережжя.
2. Цар Петро І та його оточення розпочали активно обмежувати політичні права гетьмана, його важелі у сфері економіки та фінансів, наданні земельних маєтностей козацькій старшині.
3. Москва почала радикальні зміни адміністративного устрою України.
4. Москва всіляко обмежувала повноваження старшини.
5. Петро І розпочав реформування війська Гетьманщини, а царські урядовці почали керувати козацькими воєначальниками.
6. Росія не забезпечила належної оборони України при шведському наступі.
7. Замість цього російська армія здійснювала свавілля щодо українців.
8. Козацьке військо було переобтяжене чисельними походами з ініціативи царя.
9. Каральні дії російської армії спричиняли розорення і нищення її населення.

У кінці жовтня 1708 р., коли шведське військо Карла XII вступає на територію України, І. Мазепа переходить на бік шведів. Великою мірою майбутня невдача гетьмана та його прибічників полягала в тому, що союз зі Швецією був таємний, а сам І. Мазепа не зміг або не встиг використати антимосковські настрої, що панували в країні, не зміг зрозуміло довести до свідомості широких народних та козацьких мас принизливість та всю катастрофічність, в які потрапило Лівобережжя України внаслідок Північної війни. Власне, гетьман не провів належної підготовчої, а особливо пропагандистської роботи, так конче необхідної для підтримки народом його дій. У його планах пріоритетним був не стільки сам союз зі Швецією чи конфронтація з Росією, скільки вироблення *незалежної державної політики*, кінцевою метою якої мало бути створення *суверенної самостійної козацької держави*. Так, зокрема, в тексті договору І. Мазепи з Карлом XII та його польськими союзниками, збереженому в копіях 1710 – 1711 р., зазначалось:

„Україна обох сторін Дніпра з військом Запорозьким і народом Малоросійським має бути вічними часами свобідною від всякого чужого володіння...Союзні держави ні під претекстом освободження її чи під яким-небудь іншим не мають

претензій на абсолютну владу над Україною і військом Запорозьким, ні на ленну (земельну - ред.) залежність чи якусь підвласність, ані не мають брати з неї яких-небудь доходів чи податків. Не мають забирати собі чи обсаджувати своїми залогами кріпостей українських, які були чи зброєю, чи трактатами здобуті від Москви. Не мають права ставити нових укріплень в землях українських, ані іншим не дозволяють. Мають Україну содержувати в цілості і іншим не дозволяти якимсь чином гнести. Цілість границі її, непорушність вільностей, законів, прав і привілеїв її свято мають зберігатися, аби Україна вічними часами свобідно тішилася своїми правами і вільностями без всякого ущербка". Отже, як бачимо, у центрі домовленості – *державна незалежність України* як фактор такого військового союзу.

Вірогідна оцінка українсько-шведської угоди – це військова конвенція (союз). Зокрема, передбачалися дії України у справі визволення з-під „московського ярма” та „московської тиранії” і відповідні зобов’язання гетьмана залучити до антиросійського союзу слобідських і донських козаків, калмиків, взяти участь у поході на Москву та передати шведам на час війни північноукраїнські фортеці, поставки продовольства тощо. Подібний фантастичний, на перший погляд, план виглядає цілковито реалістичним з погляду минулих подій, а саме: наступу польської армії на Москву в 1612 р., коли в її складі козаки склали 90% всього особового складу.

Як бачимо, І. Мазепа йшов у фарватері державницьких ідей, наслідуючи традицію державотворення Хмельниччини, де головне місце посідає власна державність та національно-самостійницька ідентичність. У своїй промові до козаків гетьман наголосив, що настав час відплатити за насильство і несправедливість, які чинила російська влада стосовно них: „Ось коли прийшов час скинути з себе не нависне ярмо й зробити нашу Україну країною вільною та не від кого незалежною”. Але в дійсності, мазепинський виступ не знайшов підтримки. За ним пішло близько 4 тис. козаків і провідних членів козацької старшини. Звичайно, що цих сил було дуже мало; до того ж він не мав і всенародної підтримки. Довідавшись про це, Петро I дав наказ зруйнувати гетьманську столицю - м. Батурин - разом з його жителями. Батурин, якому випала доля бути кілька десятиліть центром політичного життя Лівобережної України, не скорився волі Петра I і був поварварськи знищений. Місто Батурин, розташоване на живописному березі р.Сейму на Чернігівщині, яке виникло на початку XVII ст., упродовж свого існування було резиденцією чотирьох гетьманів. За порівняно невеликий проміжок часу воно пододало шлях від невеличкого примонастирського хутора Батурин до гетьманської столиці. Тут відбувся злет українського мистецтва та архітектури. Світові було явлено вінець українського як церковного, так і світського палацового бароко.

За наказом царя 2 листопада російські війська під командуванням генерала О. Меншикова підступили до гетьманської столиці - Батурина. Пов'язані з цим подальші події надовго закарбувалися в людській пам'яті, а саме місто для багатьох поколінь українських патріотів стало символом духовної нескореності й самопожертви в ім'я Вітчизни. Батурин був укріпленим містом із численною артилерією. Оборонці міста готові були виконати наказ свого гетьмана - і зустріли

генерала О.Меншикова гарматними пострілами. Штурм Батурина було відбито його оборонцями, але в ту саму ніч зрадник показав їм потаємний підземний хід до фортеці. Подальші події, відображені в народній пам'яті, лягли в основу народної пісні-думи: “А в городі у Батурині/ Мужиків да жінок/ У пень сікли да рубали./ Церкви палили, святості да/ Ікони під ногами топтали...”

У березні 1709 р. на сторону гетьмана перейшла частина запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. За цю підтримку царські війська під командуванням полковника Яковлева в травні 1709 р. зруйнували укріплення Запорізької Січі на о. Базавлук.

Полтавська битва – зміцнення Російської імперії, крах козацької держави

27 червня 1709 р. шведські війська на чолі з Карлом XII зазнали страшної поразки під Полтавою (брали участь 30-тис.шведська армія і 4 тис. козаків Мазепи, а також 15 тис. запорожців кошового отамана К.Гордієнка з одного боку; 42-тис. російська армія з іншого). Але сили були не рівними. На боці російської армії була значна перевага гармат, матеріально-технічного забезпечення тощо. До кількісної переваги додалася моральна. Шведська армія знаходилася на чужій території в оточенні населення з ворожим ставленням до неї. Петро I, віддаючи йому належне, вміло організував опір дев'ятимісячному перебуванню шведів в Україні. Було проведено неабияку пропагандистську роботу, пов'язану з переслідуванням прихильників Мазепи, арешти сімей козацьких старшин тощо. У м. Лебедин, де розташовувалася російська ставка, воєнний суд закатаував багато тисяч українців - від простих селян до козаків, старшини, міщан, навіть духовенства. Цар наказав обрати нового гетьмана, вказавши на полковника Івана Скоропадського. Населення було страшенно залякане та доведене до відчаю.

Спричинений з легкої руки І. Мазепи, таємний характер союзу був не на користь шведсько-козацькому союзу. Окрім цього, шведський король був поранений, а сил козаків-прибічників І. Мазепи виявилось недостатньо. Примітно, що Карл XII одержав перше поранення („першу милу річ”, як він іронізував) на день народження. При тодішній забобонності це вважалося поганою прикметою і негативно відбилосся на моральному дусі армії. Але для шведів найгіршим було те, що „вийшов з військової гри” їхній талановитий полководець. Про слабкий бойовий дух шведської армії свідчить той факт, що понад 16 тис. солдат, тобто половина, здалися в полон! Прикро і те, що українське козацтво в чужій російсько-шведській війні воювало по різні боки. У складі російської армії діяло 7-тис. козацьке військо, очолюване С.Палієм, якого повернули із заслання.

Полтавська катастрофа започаткувала інтенсивний процес згасання козацької держави та навіть самої державної ідеї серед козацтва Гетьманщини, відкриваючи натомість шлях реанімації козацького автономізму (промосковська лояльна позиція). Перемога російських військ стала епохальною подією загальноєвропейського значення, тим дієвим водорозділом, що позначив піднесення та розквіт російського експансіонізму, а з іншого – занепад української самостійності. Підтвердженням цього є слова французького політика Казимира Т. Делямара: „Ціла Європа була переможена з Карлом XII під Полтавою. На другий день після перемоги...москалі вперше вдерлися в Європу, захоплюючи Малу Росію. І тепер ще русини, названі малоросами, не називають руськими москалів, вони добиваються

своєї незалежності й петербургський уряд вважає їх своїми ворогами, страшнішими від поляків”.

Карл XII разом з І. Мазепою та залишками армії втікає на підвладні Туреччині терени – до Молдови, у м. Бендери. Саме там вражений провалом своїх планів старий гетьман 2 жовтня 1709 р. помирає. Отже, союз Мазепи з Карлом XII, поразка шведів у війні з Росією відіграли фатальну роль для України. Позиція Петра I була висловлена досить стисло: „*Малоросійську землю повернути у рабство*”. Жахливим для подальшої історичної долі України стали заходи, які посіяли серед українства зерна страшної деморалізації та страху. Заходи проводилися шляхом репресій, терору та ідеологічного диктату. Були також акції, спрямовані на піддрив економіки Гетьманщини, української культури тощо (так, відповідно до указу царя від 20 грудня 1720 р. Київському губернаторові наказувалося вивезти з України до Петербурга давні жалувані грамоти, історичні книги, цінні рукописи тощо).

Бурхливий життєвий шлях та політична кар’єра гетьмана І.Мазепи виразно засвідчує багатовіковий біль української історії, її трагедію та пафос водночас у боротьбі за державну незалежність та вироблення власної національної ідеї. Здавалося б, наявний масив літератури та джерел дає в руки дослідників ключі до всіх відповідей, коли крапки над „і” розставлено, акценти проголошено тощо. Проте і донині не існує погодженого висновку та адекватної оцінки діяльності гетьмана, перш за все, домовленості про його союз зі Швецією. Постать І. Мазепи складна, неоднозначна. У цій постаті поєднуються захисник української державності й кар’єрист, вмільний дипломат та улесливий царедворець, меценат і жорсткий гнобитель простого народу тощо. Проте саме народна пам’ять, яку аж занадто важко запідозрити в політичній кон’юнктурності чи історичній доцільності, донесла до наших днів такі слова:

„... від Богдана до Івана
не було більше гетьмана”...

Не можна заперечити і того факту, що постать українського гетьмана посіла яскраве місце у сюжетах європейських літераторів. Це був образ справжнього лицаря-романтика, героя тощо.

Державницька політика П. Орлика. Разом з Мазепою в Задністров’я пішли багато провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запоріжців. Ці мазепинці, як їх разом називають історики, були першою українською політичною еміграцією. Після смерті І.Мазепи у 1710 р. вони обирають гетьманом у вигнанні генерального писаря Пилипа Орлика (1710-1742 рр.).

У 1710 р. П. Орлик уклав угоду з козацькою старшиною та козацтвом, яка здобула назву „Пакти й конституція прав і вольностей Війська Запорозького” (Бендерська Конституція). Авторство цієї Конституції належало П. Орлику. Структурно вона складалася зі вступу і 16 статей. Конституція виходила з *визнання природних прав людини*, в першу чергу, права на протест проти соціального гноблення. *Було проголошено незалежність Війська Запорізького, ідею соборності всіх українських етнічних земель, демократичний устрій суспільства, ядром якого повинне бути козацьке представництво в державній сфері.* За всіма демократични-

ми ознаками, вища влада належала парламенту – козацькій раді. *Українська держава під назвою Війська Запорізького визначалась як виборна гетьманська монархія парламентського типу*. Нарешті, після багатьох століть випробувань, православ'я ставало офіційною державною релігією.

Не менш цікавим є виклад у вступі історичної міфології козаків на користь хозарської теорії. Конституція також скасувала прошарки *компанійців та сердюків*, які викликали неабияке невдоволення серед суспільства. Було запроваджено чіткі митні ставки та податки в цілому. Конституція була скріплена присягою гетьмана на вірність вільного народу, підписами П.Орлика та протектора України – шведського короля.

Отже, у Конституції П. Орлика сформульовано принципи побудови незалежної держави: *поділ влади на три гілки, суверенність, демократизм, соціальність, законність*. Її появу слід розглядати в широкому контексті розвитку європейської правосвідомості, адже вона випередила теоретичні праці таких мислителів, як Т. Гоббс, Ф. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. Тому Конституція Пилипа Орлика – це приклад втіленої в політичну мову правової філософії „суспільного договору”.

Звичайно, може виникнути питання: що це за конституція, яка не мала чинності? Можливо, це лише документ на папері? За висловом М.Грушевського, вона була хартією з „цілком виразними початками *представницького правління*”. Положення, ідеї, а більшою мірою духовна суть документа безпосередньо вплинули на формування українського державо- та націотворення в подальші часи національно-визвольних змагань. Бендерська Конституція значно випередила час, у тому числі й положення американської конституції 1787 р., і по суті була *першою в Європі*. Хоч Конституцію і не було впроваджено в життя, вона стала видатною пам'яткою української державно-політичної думки, історичним свідченням прагнень українців до створення *власної незалежної держави*. А самого її автора по праву вважають соціальним мислителем європейського масштабу.

Перебуваючи в еміграції, П. Орлик все своє життя залишався патріотом і відданим мазепинцем. Протягом 1714-1742 рр., перебуваючи у Швеції, Польщі, Франції, Туреччині, він плекав надію створити антиросійську коаліцію країн Європи. Натомість посланці гетьмана у вигнанні встановили зв'язки із Запоріжжям, донськими козаками, Буджацькою та Ногайською ордою, татарами тощо. Це спонукало царську розвідку на справжнє полювання на близьке оточення Орлика.

Гетьман у вигнанні вів доволі активну воєнно-політичну діяльність. Вже у 1710 р. він підписав договір з Кримом, схожий за змістом на угоду Б.Хмельницького з Іслам-Гіреєм. Наступного року 7 тис. запорожців, 30 тис. татар та вояки польського воеводи І. Потоцького брали участь у боях з російською армією. Після поразки у Прутській битві цар зобов'язався більше не втручатись у справи України. Але, підкупивши турків великими грошима, Росія порушила такі умови і згодом зруйнувала козацькі фортеці. Завдяки вправній дипломатичній грі, яку розв'язав П. Орлик між Потрою, Кримом та Польщею, правлячі кола європейських країн дізналися про існування „козацького народу”.

Після смерті гетьмана у вигнанні справу його життя продовжив син – Григор Орлик, який служив офіцером у саксонській, шведській арміях, дослужився до чина генерала у французькій армії.

3. Обмеження і поступова ліквідація царизмом автономії України протягом XVIII ст.

І. Скоропадський та зміни в управлінні Гетьманщиною

Після розриву І. Мазепи з царем було призначено нового гетьмана – І. Скоропадського. Він звернувся до царя з „просительними статтями” з 14 пунктів. Самі статті, а також відповідь царя на них дістали назву „Решетилівські статті 1709 р.” Це був законодавчий акт щодо управління Гетьманщиною. Цар підтвердив козацькі права та вольності, укладені попередніми гетьманами, проте козацьке військо отримало нових командирів – російських генералів. У містах України залишалися воєводи, в багатьох з них – військові залоги. Московська влада контролювала казну гетьмана, і вперше цар призначив гетьманові співправителя в особі міністра-резидента. Примітно, що вперше було порушено споконвічну традицію: не укладено договору гетьмана і царя.

У цей період поширилася практика призначення козацької старшини без згоди гетьмана, надання командування козацькими полками російським офіцерам, використання козаків у далеких походах та на будівництві різних споруд далеко за межами України. Українцям заборонили експортувати зерно безпосередньо до Європи. Натомість вони мали возити його у російські порти - Ригу та Архангельськ, - де воно продавалося за встановленими російським урядом цінами. Нарешті самим російським купцям створювалися пільгові умови для продажу в Гетьманщині своїх товарів, у той час як українці мусили сплачувати величезне мито за крам, який везли на Північ.

У 1722 р. царат створює Малоросійську колегію без згоди на те гетьмана П.Полуботка, що викликало його обурення. Колегія складалася з шести офіцерів російських полків, розташованих в Україні. Її президентом став бригадир (генерал) Вельямінов. У цивільних справах малоросійська колегія підлягала сенатові, а у військових – головнокомандувачеві російських військ в Україні М.Голіцину.

За царською інструкцією на Малоросійську колегію покладалися функції щодо:

- нагляду за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини;
- встановлення і стягнення податків до царської казни, провіанту до російської армії;
- розквартирування російських офіцерів і солдат в Україні;
- контролю за діяльністю Генеральної Військової Канцелярії;
- роздання земельних володінь офіцерам і старшинам.

Малоросійська колегія була апеляційною установою у судових справах, які розглядалися у Генеральному військовому Суді, полкових і ратушних судах Лівобережної України. Всі питання державного життя Гетьманщини український уряд повинен був вирішувати за погодженням з Малоросійською колегією.

Після смерті гетьмана П.Скоропадського Петро I заборонив вибори нового

гетьмана, а організаторів опозиції царській політиці на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком було суворо покарано. Вся влада в Україні перейшла до Малоросійської колегії, яка стала прямим органом імперського управління Україною.

Автономістська політика Данила Апостола. Лише в 1727 р. було дозволено обрання нового гетьмана. Ним став миргородський полковник Данило Апостол (1727-1734 рр.), який відразу ж дуже енергійно взявся за відновлення втраченої автономії:

- він призначив на полковничі посади своїх прихильників;
- провів ряд заходів щодо вироблення бюджету Гетьманщини;
- впорядкував українську торгівлю;
- підпорядкував гетьманській владі місто Київ;
- реорганізував судову систему;
- почав проводити заходи з кодифікації права на Лівобережній Україні.

Данило Апостол започаткував ряд практичних заходів з налагодження розхитаної економіки Гетьманщини. упродовж 1729 - 1731 рр. було проведено Генеральне слідство про маєтності, а саме - ревізію поземельного фонду.

Час Правління гетьманського уряду. Після смерті Д. Апостола нова імператриця Анна Іоанівна подовжила заборону на обрання нового гетьмана, а відання українськими справами було передано Правлінню гетьманського уряду (1734-1750 рр.). Складалося воно з шістьох осіб: трьох представників російської колоніальної адміністрації в Україні - царського резидента, князь О. Шаховського, князя І. Баратинського, полковника Гур'єва та - представників козацької старшини - генерального обозного Я. Лизогуба, генерального підскарб'я А. Марковича, генерального осавула Ф. Лисенка. Формально члени правління мали рівні права, але фактичним головою став князь О. Шаховський. Діяльність Правління привела до посилення контролю і втручання збоку російського уряду у внутрішні справи Гетьманщини. Удаючи, що його колегія існує лише тимчасово, О. Шаховський мав таємні інструкції - поширювати чутки, що в надмірних податках і невмілому керівництві Гетьманщиною винні попередні гетьмани. Це мусило переконати українців у тому, що скасування Гетьманщини найкраще відповідає їхнім інтересам.

Гетьманщина та Запорізька Січ. З давніх часів один з фундаментальних принципів імперської політики твердив: розділяй та володарюй. Ось саме його і було покладено Москвою в основу своєї політики щодо Гетьманщини та Запорізької Січі в той час. Після зруйнування росіянами в травні 1709 р. Січі запорожці у 1734 р. заснували Нову Січ. Від російського монарха було отримано гарантії протекції та визнання окремою від усієї України статусу. З цього часу запорізькі козаки більше піклувалися про збереження власних корпоративних «вольностей» соціально-економічного змісту та самоврядування. Отримавши певну адміністративно-територіальну автономію, запорізька старшина, як правило, була просто байдужа до справи захисту політичної автономії Гетьманщини.

У 1775 р. набув чинності царський маніфест про ліквідацію Запорізької Січі і приєднання її до Новоросійської губернії. Запорожжя не могло вижити у складі уніфікованої структури Російської імперії. Адже воно мало нетипові для Росії форми господарювання, непідконтрольне урядові населення, яке мешкало в зимівниках (їх налічувалося понад 5,5 тис.) Офіційним приводом царської немилості

стало господарське освоєння запорожцями земель Півдня України – тим паче без погодження з Петербургом.

Окрім цього, Росія, остаточно захопивши Крим, вже не мала потреби в допомозі запорожців, натомість саме існування козацької «вольниці» розглядалося як внутрішня загроза царату. Виходячи з воєнно-стратегічних міркувань, Запоріжжя знаходилося нібито в тилу країни, а тому становило політичну, військову та економічну загрозу імперським планам царату. Відтак Петербург і прийняв рішення - знищити Запорізьку Січ - історичний осередок української ідентичності, самостійності та спротиву зовнішнім силам.

У квітні 1775 року Г.Потьомкін виступив на засіданні царського уряду з проектом ліквідації Запорізької Січі. Пізніше Катерина II у своїх листах на Січ «із материнською ніжністю та щедрістю» обіцяла запорожцям “золоті гори”, вдало присипляючи їхню пильність. Придворний кріпосник Г.Міллер розробляв план каральної операції проти козаків. Він доводив, що запорізьке козацтво — це гніздо крамоли, яке не має права на існування і є «політичним виродком». На початку червня 1775 року 100-тисячне військо під командуванням генерал-поручика П.Текелі п'ятьма колонами з різних боків непомітно наближалося до Січі. Виходець із сербського дворянського роду, колишній австрійський офіцер був типовим найманцем. У ніч на 4 червня 1775 р. царські війська оточили Запорізьку Січ. Час було підібрано дуже вдало: у Січі перебувало лише декілька сотень осіб, що значно ускладнювало її оборону. П.Калнишевський - останній кошовий Січі - стояв перед вибором: або оборонятися до останньої краплі крові, добре усвідомлюючи свою долю (100 російських солдатів на одного козака), або уникнути безглузлого кровопролиття. 85-літній П.Калнишевський та старшина приймають рішення: здати Січ російським військам без бою. Загарбники пограбували військову скарбницю, вивезли зі сховищ зброю з припасами, архів коша Запорізького. Все це спричинило козацьку міграцію: одні йшли за Дунай на турецькі терени, перейшовши під турецький протекторат і заснувавши там Задунайську Січ; інші – захоплені росіянами, йшли на Дон, Кубань, де згодом сформували донське та кубанське козацтво, яке згодом було використано царями для підкорення Кавказу.

Самого кошового П. Калнишевського було заслано до Соловецького монастиря, який виконував функцію політичної тюрми. У кам'яному мішку він провів 16 років, після чого йому було відведено звичайну окрему камеру, де він провів ще 9 років. 110-річний в'язень, який за 25 років перебування на самоті осліпнув, зрештою став вільним. Указом від 2 квітня 1801 року найліберальніший цар Олександр I звільнив П. Калнишевського.

Гетьманування К. Розумовського – «Золота осінь» Гетьманщини. Ще раз полегшення для України наступає в часи правління дочки Петра I Єлизавети Петрівни, фаворитом якої був українець Олексій Розум. У 1750 р. було проведено вибори нового гетьмана. Ним було обрано брата Олексія - Кирила Розумовського (1750-1764 рр. гетьманування). Із відновленням гетьманської форми правління К. Розумовський самостійно призначав полковників, зробив невдалу спробу поновити зовнішню політику, зміцнював центральні та місцеві органи влади, обстоював фінансову автономію, започаткував проведення судової реформи. Ці без перебільшення державницькі акції сприяли спалаху політичної самосвідомості еліти Ге-

тьманщини. Стала поширюватися актуальна на той час ідея шляхетської республіки. У 60 - х рр. XVIII ст. козацька старшина остаточно оформилася у замкнену верству, яка вважала себе шляхтою і домагалася зрівняння її в правах з російським дворянством тощо.

Світогляд та сподівання української еліти на майбутнє Гетьманщини відбилися в петиції, розробленій Глухівською старшинською радою у 1763 р. під назвою «Прохання шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії». Зокрема, документ містив такі положення: підтвердження прав та вольностей, передбачених договором 1654 р.(!), самостійність внутрішньої політики, скликання кожного року сеймів (Генеральних рад) і сеймиків та надання їм вищої законодавчої влади, повернення до складу Гетьманщини втрачених територій, утворення власної судової та фінансово-бюджетної системи, зрівняння в правах та чинах старшин та шляхтичів з дворянством, визнання рангових земель спадковими тощо. *Отже, еліта розглядала Гетьманщину як таку собі самостійну державу (хоч і в складі Російської імперії) зі своїми власними кордонами, системою влади, економікою тощо.*

Проте така свідомість була лише в уяві малоросійського патріота, коли бажана ідеологія не була репрезентована справжньою державною політикою. Зпоміж безлічі причин та пояснень даної ситуації хотілося б наголосити лише на одній – відсутність консолідації самої еліти у всеукраїнському масштабі. У своїх відносинах з центром імперії – Петербургом – превалювали регіонально-корпоративні інтереси.

Не випадково, що незабаром (1764 р.) було ліквідовано і сам інститут гетьманства з вражаючою легкістю і пасивністю та безвіллям козацтва у спротиві царату. Парадокс української історії вкотре виявив безхребетність національної еліти, яка з легкістю проміняла автономію на права дворянства. Так, зокрема, К. Розумовський за зречення з посади гетьмана та, перш за все, за відмову від планів створення спадкового гетьманату отримав від Катерини II чин генерал-фельдмаршала, 60 тис. руб. щорічної пенсії, М.Гадяч з селами (майже 19 тис. селян), Биківську волость і будинок у Батурині.

Після приходу до влади в Росії Катерини II автономію Гетьманщини було ліквідовано остаточно та цілеспрямовано:

- скасувавши в 1764 р. гетьманство, справи управління було передано Малоросійській колегії, на чолі якої стояв генерал-губернатор П.Рум'янцев;

- у 1775 р. силами російських військ було зруйновано та остаточно ліквідовано Запорізьку Січ як військово-політичну та адміністративно-територіальну одиницю;

- у 1781 р. відбувся поділ Гетьманщини на три губернії або намісництва: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, які разом склали "Малоросійське генерал-губернаторство"; м. Глухів перестав бути столицею;

- у 1783 р. остаточно легалізовано кріпацькі відносини на Україні, було скасовано козацький військовий устрій;

- нарешті, у 1785 р. Катерина II видала „Жалувану грамоту дворянству”, відповідно до якої українська знать звільнялася від військової служби та урівнювалася у правах з російським дворянином;

- у 1786 р. проведено секуляризацію монастирських маєтків.

До того ж в Україні було введено російське судочинство та рекрутчина, чого, власне, тут ніколи не було. Відтак вчорашня Гетьманщина перетворилася на звичайну адміністративно-територіальну одиницю імперії. Відтепер Україна практично нічим не відрізнялася від інших територій самодержавної Росії: самобутнє й автономне скасували та знищили, а загальноросійське й імперське нав'язали та ввели в наказному порядку.

Отже, упродовж 1764 – 1786 рр. йшов процес цілковитого та остаточного зруйнування самоврядування Гетьманщини й водночас інкорпування козацької України до складу Росії. Вже, по суті, вчорашня майже самостійна країна перестала бути державою козаків в їх першопочатковому значенні воїнів-захисників Батьківщини. Колишні козаки стали імперськими чиновниками та регіональними бюрократами. Українська еліта поступово розмилася та асимілювалася в загальноросійському просторі. Деякі науковці називають це просто - зрадою національних інтересів. Разом з цим, наприкінці XVIII ст. – початку XIX ст. українці прийняли якнайширшу участь у розбудові Російської імперії: вже по суті наднаціональної держави. Такий процес називають *інкорпорацією*, тобто поступовим мирним, частково лояльним та відносно поміркованим входженням однієї держави до іншої.

Українська *етнополітична свідомість* стала виявлятися лише в реанімації історичної пам'яті в окремих літературних творах другої половини XVIII ст. („Розмова Великоросії з Малоросією” Семена Дівовича, „Ода на рабство” Василя Капніста, публіцистична діяльність Григорія Полетики тощо).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Охарактеризуйте положення України напередодні Північної війни (1700-1721 рр.) та Полтавської битви.
2. Чому Полтавська битва (1709 р.) стала переломним моментом в подальшій історії українського народу?
3. Поясніть, чому І.Мазепа вважав Швецію меншим злом для України ніж Росію. (Див.: „Маніфест до українського війська і народу 1708 р.”)
4. Оцініть діяльність П. Орлика і охарактеризуйте його „Конституцію і пакти прав і вольностей Війська Запорізького” та дайте йому оцінку.
5. Доведіть на конкретних історичних фактах, що на кінець XVIII ст. Україна втратила свою державність.
6. Чому Запорізька Січ в другій половині XVIII ст. втратила політичний вплив в українсько-російських відносинах?
7. Дайте визначення головних автономних прав і привілеїв, якими користувалася Гетьманщина у складі Російської держави.

8. Поясніть різницю між „Військом Запорозьким” і „Військом Запорозьким низовим”.

Історичні дати:

1700 - 1721 рр. — Північна війна.

1701, 26 вересня — надання Київському колегіуму статусу академії.

1708, жовтень — перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Підписання шведсько-української угоди про протекторат.

1709, 27 червня — Полтавська битва.

1708—1722 рр. — гетьманування П. Скоропадського.

1710, квітень — обрання на гетьманство П. Орлика. Затвердження "Пактів і Конституцій прав і вольностей Війська Запорозького".

1722, квітень — запровадження Малоросійської колегії.

1728—1734 рр. — гетьманування Д. Апостола.

1734—1750 рр. — Правління гетьманського уряду.

1750—1764 рр. — гетьманування К. Розумовського.

1764—1786 рр. — діяльність другої Малоросійської колегії.

1775, серпень — маніфест про скасування Запорозької Січі.

Терміни:

Генеральна старшина — збірна назва найвищих (генеральних) урядників у гетьманаті (Війську Запорозькому). Уряди старшини відповідали військовим посадам козацького війська, що сформували протягом кінця XVI — середини XVII ст.

Генеральна військова канцелярія — вища управлінська та військово-адміністративна установа Гетьманщини.

Малоросійські колегії — органи виконавчо-розпорядчої влади Російської держави в Лівобережній Гетьманщині XVIII ст. Перша Малоросійська колегія була заснована в 1722 р. з числа призначених царськими указами цивільних і військових урядовців з метою контролю діяльності українських центральних і місцевих установ і впорядкування їх роботи відповідно до інтересів російської політики. Існувала до 1727 р. Другу Малоросійську колегію засновано після скасування інституту гетьмана в 1764 р.; її діяльність поширювалася на всі сфери державного управління Гетьманщини; сприяла процесу остаточної ліквідації українських автономій

(політичної, адміністративної, військової та ін.). Ліквідована 1786 р. в ході реорганізації українських адміністративних установ.

Гетьманщина – назва української національної держави, відновленої внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, існувала впродовж 1648 – 1782. Офіційна назва держави – Військо Запорізьке. Царський уряд уникав вживання терміну Гетьманщини і в офіційних документах називав її – Малоросією. Столицями Гетьманщини в різні часи були Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів.

Козацька рада – колегіальний орган козацького управління, що існував на Запорізькій Січі.

Компанійські полки – вільнонаймані (“охотницькі”) кінні полки у Гетьманщині, створені в 60 – 70-х рр. XVII ст. гетьманським урядом з метою несення охоронно-поліцейської служби.

Корогва – бойовий прапор у військових підрозділах українського козацтва в XVI – XVII ст.

Лівобережна Україна – те саме, що й “Гетьманщина”, проте вживається і щодо інших періодів історії, а не лише другої половини XVI – XVIII ст.

Малоросія – в офіційних документах царської Росії назва тієї частини України, яка з другої половини XVII ст. входила до складу Російської держави.

Низ – те саме, що і Запорізька Січ. У XVI – XVIII ст. ця назва часто вживалася для означення території, освоєної козаками-запорожцями, де проживали нерєєстровці.

Новоросія – штучний термін, що виник в офіційних документах царської Росії 1765 р. для означення обширної території на півдні держави без чітких кордонів. Нині це землі України, Росії та Молдови.

Правління гетьманського уряду – орган, створений російським урядом у 1734 - 1751 для управління гетьманщиною.

Персоналії:

Мазепа Іван (1639—1709) — гетьман Лівобережної України (1687— 1709). З початку XVIII ст. починає шукати нового протектора для козацької України. У жовтні 1708 р., після вторгнення шведських військ на Лівобережжя, Мазепа зі своїми прибічниками й частиною гетьманського війська переходить на бік короля, підписуючи угоду про оформлення шведського протекторату над Україною як незалежною державою. Після поразки королівської армії під Полтавою разом із Карлом XII переховувався в турецьких володіннях (м.Бендери), де й скінчив своє життя.

Орлик Пилип (1672—1742) — гетьман Правобережної України в 1710— 1714 рр., голова української політичної еміграції (1714—1742). Підтримавши антиросійський виступ, у 1709 р. разом із частиною гетьманського війська й старшини виїжджає до Бендер, де, після смерті Мазепи, був обраний новим гетьманом. Наслідуючи мазепинську політику, намагався через укладення системи військово-політичних договорів (зі Швецією й Кримським ханством) і організацію кількох походів визволити Лівобережну та Правобережну Україну з-під московської влади. Автор першої української конституції.

Розумовський Кирило (1728—1803) — гетьман Лівобережної України (1750—1764). Син незаможного козака, що зробив блискавичну кар'єру при петербурзькому дворі завдяки впливу свого старшого брата Олексія, який перебував у шлюбі з імператрицею Єлизаветою. Послідовно сприяв відновлення автономних прав Гетьманщини. Провів серію реформ у галузі судочинства (1760—1763), кодифікації права, політичного та військового устрою (1762— 1763). Занепокоєна цією діяльністю Катерина II в листопаді 1764 р. змусила піти його у відставку й підписала маніфест про скасування інституту гетьманства.

ТЕМА 8. БЕЗДЕРЖАВНА УКРАЇНА КІНЦЯ ХУІІІ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

1. Українські землі у складі Російської імперії
2. Розвиток суспільно - політичної думки в Україні в ХІХ ст. Боротьба за національне самовизначення:
  - а/ культурницький етап українського національного відродження;
  - б/ розвиток національної ідеї в діяльності перших таємних організацій та Кирило-Мефодіївського товариства;
  - в/ громадівський рух другої половини ХІХ ст. та його вплив на пробудження національної свідомості українців.
3. Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорської імперії. Розвиток національно - визвольного руху
4. Перші політичні партії та їх погляд на національну проблему

1. Українські землі у складі Російської імперії

Кінець ХУІІІ ст. ознаменувався змінами у політичному житті Європи, які не могли не вплинути на подальшу долю України. Внаслідок трьох поділів Польщі припинила своє існування Річ Посполита. Зникло з карти Європи і Кримське ханство. Все це призвело до утворення двох великих державних конгломератів: Російської та Австро-Угорської імперій, які й поділили між собою українські землі, на тривалий час прив'язавши їх до своїх держав.

Більша частина українських земель (9/10) з кінця ХУІІІ ст. перебували під владою російського самодержавства. Саме тут проживало 80% українського населення.

Це були території: Слобожанщини, Гетьманщини, Правобережжя та Півдня України.

На підвладних Росії територіях було повністю ліквідовано автономію і запроваджено загальноімперську державно – політичну систему з її уніфікованими методами управління. Українські землі, як зазначає історик О.Субтельний: «...опинилися у складі політичної системи, що радикально відрізнялася від устрою, до якого вони вже звикли».

Стосовно до українців російський уряд проводив політику, яка за всіма своїми ознаками мала колонізаторський характер. Вона була налаштована на поступову русифікацію українців, їх асиміляцію та винищення будь - яких проявів державницьких настроїв. Її реалізація втілювалася через діяльність бюрократичного апарату і ніяким чином не мала на меті збереження державної самостійності й навіть автономії українців. Будь-які їх прагнення до влаштування свого власного життя за національними традиціями розглядалося царським урядом як посягання на імперську владу та непорушність Російської імперії. Політика царського уряду базувалася на великодержавному шовінізмі, на послідовній ліквідації ідеї української державності, на категоричному запереченні існування української нації, а відтак, і її мови, культури, власної історії тощо.

У підросійській Україні для полегшення управління підвладними територіями у першій половині ХІХ ст. було створено 3 генерал-губернаторства, у складі яких було 9 губерній: Малоросійське генерал-губернаторство (Харківська, Чернігівська та Полтавська губернії); Київське (Київська, Подільська та Волинська губернії) та Новоросійське, до якого увійшли Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії та Бессарабська область. Наддніпрянська Україна у складі Росії отримала офіційну назву «Малоросія» або «Юго-Западная Русь», що свідчило про спроби царату винищити не лише саму назву “Україна”, а й намагання нав’язати місцевій людині нову етнічну ідентичність, а саме: малорос замість українець. Слід зазначити, що на середину ХІХ ст. з 10 генерал-губернаторств Російської імперії 3 припадало на Україну.

На місцях владу монарха втілювали губернатори і генерал-губернатори, які призначалися ним з числа вищих сановників. По суті це була посада не тільки цивільною, а й військовою. Саме генерал-губернатори здійснювали всю адміністративну та поліцейську владу на місцях і спиралися на губернське управління та станові дворянські збори. Губернатори фактично були господарями на підвладних їм територіях, де їм підпорядковувалися і були підконтрольні всі установи та підприємства. Влада генерал-губернатора поширювалася на декілька губерній, і вони були відповідальні тільки перед імператором.

У свою чергу губернії поділялися на повіти, де влада належала земському суду.

В основу державницької політики царського уряду було покладено концепцію устрою російської державності, що спиралася на такі три догмати: православну віру, самодержавство і народність. Автором так званої теорії «офіційної на-

родності» став міністр народної освіти С. Уваров. Свою монархічну ідеологію царизм намагався вкоренити в український народ через школи, літературу, періодичну пресу.

Колонізаторська політика мала свої різноманітні прояви. Найбільш жорстокою формою її впровадження стали «військові поселення». Вони почали утворюватися з 1816 р. і являли собою військові табори, де формувалася ізольована від народу каста солдат-селян, які одночасно з несенням військової служби повинні були займатися і сільським господарством. До 1825 р. на становище військових поселень було переведено 375 тис. державних селян. Так у 1817-1825 рр. у Слобідській, Катеринославській та Херсонській губерніях у якості військових поселень було 16 кавалерійських та 3 піхотних полки. У військових поселеннях було встановлено жорстокий режим. Дітей поселенців змалечку готували до військової служби та казарменого життя.

Одночасно колоніальну політику здійснювали і розташовані по всій Україні російські війська, які місцеве населення мусило утримувати за власний рахунок. Перебування царської армії на території України особливо обтяжувало селян, які мали обов'язок будувати і ремонтувати казарми, надавати гужовий транспорт, забезпечувати паливом тощо. Перебування великої кількості російських військ (100 тис.) на українських територіях мало також на меті придушення будь-яких спроб невдоволення імперською владою та прагнення до власної державності.

Великим тягарем для українців стала система примусового набору до армії, яку було впроваджено в Україні після ліквідації її автономних прав. Термін служби становив від довічного (до 1793 р.) до 25 років (до 1834 р.), а з другої половини ХІХ ст. – 10 та 15 років. Тільки з 1874 р. рекрутчину замінили загальновійськовою повинністю.

З боку царського уряду робилося все можливе, щоб стерти навіть сліди колишньої автономії. У середині ХІХ ст. цей процес поживається. Україна втрачає і ті незначні залишки автономії, що деякий час ще вдавалося зберігати. Поступово зменшуються, а потім і зовсім зникають міста, які користувалися самоврядуванням – Магдебурзьким правом. На Лівобережній Україні чинність цього права було ліквідовано у 1831 р., а у 1835 р. його скасування підтверджене царським указом.

Здійснення колонізаторського характеру політики царського уряду було неможливим без проведення асиміляції та штучної зміни етнічної структури населення України. З метою розпорошення та розмивання української нації царський уряд за допомогою різних заходів заохочував заселювати українські землі населенням інших національностей. Це були німці, серби, греки, євреї, болгары, росіяни та ін.

Особливої активності цей процес набуває у містах, чому в значній мірі сприяла модернізація економіки, а саме формування капіталістичних відносин і зародження капіталістичної промисловості. У промислових центрах спостерігається значний вплив кваліфікованої робочої сили з Росії. Саме росіяни стали складати основну частину населення промислових центрів України. Так, наприкінці ХІХ ст., в Одесі проживало тільки 6% українців, у Києві – 22%. Це пояснювалося тим, що українська нація залишалася переважно селянською, й українців не

дуже приваблювало міське життя. У той же час, скрутні умови життя, складне матеріальне становище, зубожіння та обезземелення селян, відсутність постійного заробітку для значної частини українців штовхали їх на пошуки кращого життя. Це спричинило масову міграцію українського населення на окраїни Російської імперії. Така політика всіляко підтримувалася царським урядом і мала не меті послабити соціальні конфлікти та визвольний рух у центрі.

Перше масове переселення українців відбулося на межі ХУІІІ- ХІХ ст. Внаслідок подальших переселень, які мали масштабний характер, значна кількість українців опинилася на північному Кавказі – 1,3 млн. осіб, на Нижньому Поволжі – 400 тис., понад 100 тис. виїхали до Казахстану та Середньої Азії. Значна кількість українського населення осіла на теренах, що тягнулися від узбережжя Японського та Охотського морів до Забайкалля.

На українських землях прояви російського колоніалізму мали свою специфіку. Це пояснювалося тим, що особливу увагу імперія приділяла уярмленню етнічно близьких великоросам націй – білорусам і українцям. Тому російська колонізаторська політика не обмежувалася насадженням колоніальної адміністрації, економічним вилученням, а набувала форму повної асиміляції та національного переродження підвладного українського населення. У силу цього, важливою складовою колоніальної політики Російської імперії в Україні стала політика русифікації. Вона була теоретично обґрунтованою, офіційно проголошеною та стала реально втілюватися в життя ще за часів Петра І та Катерини ІІ. За їх правління було вилучено багато що з культурно-освітнього ресурсу України для власних потреб Росії; але одночасно було й максимально обмежені можливості для його відновлення. З кінця ХУІІІ – на початок ХІХ ст. російській владі вдалося досягти асиміляції значної частини української еліти, яка відмовлялася від власної мови і культури, ментальності та навіть своїх етнічних коренів. І все це – за ті привілеї і вигоди, які їм дарувалися. Особливу увагу приділялося мові, яка за визначенням є тією основою і стрижнем, що, скріплюють та цементують українську націю. З боку царизму робилося все можливе, щоб довести факт відсутності в українців власної мови і взагалі українського народу як окремої нації.

Здійснити русифікацію українців у повному обсязі, можна було лише через русифікацію українського селянства, яке складало переважну більшість українського населення. Для цього імперська влада намагалася використовувати можливості армії та освіти. Русифікаторська політика у сфері початкової освіти призвела до катастрофічних наслідків. Було закрито велику кількість україномовних шкіл, завдяки яким українське селянство мало більш вищий освітній рівень, ніж російське. У силу своєї відсталості, самодержавство не змогло налагодити якісну початкову російськомовну освіту на українських землях і провести русифікацію українського села, однак підірвати освітній рівень українського селянства вдалося. Все це дало підстави ставитися до українців як до відсталого народу, а їх мову називати «мужичою». Доведення факту відсутності існування української нації та української мови на довгі десятиріччя стало стрижнем імперської політики в Україні. Український народ проголошувався частиною великоруського, а його мова - місцевим діалектом, який виник у результаті того, що поляки «спаплюжили руське наречіє», тобто мову.

Яскравим підтвердженням русифікаторської політики російського самодержавства став указ міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 18 липня 1863р., що забороняв навчання українською мовою, а також указ Олександра II від 18 травня 1876 р., так званий Емський указ, за яким не дозволялося не тільки друкувати українською мовою оригінальні та перекладені твори, а й завозити в межі Російської імперії такі книги і брошури, надруковані за кордоном.

У 60-х роках XIX ст. у Російській імперії починається низка ліберальних реформ. Їх проведення було спричинене кризою самодержавної системи та необхідністю послабити визвольний та революційний рухи, які на той період набирали силу. Суспільно-політична система Російської імперії потребувала модернізації на приклад європейських країн. У цьому плані реформи (аграрна, військова, судова, земська, освітня) повинні були лібералізувати життя в імперії, але до певної міри. Саме тому реформування починається «згори».

Першим кроком на шляху до модернізації стала аграрна реформа. Маніфестом Олександра II від 19 лютого 1861 р. було оголошено про відміну кріпосного права. Фактично реформу було впроваджено за рахунок селянства, але вона не принесла суттєвого полегшення їх становищу.

У цілому, реформи 60-70-х років були непослідовними і не змогли привнести кардинальних змін у соціальне та політичне життя імперії. У 80-90-х роках відбулася низка так званих контрреформ, які ліквідували і ті незначні політичні зрушення, які відбулися.

Отже, у кінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст. імперська влада знищила адміністративну автономію України, досягла втягнення у свої тенета значної частини української еліти, розпочала масштабну русифікацію українського населення, здійснила економічну колонізацію України, що вказувало на перетворення України у звичайну російську провінцію. Незважаючи на всі труднощі, які випали на долю українського суспільства, воно все ж не втратило генетичних коренів та здатності до генерування нових духовних і політичних лідерів, які з часом стали на чолі українського національного відродження.

2. Розвиток суспільно - політичної думки в Україні. Боротьба за національне самовизначення

а/ Культурницький етап українського національного відродження

В умовах, коли Україну було повністю позбавлено автономії та її землі опинилися під владою наймогутніших на той час імперій – Російської та Австрійської, - коли тиск на українців ставав все більш нестерпним – на новий рівень піднімається національна ідея. *Її провідником в Україні стає українська інтелігенція*, основними джерелами формування якої була козацька старшина й українське дворянство, діти священиків, міщани, козаки. Кого в той час вважали інтелігенцією? Це була нова формація людей, різних за своїм соціальним складом, але переважно освічених, які переймалися проблемами покращення життя простого народу. Їх поява на історичній арені мала велике значення для України, бо національна дворянська еліта у своїй більшості поступово втрачала провідні позиції внаслідок переходу на царську службу та внаслідок культурної асиміляції.

У XIX ст. соціальна база для формування інтелігенції розширилася, особливо після реформи 1861 р., коли її коло стало поповнюватися з середовища селян. Важливою в діяльності інтелігенції стала критика існуючого самодержавного режиму та боротьба за зміни у суспільному житті. «З'явившись спочатку в Росії, а згодом в усій Східній Європі, - зазначає історик О. Субтельний, - слово «інтелігенція» у широкому розумінні означало тих, порівняно небагатьох, що мали вищу освіту. Але у вужчому й історично вагомому значенні під інтелігенцією малися на увазі люди, які з ідеологічних переконань присвятили себе покращенню культурного, соціального становища мас, тобто селянства». Інтелігенти отримували вищу освіту в навчальних закладах України, які стали центрами її формування і відіграли надто вагому роль в українському національному відродженні. Вони починають об'єднуватися у гуртки, де й піднімають соціальні та національні проблеми.

Захоплюючись передовими поглядами західноєвропейських просвітників, досягненнями Великої Французької революції, вони зосереджують увагу на національній ідеї, що призвело до зростання інтересу до власної історії, фольклору, мови та літератури. Під час Великої Французької революції було сформульовано французьку модель нації, яка стала підставою для наслідування її новими національними рухами Східної Європи XIX ст. Особливо вплинув на свідомість української за духом інтелігенції принцип, сформульований італійськими революціонерами: «Кожній нації – своя держава», та збройні повстання поляків (1830 р.), які послідовно боролися за самостійну Річ Посполиту. Боротьба за національні інтереси водночас стала боротьбою за соціальні права та демократичні перетворення.

Наприкінці ХУІІІ – на початку XIX ст. і в Україні починається національне відродження. Вагомий внесок у визначення змісту «українське національне відродження» зробили провідні українські вчені-історики: М.Грушевський, Д.Багалій, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, І. Лисяк-Рудницький.

«Українське національне відродження» - це процес становлення й розвитку культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України протягом ХУІІІ – початку ХХ ст., метою якого стало оздоровлення і консолідація української нації та відтворення української державності. По суті цей процес став протидією тій політиці, яку проводила царська влада стосовно українців, це був свого роду «рефлекс самозахисту та самозбереження цілої нації», який запобіг остаточному її знищенню.

В українському національному відродженні можна визначити два основних напрямки: *культурницький*, який виявився у збиранні історичної спадщини, фольклору, вивченні національних традицій, народних звичаїв, розвитку української літератури, організації бібліотек, театрів, видавництв; та *політичний* напрямок, проявом якого став суспільно-політичний рух проти влади самодержавства і за державне визначення українців.

На думку багатьох дослідників, національне українське відродження бере свій початок з Лівобережної України – Гетьманщини і Слобожанщини, які мали певну автономію. Саме тут ще тривалий час зберігалася пам'ять про державницькі традиції і старі козацькі часи. Хронологічно цей процес тривав приблизно 130 років - з кінця ХУІІІ – до початку ХХ ст.

Початки українського національного відродження традиційно пов'язують з виходом у світ першої частини «Енеїди» (1798) І. Котляревського –першого твору нової української літератури, написаного живою народною мовою. На чолі першої хвилі цього відродження стала колишня козацька старшина, з середовища якої вийшла значна частина політичних діячів, вчених, письменників того періоду. Процес формування національної еліти не був в Україні простим і мав свої особливості, які були обумовлені становищем України у складі Російської держави. З боку царського уряду робилося все можливе, щоб розпорошити національну еліту і таким чином позбавити українську націю передового загону, у середовищі якого відбувалося генерування ідей української автономії і державності. Тривалий час нащадки козацької старшини перебували в опозиції відносно до імперської влади, намагаючись відстоювати автономні права України. Однак, з часом, серед більшої частини козацької старшини опозиційні настрої починають згасати. Щоб внести розкол у ряди національної еліти, царська влада поступово починає задовольняти її станові інтереси. Так, ще у 1785 р. російська імператриця Катерина II підписала грамоту про вольність дворянства, за якою російські дворяни звільнялися від обов'язкової державної та військової служби. Ці привілеї *розповсюджувалися і на українське дворянство*, інкорпорація до якого козацької старшини мала складні форми. Належність до цього стану відкривала перед нею великі перспективи, і враховуючи те, що українське дворянство було більш освіченим, ніж російське, то шанси обіймати високі посади в державі були вагомими. «Протягом ХУІІІ ст. – зазначає Я. Грицак, - Малоросія щедро поставляла кадри Російській імперії для проведення реформ та служила містком для західних впливів». Багато представників українського дворянства називали її своєю імперією і робили все можливе для піднесення її ж величі. Входження козацької старшини до стану дворянства мало деякі особливості. Право на дворянський титул треба було довести на підставі родинних документів. Для надання дворянських титулів було створено спеціальну комісію – Герольдію (1797-1835 рр.). Саме пошук родинних документів на підтвердження права на дворянство викликав зацікавлення серед провідної верстви українського суспільства власним родоводом, а відтак і історією, що і стало поштовхом для національного відродження на Лівобережжі. Потомки старшини з великим інтересом ставилися до минулого своєї країни, насамперед шукаючи документи для захисту своїх вольностей. Починається збирання давніх літописів, документів, різних архівних матеріалів. З'явилися ентузіасти цієї справи, які на підставі різного роду джерел досліджують історичне минуле і пишуть свої історичні праці. Так, у 1822 р. вийшла перша узагальнююча праця з історії України, 4-х томна робота Д. Бантиш-Каменського “ Історія Малої Росії”, в якій автор обстоював право України на автономне козацьке самоврядування. Правомірність державної незалежності України розглядав у своїй праці і М. Маркевич.

Особливо місце серед робіт, що з'явилися у той час, належить «Історії Русів». Це був історико-літературний, гостро - політичний твір, написаний невідомим автором. Щодо авторства «Історії Русів», то існує декілька припущень, за якими воно приписується різним видатним діячам того часу: О.Безбородьку, Г.Полетиці, Г. Кониському, А. Худорбі, О. Любосевичу, І.Ханенку та ін. Виклад історії починається з найдавніших часів і завершується 1769 роком. Автор дово-

дить окремішність українців як самодостатньої нації, а відтак і їх право на власну історію. «Історія Русів» стала відомою в інтелігентському середовищі 20-х років XIX ст. По суті, це була перша політична історія України, писана з позиції русів-українців, яка до того ж була пронизана ідеєю автономізму, республіканізму, протесту проти національного поневолення. Автор книги обґрунтовував право українців на свободу і державність. «Історія Русів» мала величезний вплив на формування ідеології українського національного руху.

У цей період з'являється багато інших історичних творів. Це роботи М.Максимовича, М. Маркевича, М. Костомарова, В. Антоновича, П. Куліша, М.Драгоманова, Д. Багалія. Найвидатнішим істориком цього періоду, який створив наукову схему національної історії, став М. Грушевський. До числа його праць, де вчений намагається об'єктивно показати власне українські історичні процеси, критично підійти до вивчення історичних джерел, належить десяти томне видання «Історії України», «Нарис історії українського народу», «Ілюстрована історія України».

Саме в цей час створюються перші наукові установи, комісії, товариства, починається видання історико-етнографічних та літературних журналів, організуються етнографічні експедиції. На Україні з'являються спеціалісти-етнографи: М. Максимович, І. Срезневський, П. Лукашевич та ін. Вони збирають народні пісні, вивчають народну мову, описують звичаї та традиції українського народу.

Значний поштовх у XIX ст. отримав літературно-мовний напрямок українського відродження. Мова слугувала могутнім фактором національного українського руху, викликаючи занепокоєння царату, оскільки кінцевим етапом національної боротьби завжди була українська державність. Уряд перейшов до пригнічення усіх можливих форм національно-культурного життя народу, вбачаючи в ньому реальне підґрунтя відродження в майбутньому політичної самосвідомості українців. На нараді в Міністерстві внутрішніх справ Росії в 1876р. напередодні прийняття Емського указу прямо проголошувалося: « Допустить создание простонародной литературы на украинском наречии значило бы положить прочное основание к развитию убеждений в возможности осуществить в будущем, хотя, может быть, и весьма отдаленном, отчуждение Украины от России».

Українці мали забути свою історію, мову, культуру і стати зручними для управління. Російський літературний критик В. Белінський писав у цей час: «Ми маємо повне право сказати, що тепер вже немає малоросійської мови, а є обласне малоросійське наріччя, як є білоруське, сибірське та інші подібні». Слід зазначити, що навіть значна частина українців, які обстоювали українську мову, вважали її діалектом, вмираючою мовою, засобом вираження окраїнної нації, визначенням національної ідентичності. Першим, хто виступив проти офіційних концепцій та примітивно-побутових поглядів на українську мову, був харківський вчений-славист І Срезневський, який у своїх наукових працях довів, що українська мова – це повноцінна, самобутня і самодостатня мова, яка має велике літературне майбутнє.

Тривалі заборони, приниження української мови і культури мали зробити з українців людей безрідних, таких, які ніколи не мали і не можуть мати свою державу. І саме в той час, коли українська мова знаходилася в надто скрутному ста-

новищі, майже на грані вимирання, починається її відродження, новий етап у її розвитку. Мова отримує нове життя.

Вибухом стала поява у 1798 р. І частини «Енеїди» І. Котляревського (повний текст було опубліковано у 1842 р. у друкарні Харківського університету), який довів своїм твором літературність української мови, поставив її на один рівень з польською, німецькою, італійською, французькою та іншими мовами. З'являються його драматичні твори, написані українською мовою. Це п'єси І. Котляревського «Наталка - Полтавка», «Москаль-чарівник», що стало початком нової ери у драматургії. Найвищого розвитку досягає літературна діяльність багатьох українських письменників: Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Є.Гребінки, Панаса Мирного, Марка Вовчка, Б. Грінченка, Лесі Українки, П.Грабовського, М. Старицького, М.Коцюбинського, І. Франка та ін.

На початку ХІХ ст. активізується робота з нормування української мови, укладаються словники.

Особливе місце у розвитку української мови належить Т.Г. Шевченку. У 1840р. вийшла збірка його поезій «Кобзар». Своїми творами автор доводить великі можливості української мови, яка здатна передати всі відтінки людських емоцій, служити точному формуванню думки, а також може бути міцним фундаментом для створення літературних творів. У своїй творчості Т.Шевченко синтезував українські діалекти різних регіонів, чим збагатив українську мову.

Отже, українська література у ХІХ ст. пройшла етапи свого становлення і розвитку в контексті загальних процесів національно-культурного відродження України і стала реальним наповненням національного руху, невід'ємною його складовою частиною.

Національно - культурне відродження, яке розгорнулося по всій Україні й охопило різні культурні напрямки, сприяло пробудженню національної свідомості української нації та плеканню самостійницьких ідей.

б/ Розвиток національної ідеї в діяльності перших таємних організацій та Кирило-Мефодіївського товариства

Важливою складовою українського національного відродження став суспільно - політичний рух. Виникають перші таємні гуртки, організації, формуються політичні течії та рухи. Поряд з вимогами боротьби проти самодержавства та кріпацтва важливе місце в їх програмних документах посідають ідеї національного самовизначення української нації.

Перші патріотичні гуртки виникають в Україні ще наприкінці ХУІІІ ст. Одним з них був культурно - політичний гурток у Новгород-Сіверському. Його члени захищали ідею відновлення Гетьманщини та повернення політичних прав українському шляхетству. Фактично вони відстоювали ідею автономного устрою Лівобережної України.

У першій половині ХІХ ст. невдоволення самодержавним режимом зростає. Посилюється опозиційне ставлення до влади, що знайшло свій вияв у масонському русі, організаційною одиницею якого стали так звані ложі. Вони об'єднували у свої лавах ліберально налаштовану дворянську еліту. Масонство – це своєрідний релігійно-етнічний рух, який сформувався в Англії в середовищі

дворянських та буржуазних кіл на початку ХУІІІ ст. і через деякий час проник в інші країни Європи.

Перша масонська ложа в Україні виникла у 1742 р. у с. Вишнівці на Волині, але на той час масонські ідеї не отримали розповсюдження в Україні. Їх поширення на українських землях починається після війни 1812 р., і ложі починають виникати в багатьох містах України: Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі та ін. Членами масонських лож ставали видатні українські діячі, представники ліберальної дворянської інтелігенції: І. Котляревський, В.Капніст, В. Лукашевич та ін. Одну з найбільших лож «Любов до істини» було створено у Полтаві у 1817р. за ініціати-ви М. Новікова. Активним членом полтавської ложі був український письменник І. Котляревський. У ХІХ ст. діяльність масонських лож набуває політичного змісту. Особливу вагу приділяється національному питанню, але воно не стає домінуючим в їх діяльності. Масони *пропагували ідеї визволення всіх слов'янських народів* від національних і політичних утисків та їх об'єднання в загальнослов'янську федерацію під егідою України. Отже, незважаючи на те, що масонський рух в Україні мав свій певний прояв, українські масони не мали в своїй діяльності чітко вираженого українського національного характеру і за своїм змістом більше нагадували клуби ліберального дворянства.

Після закриття полтавської масонської ложі було створено таємний гурток «Малоросійське товариство» на чолі з В. Лукашевичем. Ця організація однією з перших в Україні *висунула ідею її незалежності*, яку розділяли не всі члени цього гуртка. Частина з них стояла на позиції автономізму. Царський уряд відчував реальну загрозу з боку масонського руху, і тому указом 1822 р. діяльність масонських лож було заборонено.

Наступним проявом розвитку суспільно - політичного руху в Російській імперії став декабристський рух. Декабристські організації створювалися військово-дворянською інтелігенцією, на свідомість якої сильно вплинули передові європейські ідеї. Під їх впливом вони намагалися досягти прогресивних перетворень у суспільно-політичному розвитку Російської імперії. Перша організація виникла у Петербурзі у 1816 р. – «Союз благоденства». Через деякий час відбувся його розкол на Північне товариство у Петербурзі та Південне - з осередком у Тульчині на чолі з П. Пестелем. Серед учасників декабристського руху було багато українців, вихідців з козацької старшини: Сергій та Матвій Муравйови – Апостоли, брати Борисови та ін.

У своїх програмних документах декабристські організації поряд із завданнями повалення самодержавства, скасування кріпосного права, демократизації суспільного життя висували питання подальшого національного устрою Російської імперії. У своїх поглядах на розв'язання національної проблеми декабристи займали консервативні позиції. У програмі «Південного товариства» - «Руській Правді» - її автор, П. Пестель, так визначав своє ставлення до України: « Малоросія ніколи не була й бути не може самостійною...» Фактично право на національне самовизначення декабристи визнавали тільки за польським і єврейським народами.

Тільки одна декабристська організація «Товариство об'єднаних слов'ян» (1823р.) схилилася до ідеї реорганізації імперії на федеративних засадах, але й тут

Україна не включалася до складу федерації. У цілому, можна зазначити, що декабристи були байдужі до майбутньої долі України і її подальший розвиток пов'язували лише з Росією як її невід'ємною частиною.

Діяльність перших таємних товариств, організацій та національно-визвольних рухів XIX ст. стала підґрунтям для розвитку нового етапу українського визвольного руху. У 40-х роках XIX ст. у Київському університеті молоді викладачі і студенти створили нелегальний гурток «Київська молода». Метою організації стала ліквідація кріпацтва та боротьба за національне визволення українського народу. У 1846 р. члени цього гуртка об'єдналися в *нелегальну політичну організацію «Кирило-Мефодіївське братство»*, засновниками якої стали М. Костомаров (професор російської історії Київського університету), М. Гулак (чиновник), В. Білозірський (викладач Полтавського кадетського корпусу). Ядро братства складалося з 12 осіб. Серед них були також – письменник П. Куліш та Т. Шевченко, який на той час вже був відомим поетом, котрого знали за революційними творами «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...». Пристрасна поезія Т. Г. Шевченка пробуджувала національні почуття, сприяла формуванню української національної ідеї і закликала до боротьби за майбутнє України.

Погляди братчиків розділяли і підтримували їхню діяльність близько 100 осіб. «Кирило-Мефодіївське братство» мало свої програмні документи: «Статут і правила товариства», «Книга буття українського народу», - де чітко визначалася мета їх діяльності.

Національна свідомість братства формувалася на основі рухів: українського автономного, польського демократичного і російського декабристського в Україні. Важливою ідеологічною складовою організації була християнська спрямованість, тому в програмних документах на одне з перших місць висувалися ідеали справедливості, свободи й рівності, які поєднувалися з почуттям українського патріотизму. Братчики ставили перед собою різні цілі: досягнення рівності у суспільстві, скасування кріпосного права, ліквідація самодержавства і встановлення республіканського устрою. Особливе місце в програмі займала ідея відродження слов'янських народів та об'єднання їх у республіканську федерацію на засадах рівності та суверенності. «І встане Україна зі своєї могили, - писав М. Костомаров, - і знову озветься до всіх своїх братів слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі Слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же не берегоша зиждуций, той бисть во главу [угла].» Ідея слов'янської федерації базувалася не тільки на засадах справедливості і рівності, а й месіанізму українського народу. Взагалі таке бачення майбутнього України було проявом обмеженості братчиків, які в основній своїй масі (за винятком Т. Шевченка, М. Гулака) виключали ідею повної незалежності України.

Вироблення програмних положень товариства відбувалося в гострих суперечках. Основні розбіжності виявилися між М. Костомаровим і Т. Шевченком.

«Точніше буде сказати, - зазначає історик Я. Грицак, - що політична філософія братства мала синкретичний характер. Куліш наголошував на національному елементі, Костомаров – загальнолюдському – християнському, а Шевченко – соціальному елементі».

Серед членів братства не було єдності і щодо тактики та методів діяльності. Більшість з них дотримувалася пропагандистської діяльності й еволюційних перетворень без насильства (М. Костомаров, В. Білозірський, П.Куліш), інші (Т.Шевченко, М. Гулак, Г. Андрузький) виступали за революційні форми боротьби.

В основному, свою діяльність братчики зосередили навколо освіти. Вони збирали кошти для видання популярних книжок, складали проекти запровадження в Україні широкої мережі початкових шкіл, писали шкільні підручники для усіх верств населення тощо.

Розгорнути широку дальність Кирило – Мефодіївському братству не вдалося. У квітні 1847 р. за доносом одного з його членів - студента О. Петрова - організацію було розгромлено, а її найбільш активних членів було заарештовано та покарано. Найтяжче покарання отримав Т. Шевченко, якого було заслано на 10 років у солдати в Оренбурзький корпус без права писати, малювати й співати.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства мала великий вплив на подальший розвиток українського національно - визвольного руху. *Це була перша таємна українська політична організація в Наддніпрянщині, члени якої намагалися відійти від власне культурницької діяльності і перейти до політичного етапу боротьби.*

в/ Громадівський рух другої половини ХІХ ст. та його вплив на пробудження національної свідомості українців

У другій половині ХІХ ст. відбувається нове піднесення українського національного руху. Послаблення царського режиму та амністія сприяли поверненню до активної політичної діяльності визначних діячів українського національного руху: М. Костомарова, П. Куліша, В. Белозірського та ін. У 1859 р. у Петербурзі вони створили першу українську *громаду*. Пізніше до них приєднався Т. Шевченко. Враховуючи пом'якшення політичного режиму та цензури, колишні кирило-мефодіївці відійшли від політичної боротьби й основну свою увагу зосередили на культурницькій діяльності. Більшість членів «Громади» підтримувала цей напрямок, але деякі з них, а саме Т. Шевченко, наполягали на більш радикальних формах боротьби. Аналогічного роду організації стали з'являтися власне і в містах України. У 1861 р. почала роботу перша громада у Києві, до якої увійшли студенти і викладачі Київського університету. Громади діяли у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. Що являли собою громади? По суті – *це були організації культурно-просвітницького толку, що ставили своєю метою поширення національної ідеї шляхом розповсюдження літератури для народу.* Навколо громад об'єдналася найбільш передова частина української інтелігенції, яка стала на захист української національної ідеї. Діяльність громад привернула увагу заможних українців, які вболівали за долю України: В. Тарнавського, Г.Галагана та ін. Вони надавали кошти на видавницьку діяльність, фінансово підтримували видання місячника «Основа», де публікувалися наукові дослідження з української історії, результати ет-

нографічних та фольклорних експедицій, твори Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, І. Котляревського Марка Вовчка та ін. Важливим напрямом діяльності громадівців стала організація недільних шкіл для дорослого населення. З 362 шкіл, відкритих в імперії у 1859-1861 рр. , більше сотні припадало на українські губернії. Для цих шкіл громадівці писали підручники, складали збірки усної народної творчості, збирали кошти на видавництво літератури, підбирали вчительські кадри тощо.

На початковому етапі культурницька діяльність громад не викликала занепокоєння з боку влади. Але по мірі того, як збільшувалася кількість україномовної літератури, уряд відчув загрозу в тому, що діяльність громад веде до послідовного відродження української нації. Широка видавнича діяльність громад створювала базу для їх виходу за межі вузького кола інтелігенції і давала можливість донести національну ідею до народу.

Реакцією царського уряду на громадівський рух стала поява 18 липня 1863 р. указу міністра внутрішніх справ Валуєва, за яким заборонялося видання духовної і навчальної літератури для народу українською мовою. В указі зазначалося, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і не може бути».

Реакційні дії царського уряду призвели до послаблення громад. У Санкт-Петербурзі вони втрачають свою популярність і сприймаються як власне культурницькі організації при повній відсутності політичного забарвлення.

Саме тоді, коли значна частина старої інтелігенції відійшла від українського національного руху, на політичній арені з'явилася нова генерація українців, так звані «*різничинці*», які вийшли з різних станів суспільства. Вони очолили народницький рух в Україні.

Лідером народницького руху в Україні, що отримав назву «хлопоманство», став В. Антонович, у подальшому професор історії Київського університету. «Хлопомани» - це, в основному, вихідці з ополячених поміщицьких родин, які порвали зі своїм аристократичним минулим і повернулися до своїх коренів, ототожнивши себе з народом. Вони всіляко намагалися зблизитися з народом: вбиралися в національні строї, збирали і співали народні пісні, дотримувалися народних звичаїв та свят, розмовляли українською мовою, навіть вживали просту сільську їжу. Цей рух поєднував у собі романтизм з ідеалізмом народництва та поклонінням усьому українському, був позбавлений політичного забарвлення й отримав назву *українофільства*. Його широке розгортання бентежило царську владу, яка почала жорстоко тиснути на нього.

У 70-х роках тиск на українофілів було послаблено, і вони з новими силами відновили свою діяльність. В. Антонович та його однодумці - М. Драгоманов, В. Русов, М. Зібер, С. Подолинський - утворили таємну організацію «Стара громада», куди увійшли як діячі громад 60-х років, так і молодь. Основна їх діяльність зосередилася на культурництві. Для цього вони активно використовували можливості утвореного в 1873 р. у Києві Відділення Російського географічного товариства. Через нього видавалися архівні матеріали, історичні дослідження, засновувалися музеї, бібліотека. У Російському географічному товаристві було видано «Історичні пісні українського народу» В. Антоновича та М. Драгоманова, збірки казок М. Драгоманова, декілька томів етнографічно-статистичної експедиції, яку бу-

ло проведено у 1869-1871 рр. у Південно-Західному краї під керівництвом молодого українського етнографа П.Чубинського (автор слів українського національного гімну «Ще не вмерла Україна»). Пропаганду своїх ідей старогромадівці здійснювали і через газету «Киевский телеграф», яку придбали у 1875 р. «Стара громада» намагалася використовувати будь-які можливості для пропагандистської діяльності. У 1873 р. за фінансовою допомогою аристократки Л. Скоропадської-Милорадович та відомого цукрозаводчика В.Семеренка було започатковано у Львові Літературне товариство ім.Т.Г.Шевченка, у подальшому перетворене у «Наукове товариство ім.Т.Г.Шевченка».

У багатьох містах України виникли громадівські організації за зразком київської «Старої громади». У 1873 р. остання виступила зі своєю *політичною програмою, за якою вони вимагали федеративного ладу Росії і широкої автономії для України*. Така активна діяльність громад привернула увагу уряду. Наприкінці 1874 р. з Києва до Петербурга надійшов меморандум, автором якого був помічник попечителя Київської шкільної округи, полтавський поміщик М. Юзефович. У своєму меморандумі він вимагав закриття Південно-Західного відділу Руського географічного товариства і зазначав, що українці хочуть «... вільної України у формі республіки на чолі з гетьманом». Поява цього документа призвела до нової хвилі реакції, наслідком чого став указ Олександра II, так званий Емський (1876р.). Реакційні дії уряду виявилися в закритті Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, забороні видання «Киевского телеграфа» і репресіях, які було спрямовано проти найбільш активних членів громадівського руху (М. Драгоманова, П.Чубинського та ін.). Цей указ завдав великого удару по українофільству. Не вбачаючи для себе ніяких перспектив для розвитку українського національного руху на даному етапі, найбільш активна частина старогромадівців вимушена була залишити межі України та емігрувати (М.Драгоманов, М. Зібер, С.Подолінський, Ф. Вовк та ін.).

У Женеві М. Драгоманов починає видавати журнал «Громада». На його сторінках було сформульовано принципи, покладені в основу програми українського національно-визвольного руху.

Головною стала ідея федералізму. *М. Драгоманов вважав, що українське суспільство не готове до відокремлення від Росії і єдиний вихід для українців він вбачав у федералізації Російської та Австро-Угорської імперій*. Так, Російська імперія, за М. Драгомановим, повинна перетворитися на конфедерацію автономних регіонів, адміністративно-територіальною одиницею яких визначалися області, створені за етнічними, економічними та географічними ознаками. Щодо конкретно України, то вона могла б бути поділена на три області: Київську, Харківську й Одеську, які об'єднувалися у федеративну спілку.

З часом, М. Драгоманов поряд з національними ідеями все частіше починає висловлювати радикально-соціалістичні. Це стало причиною його остаточного розриву з київськими громадівцями і зближення з галицькою молоддю (І. Франко, М. Павлик та ін.).

Національно-визвольний рух 60-80-років ХІХ ст. був слабким і не мав масового прояву. Українській інтелігенції не вдалося донести свої ідеї до народу і розгорнути широку мережу своїх організацій. Недостатня політична спрямова-

ність українського національного руху відштовхнула від нього значну частину учасників. Але, незважаючи на деякі недоліки, ці рухи відіграли визначну роль у житті українців, пропонуючи різні моделі української державності.

3. Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорської імперії. Розвиток національно - визвольного руху

Якщо на початку XIX ст. 90% етнічних українських земель опинилися під владою Російської імперії, то решта - увійшли до складу Австрійської імперії. Це були: Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття. Такий перерозподіл українських земель відбувся внаслідок трьох розділень Польщі. Після першого (1772 р.) та третього (1795 р.) до Австрійської імперії відійшла Галичина, а після укладання австро-турецької конвенції (1775р.) під контроль Австрії перейшла Північна Буковина, а з ХУІІ ст. - ще й Закарпаття. Отже, Австрійська імперія в кінці ХУІІІ ст. підпорядкувала значну частину українських земель із загальною площею у 70 тис. кв. км, з населенням у 3,5 млн осіб, серед яких 2,4 млн були українцями. Етнічний склад західноукраїнських земель був надто строкатим. Тут проживали як українці, так і поляки, румуни, угорці, а також національні меншини: євреї, німці, чехи, словаки, вірмени та ін.

На приєднаних до імперії землях впроваджувалася загальноприйнята у державі система управління. З боку влади проводилася активна асиміляційна політика, внаслідок якої відносна кількість українців, які проживали на цих землях стосовно до загальної маси населення, поступово зменшувалася. У Східній Галичині зростала питома вага поляків, у Північній Буковині – румунів, у Закарпатті – угорців, які ставали правлячим класом і складали основну частину ремісників, купців і службовців.

За своїм економічним становищем західноукраїнські землі залишалися найвідсталішими провінціями Австрійської імперії. Про це свідчило співвідношення сільського та міського населення. Основна частина українського населення проживала в селах і займалася сільським господарством. Бідність цих земель вражала. Сильний тиск на селян з боку поміщиків, примітивні методи господарювання, непомірні феодальні повинності робили життя селян нестерним. Тільки незначна частина українців мешкала у містах і працювала у промисловості, яка носила відсталий мануфактурний характер. У цілому ж, українці, які проживали на цих теренах, становили здебільш селянську націю з нечисленною верствою духовної і світської інтелігенції.

Осібне місце тут займало греко-католицьке духовенство, яке до певної міри наближалось до становища еліти і виконувало роль лідера серед українства. Це пояснювалося тим, що значна частина його знаті полонізувалася, прийняла католицтво і відріклася від простого народу. «Відтак протягом усього XIX ст., - зазначає історик О. Субтельний, - західноукраїнське суспільство складалося лише з двох соціальних верств: селянської маси і невеликої касти священників. Серед українців, за іронічним висловом поляків, були лише холопи та попи». Така ситуація у соціальному становищі українців призвела до того, що у них не було мож-

ливості мати своїх представників у владних структурах, крім того, вони не могли повноцінно займатися торгівлею та підприємництвом.

Входження західноукраїнських земель до складу Австро - Угорщини співпало з реформами 70-80 - років ХУІІІ ст. правителів Марії Терези та Йосифа ІІ. Вони були спрямовані на підвищення матеріального становища жителів імперії та розвиток імперії по капіталістичному шляху. Реформи охопили практично всі сфери життя. Найбільш важливою для західноукраїнського населення стала аграрна реформа. У 1779 р. Марія Тереза видала патент, в якому вимагала від поміщиків поводитися з селянами «по-людськи». Її син, імператор Йосиф ІІ, у 1792 р. пішов на скасування особистої залежності селян від поміщиків. Своім патентом він надавав їм права обирати професію без згоди пана, одружуватися, переселятися, передавати майно у спадщину тощо. Реформа мала прогресивний характер і позитивно позначилася на становищі західноукраїнських селян, особливо в Галичині.

Значні зміни відбулися і в релігійній сфері. Підпорядкування церкви державі послабило її монополію. Було здійснено урівнювання прав католицької, протестантської і греко-католицької церков, віруючим забезпечувалися рівні можливості в освіті та комерційній діяльності.

Всі ці реформи відповідали суспільному прогресу. Однак їх реалізація наštтовхнулася на опір різних сил, і, врешті-решт, частину з них було скасовано самим Йосифом ІІ. Відхід від реформаторського курсу почався після смерті Йосифа ІІ і тривав до радикальних реформ, що розпочалися під час революції 1848р. Імператорським патентом від 17 квітня 1848 р. селян було звільнено від панщини й інших повинностей. 1 липня 1848 р. дія патенту була поширена на Буковину, а згідно з імператорським патентом від 2 березня 1853 р. стало вільним і селянство Закарпаття.

Впровадження реформ в Австрійській імперії сприяло усвідомленню українцями необхідності боротьби за свої права та виникненню національно-визвольного руху.

На чолі національного руху і національного відродження на західноукраїнських землях стало греко-католицьке духовенство, яке піднялося до сприйняття національної ідеї. Саме вони виступили на захист української культури, мови, літератури, історії. Центром національного відродження стало місто Перемишль, де силами духовної інтелігенції було утворено гурток. Його членами стали І. Могильницький, І. Лаврівський, Й. Левицький, А.Добрянський, І. Снігурський та ін. Гуртківці виявили велике зацікавлення українською історією, літературою, мовою. Вони писали книжки для простого народу, активно займалися видавничою діяльністю. Так, І. Могильницький став автором першої в Галичині «Граматики» української мови і наукового трактату «Відомість о руськом язиці», в якому відстоював ідею самобутності української мови, обґрунтовував її рівноправне місце серед інших слов'янських мов. Вийшли друком перші збірки народної творчості «Пісні польські і руські люду галицького» В. Земського (1883р.), «Руське весілля» Й. Лозинського (1835 р.).

У 30-ті роки ХІХ ст. центр національного руху Галичини переміщується до Львова. Тут зусиллями генерації молодого покоління духовенства було *утворено напівзаконне демократично-просвітницьке та літературне товариство «Руська*

трійця». Її організаторами стали вихованці Львівської духовної семінарії М.Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький, які об'єднали навколо себе близько 20 молодих людей, виключно семінаристів та молодих священиків. Свою основну мету вони вбачали в піднесенні української мови, у просвіті народу; одночасно проводилася науково-дослідна робота, збиралися фольклорні твори, видавалися книжечки для селянства; все це сприяло піднесенню його національної свідомості. У 1834 р. «Руська трійця» підготувала до друку збірник «Зоря», де містилися народні пісні, історичні та публіцистичні твори її членів. Це видання було пронизане ідеєю єднання українців Галичини і Наддніпрянської України, але його заборонили, що свідчило про намагання влади придушити паростки національно-визвольного руху в Галичині. Почалися репресії проти членів «Руської трійці», які в таких складних умовах не припиняли своєї діяльності. У 1837 р. у Будапешті Я.Головацький починає видавати альманах «Русалка Дністрова». Основним змістом цього видання стало визнання єдності українського народу, позитивне ставлення до суспільних рухів та їх керівників, пропаганда ідей власної державності та політичної незалежності. Видання альманаху свідчило, що «Руська трійця» намагалася вийти за межі власне культурницької діяльності. Доля альманаху склалася трагічно. Основну частину тиражу було конфісковано владою, і тільки незначна кількість примірників потрапила до читачів. Невдача з альманахом підірвала сили «Руської трійці», і невдовзі вона розпалася. По-різному склалася доля її організаторів: М. Шашкевич, зазнавши переслідувань духовної і світської влади, помер у 32 роки; І. Вагилевич перейшов на пропольські позиції; Я. Головацький найдовше з усіх захищав ідеї «Руської трійці», але і він у подальшому стає на москвофільські позиції і переїжджає до Росії.

Новим поштовхом до активізації національного руху на західноукраїнських землях стали революційні події 1848 р. У ряді європейських країн розпочалися буржуазно-демократичні революції, складовою частиною яких стала боротьба за національне визволення. Ці події отримали назву «весни народів».

Центром українського національного руху 1848-1849 рр. стає Східна Галичина, де у квітні 1848 р. було скасовано кріпосне право і проголошено деякі демократичні свободи. Повноваження представляти інтереси українців взяла на себе створена у Львові *українська політична організація – Головна Руська рада*. Вона складалася з 309 постійних членів, представників світської інтелігенції та вищого духовенства, на чолі з єпископом Г. Яхимовичем. Невдовзі у Львові починає виходити друкований орган Головної Руської ради – *перша україномовна газета «Зоря Галицька»*. Перед українським національним рухом постали завдання різного змісту: створення концепції національної незалежності, питання соціального життя, розвиток культурно - національної сфери. Особливої гостроти набувала проблема співіснування у Галичині двох народів – українців і поляків, які на той час почали визначати себе як окремі етнокультурні спільноти, з різними національними прагненнями.

У своєму маніфесті Головна Руська рада проголосила, що русини є частиною великого українського народу. «Ми, русини галицькі, належимо до великого українського народу, котрий одним говорить язиком».

Національно - визвольні рухи розгорнулися й на інших частинах західноукраїнських земель – Буковині і Закарпатті.

У цілому, події 1848 р. у Галичині стали переломним моментом в історії Західної України. Незважаючи на те, що національно-визвольний рух у Галичині мав, в основному, культурницький характер і був монополізований духовною інтелігенцією, все ж тут було покладено початок тривалій боротьбі українців за їхнє соціально – національне визволення.

Придушення революції 1848 р. призвело до реакції та намагань ліквідувати революційні реформи й відновити абсолютну монархію. Було розпущено парламент, скасовано конституцію. У цей час у Галичині зростають польські впливи, які підтримуються австрійською владою. Плани щодо поділу Галичини на дві частини було забуто. Польська еліта в політичному житті посідає домінуюче становище. Активізується політика спольщення українців.

У 1867 р., зазнавши поразки у війні з Пруссією, Австрія іде на значні поступки Угорщині і передає в її підпорядкування значну кількість земель, включаючи Закарпаття. Внаслідок австро-угорського компромісу, Австрійська імперія перетворилася в дуалістичну Австро-Угорську монархію. При цьому Буковина і Галичина увійшли до складу Австрійської частини імперії, а Закарпаття стало угорським. Під впливом цих подій поляки вимагали повного контролю над Галичиною і задоволення своїх національних інтересів. Австрійська влада погодилася не втручатися у справи поляків, що негативно вплинуло на стан українського національного руху в Галичині. Конфлікт національних інтересів поляків і українців все більш загострювався і посилював конфронтацію між ними. Набирає сили колонізація українського населення, дискримінація відбувається на всіх рівнях. У таких умовах представники українського національного руху відчули себе зрадженими й не могли протистояти сильному противникові – польському руху. Починається пошук нових шляхів для самоутвердження. Це призвело до появи двох суспільно-політичних течій: *москвофільської та народовської*.

У 60-х роках ХІХ ст. інтереси та надії українців було звернено у бік Росії, яка активно підтримувала слов'янофільські настрої. Прихильність до Росії знайшла своє втілення у москвофільстві. Його лідерами стали: Д.Зубрицький, В.Дідицький, М.Малиновський, Д.Добрянський та ін. Ідеї москвофілів підтримували представники різних верств населення: духовенство, поміщики, чиновники, інтелігенція, які майбутнє України пов'язували з Російською імперією, але при цьому зберігали лояльність до Австро-Угорщини. Москвофільство набуло свого поширення у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті. Прихильники течії заперечували існування окремого українського народу, а галицьких русинів зачисляли до «єдиного великоруського народу» і навіть створили для них штучну мову («наречіє» або «язичіє»). На москвофільські позиції перейшла основна частина старої інтелігенції. Ідеї, сповідувані москвофілами, не знайшли відгуку серед молоді галицької інтелігенції, яка сформувала народовську течію. Народовці виступали за єдність українських земель, розвиток української мови, літератури, відстоювали ідею самобутності українського народу. З часом народовський напрям набув значного розвитку і своїх прихильників. Народовці проводили активну видавничу діяльність, створювали культурно-просвітницькі та кооперативні орга-

нізації. У 1868 р. з їх ініціативи було створено культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке у 70-х роках стало відігравати провідну роль у громадському і політичному житті західноукраїнських земель. Діяльність «Просвіти» сприяла національному відродженню. За таких обставин у 1873 р. у Львові виникає Товариство ім.Т.Г.Шевченка, яке фактично відіграло роль першої української академічної інституції, де активно проводилися українознавчі дослідження (студії).

Піднесення української орієнтації в Галичині було результатом того, що національно свідома частина українців намагалася перетворити її на український П'ємонт (П'ємонт – це невелике королівство в Італії, яке боролось за звільнення та об'єднання італійських земель в одній державі). Поступово народовці, завдяки своїй активній діяльності, послабили позиції москвофільства.

У середині 70-х років у Галичині з'являється молода інтелігенція, яку вже не задовольняли ці течії, і вона намагається модернізувати український національний рух за прикладом європейського. Починається посилення радикальних настроїв, українофільство набуває політичного характеру, що отримує свій прояв у процесі формування перших політичних партій.

4. Перші українські політичні партії

У 90-ті роки XIX ст. переважаючим у національному русі стає його політичне спрямування. Утворюються перші політичні партійні організації, діяльність яких у подальшому призвела до утворення партій. Однією з таких організацій стало «Братство тарасівців», яке у 1891 р. утворили студенти Харківського та Київського університетів: І. Липа, М.Байздренко, М.Базькевич, В. Боровик та ін. Тарасівці проводили активну політичну діяльність: висували й обговорювали політичні питання, організовували лекції, свята на честь Т.Г.Шевченка. Програмні положення було викладено в документі «Декларація віри молодих українців» («Кредо молодих українців», «Символ віри»). Відокремившись від українофілів, тарасівці висунули ідею єдності всіх українських земель, стояли на автономістично-федералістських позиціях. Велику увагу у своїй діяльності вони надавали пробудженню національної свідомості українців. По суті, це була організація національно - радикального характеру.

Динамічне поширення теренами Європи вчення К. Маркса та Ф.Енгельса, яке набуло назви «наукового соціалізму», сприяло утворенню на цьому підґрунті політичних партій лівої орієнтації. У 1898 р. у Києві було утворено «Групу українських соціал-демократів». Вони встигли видати декілька брошур, де було визначено їх програмні принципи. Члени групи виступали за повалення царизму, національне визволення України, за організацію актів протесту проти влади. У цей період створювалися й інші організації та гуртки, які мали соціал-демократичну спрямованість. Їх діяльність стала підґрунтям для утворення політичних партій.

У 1900 р. у Харкові було проголошено заснування *Революційної української партії (РУП)*. Це була перша українська політична партія. Її засновниками стали студенти Харківського університету: Д. Антонович, Б.Каменський, Л. Мацієвич, М. Русов. Партія мала свої друковані органи: газети «Гасло», «Селянин», «Праця» та ін. Організація мала свої осередки у Києві, Полтаві, Чернігові. Партія

проголосила себе виразником інтересів селянства, в якому бачила основу української нації. Їх програма, розроблена М. Міхновським, залишалася основним документом РУП до 1902 р. під назвою «Самостійна Україна». У ній було висунуто ідею незалежності України. Основним гаслом партії стало: «Україна для українців», яке розділяли не всі члени партії, що в подальшому і спричинило її розкол.

У 1902 р. з РУП вийшла *Народна українська партія (НУП)*, де об'єдналися однодумці М. Міхновського. НУП стояла на відверто націоналістичних позиціях. Політичне кредо партії було сформульовано у програмному документі «Десять заповідей» (автор - М. Міхновський). Гасло «Україна для українців» трактувалося таким чином, що український народ повинен покінчити з пануванням Російської імперії та стати господарем на власній землі. У 1903 р. з РУП вийшло ще одне угруповання на чолі з Б. Ярошевичем – *Українська соціалістична партія*. Ці партії не були чисельними, не мали масової опори серед населення і скоро занепали. З метою піднесення національної ідеї у селянському середовищі, партійці розгорнули широку агітаційно-пропагандистську роботу, розповсюджували літературу, організовували страйки сільськогосподарських робітників. Але в силу низької свідомості сільського населення ідеї партії не мали успіху, відокремлення України від Росії не підтримувалося.

З 1903 р. все більш популярними стають марксистські погляди. На перше місце висуваються завдання боротьби з царатом, а вирішення національного питання відкладається на майбутнє. Прихильники такої позиції на чолі з М. Меленевським у 1904 р. вийшли зі складу РУП і створили на початку 1905 р. «*Українську соціал-демократичну спілку – союз*» («Спілку»), яка з часом висловила бажання увійти до складу загальноросійської соціал-демократичної партії (РСДРП).

Ідеї української державності займали центральне місце в діяльності *Української соціалістичної партії*, сформованої в 1900 р. у Києві. Партія була малочисельна, але їй вдалося розгорнути широку агітацію. У своїх програмних документах вона висувала вимогу об'єднання національної та соціально-економічної боротьби, вважалося, що *самовизначення України повинне здійснитися у формі незалежної республіки на демократичних засадах*.

У 1904 р. з Української народної партії утворилася група «*Українська народна оборона*» на чолі з В. Чеховським, яка брала на себе місію стати на чолі всеукраїнського національного руху.

Крім соціал-демократичної партії та національно-радикальних течій, на початку ХХ ст. діяли й українофіли, і громадівці, які об'єдналися у 1897 р. у Всеукраїнську безпартійну загальну організацію. На основі цієї організації було утворено *Українську демократичну партію (УДП)* на чолі з лідерами - Б. Грінченком та Є. Чикаленком. За своїми поглядами ця партія була близькою до російського «Союзу визволення» - партії конституційних демократів – кадетів. Щодо українського державотворення, то, вони висували ідею автономії України у складі федеративної Росії. У березні 1905 р. ті, хто був незадоволений програмою УДП, на чолі з Б. Грінченком та С. Єфремовим відкололися й утворили *Українську радикальну партію*. Ця партія була виразником інтересів українського селянства і кінцевою метою вважала соціалізм, а також стояла на позиціях самостійності України.

З часом ці дві партії об'єдналися в Українську демократичну радикальну партію, яка майбутнє України визначала як автономію у складі Росії.

Отже, український національно-визвольний рух вступив у нову стадію свого розвитку. Виникнення перших партій знаменувало перехід до політичного етапу боротьби з царатом.

У політичному русі в Україні сформувалися основні течії: національно-радикальна (самостійницька), соціал-демократична та ліберально-демократична. Визначилася специфіка в діяльності українських політичних партій, у програмах яких важливе місце посідало питання української державності. Ідею української державності було представлено двома формами: самостійна українська держава й автономія України у складі федеративної Росії.

Отже, в умовах української бездержавності кінця ХУІІІ ст. – початку ХХст. українська спільнота, попри все, зберігала ідею національної державності, що знайшло своє втілення в діяльності різноманітних гуртків, спілок, політичних партій та особливо у творчому здобутку українських поетів, письменників, митців.

Втім, державницька (самостійницька) ідея поступово відійшла на другий план. На перше місце потужно виходили ідеї суспільно-політичного характеру, і серед них провідне місце посіла соціалістична.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Назвіть три поділи Польщі. Поясніть, як вони вплинули на конфігурацію українських земель в кінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст.?
2. Охарактеризуйте територіально-адміністративний устрій українських земель, що входили до складу Російської імперії.
3. Визначте заходи царського уряду, які свідчили про колонізаторський характер політики царського уряду по відношенню до України і українців.
4. Що, на ваш погляд, сприяло формуванню ідей національно-визвольних рухів в Наддніпрянській Україні на початку ХІХ ст.
5. Покажіть, як у своїх програмних документах декабристські організації вирішували питання майбутнього України?
6. Дайте характеристику програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства.
7. Що таке громади? Дайте характеристику діяльності українських громад.
8. Визначте суть державницьких поглядів М. Драгоманова.
9. Визначте особливості національно-визвольного руху на західноукраїнських землях.
10. Назвіть перші українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Історичні дати:

- 1830-1831 рр. - Польське повстання на Правобережній Україні.
1833-1837 рр. - діяльність демократично-просвітницького та літературного об'єднання «Руська трійця» у Львові.
1840 р. - видання у Петербурзі «Кобзаря» Т.Г. Шевченка.
1846-1847 рр. - діяльність Кирило-Мефодіївського братства у Києві.
1848 р. - утворення у Львові першої української політичної організації – Головної Руської Ради.
1848 р. - ліквідація кріпосного права у Галичині та Буковині.
1850 р. - перша українська «Громада» в Петербурзі.
1861 р. - царський маніфест про скасування кріпосного права у Росії.
1861-1862 рр - видання у Петербурзі українського журналу «Основа».
1864 р. - циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про обмеження видання книг і заборону викладання в школах українською мовою.
1864 р. - написання П. Чубинським вірша «Ще не вмерла Україна» - тексту сучасного гімну України.
1868 р. - створення на кошти і за ініціативою української інтелігенції у Львові першого осередку товариства «Просвіта».
1876 р. - Емський указ Олександра II про заборону друку і видання книг українською мовою.
1891 р. - виникнення таємного товариства «Братства тарасівців».
1900 р. - утворення Революційної української партії (РУП).
1900 р. - видання у Львові брошури М. Міхновського «Самостійна Україна».

Персоналії:

Драгоманов Михайло Петрович (1841-1895 рр.) – публіцист, історик, літературознавець, суспільно-політичний діяч. Голова лівого крила Київської громади. У Женеві заснував вільну українську друкарню. У журналі «Громада» виклав програму українського руху.

Костомаров Микола Іванович (1817-1885 рр.) – громадський і політичний діяч, історик, письменник і публіцист, археограф, фольклорист, етнограф. Один із засновників і ідейний провідник Кирило-Мефодіївського товариства, автор його програмних документів, зокрема «Книги буття українського народу».

Міхновський Микола Іванович (1879-1924 рр.) – діяч національно-визвольного руху. Один з організаторів та лідерів створеної у 1901-1902 рр. Української народної партії, для якої написав «Десять заповідей». Є автором брошури «Самостійна Україна», де обстоював ідею самостійності української держави.

Яхимович Григорій (1792-1863 рр.) – церковний і громадський політичний діяч, учений –богослов. Перший голова Головної Руської Ради.

Терміни:

Громади – організації культурно-просвітницького спрямування, що ставили своєю метою поширення національної ідеї шляхом розповсюдження літератури для народу.

ТЕМА 9. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ В УКРАЇНІ 1917-1920 рр.

1. Національно-державне самовизначення східноукраїнських земель після Лютневої революції в Російській імперії. Діяльність УЦР (березень 1917 р. - квітень 1918 р.)
2. Внутрішня і зовнішня політика Української гетьманської держави (квітень - грудень 1918 р.)
3. Доба Директорії: від відродження УНР до поразки в боротьбі з інтервентами (грудень 1918 р. - листопад 1920 р.)
4. Національне державотворення на західноукраїнських землях (листопад 1918 р. - 1919 р.)
5. Причини й наслідки поразки української революції та перемога радянської влади

1. Національно-державне самовизначення східноукраїнських земель після Лютневої революції в Російській імперії. Діяльність УЦР (березень 1917 р. - квітень 1918 р.)

Перша світова війна вкрай загострила політичні, економічні, соціальні та національні суперечності в Російській імперії. Загальне невдоволення народних мас царським режимом привело до соціального вибуху. Йому передували жіночі мітинги, протести голодуючих, масові мирні демонстрації, які переросли в загальний політичний страйк. До робітників і солдат приєдналися радикально налаштовані буржуазні та інтелігентські кола. В опозицію до царизму стала Державна Дума. 27 лютого цар Микола II зрікся престолу. Його наступники також відмовилися від престолонаслідування. Отже, 300-річна династія Романових припинила існування.

Упалу владу підхопили дві політичні сили. Перша - Тимчасовий уряд на чолі з князем Г.Е. Львовим, створений із членів Державної Думи, в основному кадетів та есерів. Друга - Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів на чолі з М.С. Чхеїдзе, куди входили меншовики, ліві есери і зовсім незначна група більшовиків. У столиці колишньої Російської імперії створилося двовладдя. Невизначеність влади хвилею покотилася на периферію. Там владу Тимчасового уряду представляли виконавчі комітети і комісари, а паралельно з ними стихійно створювалися Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Падіння монархії, демократизація суспільно-політичного життя активізували діяльність українських політичних сил, партій, рухів. Виникла можливість

самовизначення України і відродження її державності. З ініціативи Міжпартійного політичного блоку ТУП - Товариства Українських Поступовців - 4 березня 1917 р. було утворено Українську Центральну Раду. Її головою обрали 51-річного професора історії М.С. Грушевського. Провідна роль у вже третьому владному політичному органі в Україні належала лівим силам - українським соціал-демократам і українським есерам. Отже, праві партії створили одну владну політичну силу (виконавчі комітети Тимчасового уряду), а ліві - аж дві (Раду робітників і солдатських депутатів та Українську Центральну Раду). Принципова різниця між ними полягала в тому, що Ради депутатів на перше місце ставили вирішення соціальних питань, а Центральна Рада - національного.

З квітня 1917 р. в Україні починається перший раунд політичної боротьби за владу. Лідер більшовиків В.І. Ленін, який повернувся в Росію з-за кордону, проголосив гасло "Вся влада Радам!". Для підтвердження своїх повноважень і надання їм більшої ваги Центральна Рада скликала 6-8 квітня 1917 р. Український національний конгрес, на який прибули 1,5 тис. делегатів з України, а також з Москви, Петрограда, Кубані тощо. Провідні українські політичні сили продемонстрували єдність програмної *вимоги національно-територіальної автономії України та прихильність до ідей соціалізму*. Оцінюючи результати цього представницького форуму, один із лідерів українського руху - В.К. Винниченко - відзначив: "Конгрес був першим кроком відродження нації на шляху державності. Будучи одночасно сильним організаційним і агітаційним засобом, він став першим підготовчим етапом у творенні як ідеї української держави, так і в частковому переведенні її в життя".

Центральну Раду підтримали також військові частини, де переважали українці. У травні-червні відбулися Всеукраїнські військові з'їзди. У резолюції "Про відношення до сучасного моменту" делегати Другого Українського військового з'їзду запропонували Центральній Раді "негайно приступити... до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу, яко єдиного способу врятувати Україну і всю Росію від безладдя та загибелі". Головним теоретиком у розробці питань українського державного будівництва став М.С.Грушевський. Він був прибічником федеративного устрою України, Росії та інших вільних демократичних держав.

У середині травня українська делегація виїхала до Петрограда з вимогами визнання автономії України та Центральної Ради як її легітимного керуючого органу. Але вони не знайшли порозуміння ані серед членів Тимчасового уряду, ані в Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів. Це викликало обурення й розчарування в українській стороні. 10 (23) червня 1917 р. Центральна Рада в односторонньому порядку прийняла Перший Універсал, який *проголосив Україну автономією в складі Росії*, тим самим відродивши *українську державність*. 15 червня було утворено виконавчий орган Центральної Ради - Генеральний Секретаріат на чолі з В.К.Винниченком. Секретарем військових справ став С.В. Петлюра. За партійною приналежністю уряд був переважно соціал-демократичним.

Стрімкий розвиток політичних подій в Україні викликав занепокоєння з боку Центральної влади, яка боялася втратити контроль над нею. До Києва прибула делегація Тимчасового уряду, куди входили міністри О.Ф.Керенський, М.

Терещенко, І.Г. Церетелі. Після дводенних переговорів обидві сторони перейшли від конфронтації до компромісу. Суть його полягала в тому, що Центральна Рада погоджувалася зачекати законодавчого затвердження автономії України загально-російськими Установчими зборами в листопаді 1917р., а Тимчасовий уряд визнавав Центральну Раду органом української влади, не чекаючи Установчих Зборів.

Умови угоди були оголошені Другим Універсалом Центральної Ради 3 (16) липня 1917 р. Склад Ради збільшився за рахунок представників національних меншин, які проживали в Україні. І це робило її легітимним політичним органом не лише етнічних українців, а й усього населення України. У той же час Тимчасовий уряд, скориставшись швидкою зміною політичної ситуації в Російській державі на свою користь, в односторонньому порядку відкорегував прийняті домовленості. 4 серпня 1917 р. він затвердив “Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові”, згідно з якою правочинність Генерального Секретаріату поширювалася лише на 5 з 9 українських губерній: Київську, Волинську, Полтавську, Подільську і частково Чернігівську, а його компетенція значно звужувалася. Російська влада, як колись польська, знову нав’язувала Україні розкол етнічних територій на північ і південь по порогах Дніпра. Так легше було впливати на політичну ситуацію в українських землях.

Діархія (двовладдя) в державі - неприродна річ і довго існувати не може навіть в умовах війни і революції. Липнева загальноросійська політична криза поклала кінець двовладдю. Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів втратила владу, а в Тимчасовому уряді відбулася політична рокировка - його очолив есер О.Ф. Керенський. Тепер тягар відповідальності за ситуацію в Росії цілком покладався на Тимчасовий уряд. Але він виявився неспроможним до серйозних і рішучих дій. Хвиля хаосу та анархії поширювалася просторами колишньої могутньої імперії. Покласти їм край взявся генерал Л.Г. Корнілов - головнокомандуючий російськими військами. Його перемога повинна була призвести до реставрації монархії і встановлення військово-монархічної диктатури. Але цей план виявився нежиттєздатним, бо не відповідав інтересам широких народних мас. У передмісті столиці корніловські війська були вщент розгромлені пробільшовицькі налаштованими військовими та ополченням. Авторитет Тимчасового уряду і всіх політичних сил, що підтримували його, почав стрімко падати, а більшовиків та їх прибічників зростати.

На перший погляд здається, що ці події були надто далеко від українських земель і суто російськими справами, але насправді вони стали лакмусовим папірцем здатності політиків правильно оцінювати політичну ситуацію і відповідно будувати тактику. Жодна з українських партій або політичних сил не скористалася послабленням центру через міжусобні політичні розбірки для того, щоб вирвати поступки у вирішенні болючого питання власного національно-державного будівництва. Це був перший втрачений історичний шанс.

А втім, історія подарувала ще й другий шанс українським політикам. 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. у Петрограді перемогло більшовицьке збройне повстання. Тимчасовий уряд було заарештовано. П. Всеросійський з’їзд Рад сформував радянський уряд на чолі з В.І. Леніним та прийняв доленосні декрети про мир і про землю. Симпатії селянства, які складала більшість населення в Російській ім-

перії, хитнулися вбік більшовиків. Але українське селянство з певною недовірою ставилося до центрального більшовицького уряду і схильне було підтримати свій, український уряд, тобто Центральну Раду, за умови адекватного вирішення аграрного питання. На цих засадах перебувало українське вояцтво. Листопадові події 1917 р. у Києві, коли на владу претендували три політичні сили - Центральна Рада, більшовицькі Совети та представники Тимчасового уряду в особі десятитисячного гарнізону Київського військового округу, показали силу авторитету Центральної Ради. Спираючись на зброю українського полку, владу в столиці фактично перебрала Центральна Рада. Втім, українські політики виявилися слабкими аналітиками й тактиками. У динамічних змінах ситуації вони вперто стояли на старих позиціях і крок за кроком поступалися більшовицьким впливам. Це підтверджує й зміст Третього Універсалу, який Центральна Рада видала 7 (20) листопада 1917 р. У ньому проголошувалося *утворення Української Народної Республіки (УНР)*, що відповідало очікуванням українців. Але парадокс полягав у тому, що в документі йшлося про збереження федеративного зв'язку УНР з якоюсь міфічною демократичною Росією, бо більшовицький уряд Центральна Рада не визнала й усіх громадян України теж закликала до цього. Відірвавшись від реалій часу, Центральна Рада та її уряд - Генеральний Секретаріат - проголошували Україну автономією у складі віртуальної федерації. За красивими словами й гаслами Третього Універсалу проглядалася нерішучість у вирішенні нагальних питань війни і миру, а головне - розподілу землі. Як і у будь-якій грі, у тому числі політичній, програє той, хто втрачає темп. Від цього часу і до кінця свого існування Центральна Рада знаходилася в обороні, хоча в неї ще існували резерви перейти в наступ. Більшість українців продовжували підтримувати український уряд і стали на перешкоді більшовикам і силам, які їх підтримували, здійснити переворот у Києві 12 грудня 1917 р. 17 грудня більшовики повторили спробу захопити владу. Цього дня відкрився Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому більшовики не отримали бажаної для себе підтримки. Із двох тисяч делегатів більшість підтримали Центральну Раду. Тоді члени партії більшовиків (124 особи від 49 Рад) на чолі з В.П.Затонським переїхали до Харкова, де об'єдналися з делегатами Третього з'їзду Рад Донецького та Криворізького басейнів і провели 24-25 грудня свій єдиний з'їзд Рад України. 200 делегатів, які були там присутні, відображали інтереси міського населення промислового регіону, а не волю всього українського народу. Більшовицький з'їзд проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (офіційна назва - Українська Народна Республіка), визнав її федеративною частиною Російської радянської федеративної республіки, поширивши на неї чинність ленінських декретів про мир, землю та ін. Перший український радянський уряд на чолі з М.О.Скрипником отримав назву - Народний Секретаріат. В Україні знову запанувало двовладдя.

Раднарком Росії й особисто В.І. Ленін посилили тиск на Центральну Раду. Вона отримала листа з ультимативними вимогами до неї, зміст яких зводився до того, щоб: відмовитися від спроби дезорганізації спільного фронту; припинити роззброєння радянських військ; не пропускати без згоди радянського верховного головнокомандуючого жодних військових частин на Дон, Урал та інші місця; пропустити більшовицькі війська на Південний фронт для боротьби з контррево-

люційними військами О.М. Каледіна. У разі невиконання ультиматуму Раднарком вважатиме Центральну Раду в “стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні”.

Відмова Центральної Ради виконати ультиматум радянської Росії призвела до інтервенції Росії на українські землі і початку громадянської війни на теренах України.

Народна творчість донесла до наших днів трагічну історію того часу в частушках, як-от ця: Я на бочке сижу,

Под бочкою качка.
Мой муж - большевик,
А я - гайдамачка!

Трагедія громадянської війни полягала в тому, що люди однієї крові вбивали один одного. Серед більшовиків і червоноармійців було багато українців, які так само палко любили Батьківщину і дбали про її добробут, як і ті, хто підтримував Центральну Раду й антагоністично ставився до радянської влади. Багато з тих, хто воював по різні боки барикад, свідомо жили й вмирили за ідею. Після проголошення радянської влади в Україні почали формуватися полки Червоного козацтва та Червоної гвардії. Ними командували: учасник Першої світової війни, нагороджений 4 Георгієвськими хрестами і 4 Георгієвськими медалями за воїнську доблесть С.М. Будьонний, син українського письменника Михайла Коцюбинського Ю.М. Коцюбинський, син учителя з Чернігівщини В.М. Примаков та інші. За голову В. Примакова вороги давали велику грошову нагороду, а шанувальники прославляли в піснях:

Лавам нет преграды,
Бьется злобный враг.
В бой ведет отряды
Удалой Примаков.

В свисте звонкой стали
Мчимся на врагов.
Пиками писали
Летопись веков.

Український уряд, очолюваний В.Винниченком, переживав кризу. В українських політичних партіях відбувся розкол. Центральна Рада виявилася не готовою до успішного збройного протистояння радянським військам. Українські військові частини, які заявляли про вірність їй, зреклися свого слова. Вони з прихильністю відгукнулися на заяву центрального більшовицького уряду роздати землю селянам і покласти край війні. Соціальні інтереси взяли гору над національними. У вирішальному для долі Києва бою під Крутами 30 січня 1918 р. російську атаку стримували лише 300 київських студентів і курсантів, які або загинули, або були закатовані за наказом командуючого більшовицькими військами М.А. Муравйова. Це була людина з розмитими політичними поглядами й великими амбіціями. У чині полковника царської армії він перейшов на бік більшовиків. На українській землі проявив себе як кат, який з паталогічною ненавистю і жорстокістю розправлявся з національним рухом. В одному зі своїх перших наказів він заявив: “...Цю владу (мається на увазі радянську) ми несемо з далекої Півночі на вістрях

своїх багнетів і там, де її встановлюємо, всіляко підтримуємо її силою цих багнетів”. Через півроку він повернув зброю проти радянської влади і під час антибільшовистського заколоту безславно загинув.

Передчуття крутівської трагедії постає з циклу віршів під назвою “В казематі” українського поета-пророка Т.Г. Шевченка. Перебуваючи під арештом, у роздумах про майбутнє України, він написав вражаючі рядки:

Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло!

Крути стали символом національної звитяги, гідності та честі свідомої молоді, але й одночасно ганьби бездарним українським політикам.

Бій під Крутами загальмував переможну ходу більшовицької армії і підштовхнув Центральну Раду до більш рішучих дій з відстоювання національних інтересів в країні та за її межами.

Поки в Україні точилися криваві бої за Київ, у Бресті російська та українська делегація, яка виступала від імені Центральної Ради, кожна поодиноці, вели переговори з Австро-Угорщиною та Німеччиною про укладання миру. Умовою підписання сепаратного мирного договору з австро-німецьким блоком було повне відокремлення України від Росії. Тому в ніч проти 25 січня 1918 р. під час перерви в Берестейських переговорах Центральна Рада нарешті проголосила своїм Четвертим Універсалом *державницьку самостійність Української Народної Республіки*. “Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу”. І вже 8 лютого 1918р. відбулося підписання Берестейського миру. За його умови всі учасники переговорного процесу, включаючи Росію, визнавали незалежність України в кордонах, які більш-менш збігалися з межами української етнічної території. Україна зобов’язувалася постачати в Австро-Угорщину та Німеччину хліб і продовольство, натомість ті повинні були надати Центральній Раді військову допомогу для очищення території УНР від більшовицьких нападників.

Проголошення незалежності і пропоновані Четвертим Універсалом реформи мали формальне значення, а фактично нічого не були варті, бо Центральна Рада під гуркіт радянських гармат залишила Київ і втекла на Волинь. У столицю з Харкова переїхав уряд Радянської України. Він утримався там три тижні. За цей час було проведено перші соціалістичні реформи, як-от: націоналізована велика промисловість, банки, транспорт тощо. Відповідно до радянського декрету про землю на користь селян перейшло 15 млн десятин землі. Почалося руйнування старих органів державного керівництва і будівництво нового державного апарату. Радянська влада діяла рішуче і послідовно. І хоч цей процес тривав недовго, але залишив помітний слід у свідомості як прихильників, так і противників більшовицького режиму.

Відповідно до умов Берестейського мирного договору, який Росія підписала майже на місяць пізніше української делегації і де вона визнала незалежність України, радянські окупаційні війська змушені були залишити Київ. Український більшовицький уряд ліквідувався, розпочаті ним реформи припинялися, а українські більшовики опинилися поза законом.

18 лютого 1918 р. згідно з умовами Берестейського договору австро-німецькі війська почали окупацію України. Вони розчленували її на дві частини. Більшу - разом з Донбасом та Кримом - зайняли німецькі війська. Південно-Західну Волинь, Поділля, Херсонську і частину Катеринославської губернії окупували австрійські частини. Разом з окупаційними військами до Києва повернулася Центральна Рада. Отже, додаткові умови Берестейського договору було виконано, і настав час виконання так би мовити промислово-продовольчої частини договору. Окупанти безсоромно грабували національні багатства республіки, втручалися в її внутрішні справи і жорстоко придушували будь-які прояви незадоволення або опору. Це викликало піднесення патріотичних почуттів серед населення і було використано різними політичними силами.

У середині березня 1918 р. у Катеринославі відбувся другий Всеукраїнський з'їзд Рад, який засудив політику Центральної Ради і закликав народ на боротьбу з нею. Одночасно проти Центральної ради активізували зусилля праві сили, очолювані П.П. Скоропадським. У свою чергу окупаційне командування було розчароване співпрацею з українською владою і лишило її підтримки. У таких умовах Центральна Рада не спроможна була довго протриматися. Засідання 29 квітня 1918 р. стало її лебединою піснею. На ньому було ухвалено проект Конституції УНР, обрано М.С. Грушевського президентом, прийнято земельний закон.

У цей же день у Києві проходив Хліборобський конгрес великих землевласників, який проголосив гетьманом усієї України Павла Петровича Скоропадського. Австро-німецькі окупанти визнали його владу. В Україні стався державний переворот.

2. Внутрішня і зовнішня політика Української гетьманської держави (квітень - грудень 1918 р.)

Пам'ять про гетьманську державу трималася в свідомості українців упродовж усіх століть після її знищення. Революція 1917 року дала новий поштовх до процесу національного державотворення.

Після політичного банкрутства Центральної Ради, її безпорадності в державотворчих процесах і тривалої невизначеності в політичних стосунках з Росією та іншими державами гетьманський переворот спочатку було зустрінuto співчутливо. П.П. Скоропадський походив зі старого гетьманського роду і мав репутацію патріота та доброго воєначальника.

29 квітня 1918 р. гетьман підписав два базові політичні документи, які визначали державотворчі процеси в Україні на найближчу перспективу. Це - "Грамота до всього Українського Народу" та "Закон про тимчасовий устрій України".

Стару назву - Українська Народна Республіка - було скасовано і замінено новою - Українська держава. Гетьман заявив, що тимчасово бере на себе всю повноту влади, тобто встановлює диктатуру.

Насправді це було далеко від реального стану речей. Фактично в Україні продовжувало існувати двовладдя. Паралельно з владою гетьмана існувала влада австро-німецьких окупантів, які видавали накази, що обмежували права міського населення, і проводили каральні заходи проти нього. Це підірвало політичний ав-

торитет П. Скоропадського і сприяло росту опозиційних настроїв, які згодом переросли в антиокупаційний та антигетьманський опір.

Не маючи досвіду державного будівництва, гетьман і його однодумці фактично йшли навмання. Вони не могли забезпечити стабільність державної влади в деформованому українському суспільстві, яке роздирали протиріччя. Вже в середині травня 1918 р. опозиційні політичні сили оформили Український Національно-Державний Союз, який почав боротьбу проти гетьманського уряду, як “буржуазного і не українського”.

Всеукраїнський Селянський з'їзд, що нелегально відбувся в Києві в травні 1918 р., пройшов під гаслом: “Умремо, а землі і волі не віддамо”. Так само з закликом до рішучої боротьби з гетьманатом виступив Всеукраїнський Робітничий З'їзд. Влітку 1918 р. всією Україною прокотилася хвиля антигетьманських і антиокупаційних повстань. Проти гетьмана діяли різновекторні політичні сили. Найбільшу загрозу режиму П. Скоропадського становили селянські виступи на Київщині, Полтавщині, Харківщині тощо. З-поміж них виділявся збройний опір селян на Катеринославщині з центром у с. Гуляйполе. Його очолював учитель за фахом, анархіст за політичними поглядами Нестор Махно.

Організовану підпільну діяльність проти Української держави проводили й більшовики-комуністи. Після приходу до влади правих політичних сил на чолі зі П. Скоропадським українські пробільшовистсько налаштовані сили перейшли на нелегальне становище або виїхали до Радянської Росії. З тією ж завзятістю, з якою вони вели боротьбу проти Центральної Ради, вони почали розхитувати гетьманський режим: проводили антигетьманську агітацію, чинили диверсії, займалися шпигунством, інтриганством, тероризмом. Посилено формувалися українські радянські військові частини - Перша та Друга Повстанські дивізії.

Одночасно відбувалися організаційні заходи, спрямовані на посилення більшовицького впливу на Україну. 5-12 липня 1918 р. у Москві пройшов Перший з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, на якому було проголошено створення КП(б)У як складової частини Російської Комуністичної партії (більшовиків) та обрано керівний орган партії - Центральний комітет, секретарем якого став Г.Л. П'ятаков. До інтернаціонального складу ЦК, судячи з прізвищ, не увійшов жоден українець.

Підпільну діяльність комуністичних елементів проти гетьманату координувало Зарубіжне бюро ЦК КП(б)У, яке дислокувалося спочатку в російському місті Орел, а з жовтня 1918 р. - у Курську. Коли падіння гетьманської влади вже ні в кого не викликало сумніву, у місті Суджа Курської губернії було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який очолив усе той же Г.Л. П'ятаков. На першому засіданні “уряду без держави” прийняли маніфест про відновлення радянської влади в Україні.

Окрім червоних, в Україні діяли підпільні білогвардійські комітети, які спиралися на Атланту та мали на меті відновлення “єдиної і неподільної Росії”, до чого схилився власне і сам гетьман П. Скоропадський.

Широкомасштабне збройне повстання проти режиму гетьмана почали готувати колишні лідери Центральної Ради. Вони створили Український військовий революційний комітет або Директорію з п'ятьох осіб.

В умовах політичної нестабільності, непопулярності та відвертому і прихованому опорі П. Скоропадському все ж вдалося досягти деяких успіхів у внутрішній і зовнішній політиці. Він подолав дезорганізованість влади, отримав у спадщину від Центральної Ради, і налагодив дієздатний адміністративний апарат, дії якого регламентувалися “Законом про тимчасовий державний устрій України”. У ньому також було окреслено права й обов’язки українських козаків і громадян.

Гетьман оголосив право приватної власності фундаментом культури та цивілізації. Гарантував проведення аграрної реформи та забезпечення прав робітників, відкривав широкий простір для приватного підприємництва й ініціативи.

Поступово відновлювалася розбалансована фінансово-кредитна система держави. Було прийнято державний бюджет. За законом від 9 травня 1918 р. встановлювалася національна грошова одиниця - карбованець, який забезпечувався природними багатствами України, головним чином цукром. Втім, фінансову безпеку гетьманату підривав неконтрольований обіг грошових знаків інших держав.

3 липня 1918 р. гетьман видав закон про українське громадянство, за яким громадянські права автоматично поширювалися на всіх, хто на той час мешкав в Україні і був готовий присягнути на вірність їй.

Позитивний результат було досягнуто в галузі зовнішньої політики. Українську державу, очолювану П. Скоропадським, визнали 30 країн світу. У 23 з них вона мала своїх представників. Було зменшено напруження в українсько-російських стосунках і укладено договір про добросусідські відносини.

З-понад усіх державних реформ найбільших успіхів гетьман досяг у галузі культури, науки та освіти. Почалася українізація шкіл, гімназій, відкриття нових українських університетів, у т.ч. Катеринославського (нині Дніпропетровського), Української академії наук на чолі з видатним ученим В.Вернадським. Було засновано національний архів, бібліотеку, галерею мистецтв, театр тощо. Уряд налагодив видання підручників українською мовою. Влітку на церковному соборі було проголошено Українську автокефальну православну церкву.

Закінчення Першої світової війни, в якій Австрія та Німеччина зазнали поразки і лишили тим самим гетьмана П. Скоропадського підтримки, змусило його шукати нових союзників. Він переорієнтувався на Антанту та білогвардійців, сподіваючись на допомогу від них. 14 листопада 1918 р. гетьман звернувся з грамотою “До всіх українських громадян”, в якій *заявив про федерацію України з небілшовицькою Росією і про відновлення “єдиної і неподільної Росії”, що по суті означало великий крок назад в українському державному будівництві.* Суверенність Української держави скасовувалася. Отже, гетьман повторив ту ж помилку, що у свій час зробила Центральна Рада: він віртуально об’єднав Україну з неіснуючим на той час державним утворенням.

У відповідь Директорія оголосила початок повстання проти гетьманського режиму. Одночасно активізувалися всі інші антигетьманські політичні сили. Опинившись у безнадійній ситуації, гетьман передав владу і державний скарб урядові, а сам емігрував до Німеччини.

Доба гетьманату, яка тривала 7,5 місяця і мала як позитивні, так і негативні сторони, закінчилася безповоротно.

3. Доба Директорії: від відродження УНР до поразки в боротьбі з інтервентами (грудень 1918 р. - листопад 1920 р.)

Після падіння гетьманату влада в Києві перейшла до Директорії (з французької - колегія правителів). Вона складалася з п'яти осіб за різною партійною приналежністю: В. Винниченка і С. Петлюри (обидва УСДРП), О. Андрієвського (УПСС), Ф. Швеця (УПСР), А. Макаренка (безпартійного, керівника об'єднаної Ради залізничників України). Очолював Директорію В.К.Винниченко.

18 грудня 1918 р. її війська урочисто увійшли до Києва. Невдовзі на Софіївській площі відбулися молебні і військовий парад. Директорія *відродила Українську Народну Республіку* і 26 грудня створила її уряд на чолі з В.Чехівським.

Фактично Директорія була перелицьованою Центральною Радою, яка заплямувала свою репутацію колабораціонізмом з австро-німецькими окупантами, тому її відновлення несло певні політичні ризики й загрози.

З перших кроків вже *третьої національної влади України* стало очевидним, що її лідери не зробили належних висновків з попереднього досвіду невдалого державотворення. Вони знову не змогли порозумітися на підґрунті такої дилеми: а що важливіше - соціально-економічні реформи чи національно-духовне відродження? Нерішуча політика Директорії у вирішенні аграрного питання відштовхнула від неї селянство, яке складало більшість населення країни. Робітничий клас та інші мешканці міст схильні були підтримати або Совети, або російські антибільшовицькі рухи. Непослідовна внутрішня політика Директорії не спроможна була об'єднати різнополярні політичні і соціальні сили. Єдине, що викликало позитивний резонанс в українському суспільстві, - це об'єднання УНР і Західноукраїнської Народної Республіки, яке урочисто відбулося 22 січня 1919 р. і стало *втіленням у життя мрії нації про соборність українських земель*. Але злука виявилася формальною, і соборна Україна проіснувала лише до 16 листопада 1919 р. Фактично це були дві окремі українські держави, які мали помітні культурно-ментальні відмінності та різні державні інтереси, особливо у зовнішній політиці. У перспективі це призведе до втрати незалежності обох регіонів і розтягування українських земель сусідніми державами.

Становище нової влади виявилось нестійким. Повстанська армія, що забезпечила тріумфальний рух на Київ, розбіглася по хатах ділити панську землю. Україна з усіх боків була оточена ворожими силами. На *заході* стояли *польські* війська, які переважали українські кількісно та якісно. На *південносхідному* кордоні зростали *російські* антибільшовицькі сили під проводом генерала А. Денікіна, який був виразним українофобом і до національно-визвольних змагань українців ставився ще гірше, ніж до радянської влади. Південна смуга з Одесою, Миколаєвом, Херсоном була зайнята французькими інтервентами. Посилився рух *радянських* військ на Україну. Вже на початку січня 1919 р. Раднарком Росії створив Український фронт під командуванням В.А. Антонова-Овсієнка, а маріонетковий - Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що знаходився в Курську, видав декрет про проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Під тиском радянських військ Директорія здавала одну позицію за іншою, населений пункт за населеним пунктом, поки не залишилася у кінці квітня

1919 р. на вузькій смузі території Подільської губернії. У народі з приводу цього глузували: “У вагоні Директорія, а під вагоном - територія”. Сили Директорії танули, в них зростало дезертирство, занепадала дисципліна. Фактично влада знаходилася в руках або військових, або регіональних отаманів. З огляду на це, було введено нову посаду - Головного отамана, - якому підпорядковувалася уся армія УНР. На цей пост призначили генерала О.Грекова, але фактично керівництво збройними силами залишалася в руках С.Петлюри, що викликало тертя між командуючими окремих військових частин і збільшувало хаос.

Розвиваючи наступ, Червона Армія 5 лютого 1919 р. захопила Київ. *Юридичне оформлення радянської державності в Україні відбулося 10 березня 1919 р.*, коли III Всеукраїнський з'їзд рад у м. Харкові прийняв першу Конституцію УСРР, розроблену за зразком основного документа РСФРР. З'їзд обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) і його Президію, яку очолив Г.І.Петровський.

На початок травня 1919 р. радянський уряд України і Червона Армія контролювали значну територію України. На підвладних радам землях запроваджувалася більшовицька політика “воєнного комунізму”. Це комплекс надзвичайних соціально-економічних заходів, складовими якого стали:

- націоналізація всіх підприємств;
- продовольча розкладка (примусове вилучення у селян продуктів їх праці, особливо зерна);
- заборона свободи торгівлі, згортання грошового обігу, запровадження карткової системи розподілу продуктів;
- встановлення державного контролю за виробництвом, введення загальної трудової повинності, мілітаризація економіки;
- жорстоке придушення будь-якого опору радянській владі, введення “червоного терору”.

Примусове вилучення зерна у селян проводили комітети незаможних селян (комнезами) та робітничі продовольчі загони. У відповідь селяни чинили збройний опір, відстоювали свої права. Україна вкрилася селянськими повстанськими загонами під гаслами: “За владу Рад без комуністів!”, ”За незалежну Україну!” тощо. Справедливо відзначити, що гасла “Геть Петлюру!” теж були присутні. Спочатку селянські виступи мали стихійний характер, а пізніше їх організацією здебільшого займалися представники партій з чітко визначеною національною орієнтацією, як наприклад, боротьбісти та незалежники.

Навесні антибільшовицька селянська боротьба набрала загрозливих для радянської влади обертів. Велику занепокоєність викликали дії отаманів Ангела, Д. Зеленого (Терпило), О. Соколовського, І. Струка та ін. Піком повстанських виступів стала григоріївщина. Так у радянських документах названо боротьбу українських селян на території: від Черкас до Миколаєва під проводом отамана М.О. Григор'єва (Серветника), яка тривала від травня до липня 1919 р. Загін М. Григор'єва налічував майже 30 тис. бійців і мав на озброєнні понад 50 гармат, 700 кулеметів, 6 бронепоездів. В “Універсалі” він висунув гасла: “Влада Радам без комуністів!”, “Україна для українців!”, “Вільна торгівля хлібом!”. М. Григор'єв намагався здійснити широке об'єднання сил отаманщини. Особливо привабливим був союз з Н. Махном. Але масові репресії, які григор'євці здійснювали в українських

містах, викликали ненависть до них не тільки серед цивільного населення, але й у середовищі інших повстанських загонів. Коли після взяття Катеринослава, вони безпідставно вбили 150 робітників, Н. Махно віддав наказ знищити М.Григор'єва.

У відповідь на дії повстанців радянське керівництво задіяло регулярні військові частини, які спалювали села або обстрілювали їх з гармат і кулеметів, брали заручників, висилали родини повстанців тощо.

Радянська влада розповсюдилася майже на всій Наддніпрянській Україні. УНР та її війська контролювали лише Волинь і Поділля. Не маючи власних сил для боротьби з радянськими військами, Директорія шукала зовнішньої підтримки. Це давало підставу Антанті безперервно втручатися у внутрішні справи України і схилити уряд на об'єднання армії Директорії з армією А. Денікіна з його кредо "єдиної і неподільної Росії". Проти виступав С.Петлюра, чим викликав обструкцію з боку командування Антанти, яке наполягало на виключенні його зі складу уряду.

Галичина теж вороже ставилася до С. Петлюри, бо в них була своя кандидатура в особі С. Петрушевича, яку вони бажали проголосити директором Галичини, що й було зроблено в червні 1919 року. Дійсно, становище західноукраїнських земель було дуже складним, бо претендентів на ці терени було багато і була потрібна сильна влада, щоб їх боронити. Але все було марно. Світові держави у взаємовідносинах Галичини і Польщі стали на бік останньої, і, незважаючи на героїчні дії Української Галицької Армії (УГА), наслідки були вирішені. У середині липня 1919 р. Польща зайняла всю Галичину.

Перемога більшовиків над збройними силами Директорії призвела до погіршення становища військ Антанти на півдні України. Солдати зазнали на собі вплив більшовицької пропаганди й силу радянської зброї. У квітні 1919р. вони покинули чорноморські порти.

Зазнавши поразки, керівництво Антанти не вгамувалося. Воно зробило ставку на генерала А. Денікіна.

Скориставшись погіршенням політичного становища більшовиків, армії УНР і ЗУНР у серпні 1919 року почали спільний похід проти них. У той же час до Києва лівим берегом Дніпра йшла Добровольча армія А. Денікіна.

30 серпня 1919 р. більшовики вимушені були залишити Київ. Туди увійшли українські і денікінські війська. Між ними сталася сутичка за національну символіку. Від імені групи галицьких військ генерал А. Кравець підписав ганебний договір з денікінцями про добровільний відступ з Києва. Це сталося тому, що галичани, на відміну від наддніпрянців, вірили в можливість співдії з Добровольчою армією. Сам А. Денікін більш-менш прихильно ставився до представників Галицької Армії, але категорично виступав проти С.Петлюри, який на цей час фактично очолював Українську республіку. Свої погляди на самостійність України Денікін виразно окреслив у зверненні "До населення Малоросії", де він назвав український рух "зрадницьким, спрямованим на розподіл Росії". Так Україна в боротьбі з більшовиками за незалежність замість союзника отримала ще одного ворога, гіршого від попередніх.

У вересні 1919 року А. Денікін змінив план: відклав похід на Москву і проголосив війну Україні. Він стверджував: "Самостійної України не визнаю. Пет-

люрівці можуть бути або нейтральні - тоді вони повинні негайно скласти зброю й розійтися по своїх домівках, або - приєднатися до нас, визнавши наші гасла". Це, перш за все, "Єдина і неподільна Росія". Щодо України, то тут А.Денікін твердо стояв на відомій валуєвській платформі: "України не було, нема й не буде". У своїх спогадах він пише, що з ним погодилися Англія та Франція, але замовчує листа У. Черчилля, який був у ті роки військовим міністром Англії. Він радив А. Денікіну: "...зважаючи на загальну політичну кон'юнктуру, йти, скільки можливо, назустріч українським сепаратистським прагненням". Але денікінський штаб стояв непохитно на ігноруванні України, яку трактував як "південну Росію".

Боротьба з українством стала головною метою А. Денікіна та його співрухівців. Всі українські установи було ліквідовано, а замість них засновано російські. Назву "Україна" заборонили, її замінили на "Південь Росії", "Малоросія". Ненависть до всього українського йшла поряд з антисемітизмом. Шлях армії А. Денікіна був позначений єврейськими погромами. До цього треба додати реквізиції, які значно перевищували попередніх окупантів. Слушно охарактеризував "Добровольчу армію" один з її учасників: "Нас із захопленням зустрічали в кожному селі і з прокльонами випроводжали...".

Звичайно, такі умови виключали можливість співдій уряду УНР з А.Денікіним - і йому було оголошено війну. Але становище української армії було жахливим: обмаль зброї, одягу, взуття, нестача їжі та ліків. Як наслідок - велика смертність. До того ж, окрім денікінської армії, українські війська змушені були вести боротьбу ще й з польськими та радянськими збройними силами. Серед українських вояків не було єдності. 6 листопада 1919 року представник УГА генерал М. Тарнавський підписав сепаратний договір з А.Денікіним, згідно з яким Галицька Армія у повному складі, з усім майном переходить у повне розпорядження головного командуючого збройних сил Півдня Росії. Це був безглуздий крок, бо армію А. Денікіна вже майже розбила Червона Армія, підтримана антиденікінським селянським і робітничим рухом та повстанськими загонами. Успіху бойових дій у значній мірі сприяв рейд по тилах супротивника кінної групи під командуванням В.М. Примакова.

Зазнавши поразки з усіх боків, С. Петлюра приймає рішення про припинення регулярних бойових дій в Україні і перехід до партизанських методів опору. Сам же голова Директорії залишив Україну і 6 грудня 1919 р. виїхав до Польщі з метою пошуків союзників та джерел фінансового й матеріального забезпечення нового етапу боротьби.

А на українських теренах, де перемогу святкували червоні, знову відновилося інтенсивне державне і господарське будівництво на радянський кшталт. Та мирний перепочинок був короткочасним. Виникли дві нові загрози: одна - з боку Польщі, а інша - з Криму, де були переформовані й об'єднані під командуванням П.М. Врангеля розгромлені білі сили Півдня Росії. Тепер вони налічували 125-150 тис. багнетів і шабель. Близько 800 тис. виставила проти радянської України Річ Посполита. Українська територія в черговий раз стала ареною боротьби за втілення двох протилежних політичних шовіністичних ідей: "Великої Польщі" та "Єдиної неподільної Росії". Хоча це були різновекторні сили, які вкрай вороже ставилися одна до одної, все ж таки їх об'єднувала спільна загальнополітична концеп-

ція, в основі якої лежало прагнення реалізувати свої загарбницькі амбіційні плани за рахунок українських земель.

25 квітня 1920 року війська білополяків вторглися в межі України, а вже 6 травня захопили Київ. У поході брали участь дві дивізії УНР. Увесь шлях польської й української армій відзначився брутальністю поляків, реквізиціями та грабунками населення. Це викликало обурення населення. Перебування польської й української армій у Києві виявилось нетривалим. Більшовики скупчили значні сили і 12 червня 1920 визволили Київ. Наприкінці липня воєнні дії були перенесені на територію Польщі. Вже під Варшавою Червону Армію спіткала невдача. Перемогу, яку одержала над нею польська армія, самі поляки назвали “дивом над Віслою”.

12 жовтня 1920 року було укладено перемир'я, а 18 березня 1921 року в Ризі підписано мирний договір між Польщею та Радянською Росією. У ньому сторони обумовили заборону перебування на території Польщі антибільшовицьких організацій. Отже, Директорія, уряд УНР і всі їх організації втратили право легального перебування в Польщі та продовжували свою діяльність вже нелегально.

Після перемоги на заході Червона Армія сконцентрувала сили на боротьбі з П. Врангелем. Штурм Перекопу і звільнення Криму стало однією з найкоротших за часом і разом з тим однією з найбільш блискучих операцій радянських військ, разом з якими діяли й з'єднання батька Н. Махна. 16 листопада 1920 року армія Н.М. Врангеля потерпіла поразку. Це була остання крапка в перемогах Червоної Армії на півдні країни. А для України закінчилася регулярна легальна боротьба за самостійність. Усі її частини опинилися під владою різних окупантів: з 1918 року Буковина - під румунами, з 1919 р. Закарпаття - під чехами, з 1921 р. Наддніпрянська Україна - під поляками та Советами, з 1923 р. Галичина - під поляками.

Але, як свідчать подальші історичні події, боротьба за самостійну незалежну Україну не припинялась. Історія України дає багато прикладів, коли здавалося, що вона вже остаточно переможена, знищена, що її “нема і не буде”, - але минає час, і вона виходить знову на історичну арену, оновлена, жива та спроможна до нових змагань за самостійність.

4. Національне державотворення на західно-українських землях

У добу Першої світової війни західноукраїнські землі продовжували перебувати у складі Австро-Угорської імперії. Її поразка у війні сприяла революційно-визвольному руху поневолених слов'янських народів. 18 жовтня 1918 р. українські політичні діячі та греко-католицьке духовенство утворило у Львові Українську Національну Раду на чолі з Євгеном Петрушевичем. У своєму першому Маніфесті УН Рада проголосила створення Української держави на українських етнічних землях Австро-Угорщини. Але з практичним втіленням у життя державотворчої ідеї західноукраїнські політичні лідери не виправдано барилися. Цим скористалися польські політики, які почали активно готуватися до відновлення Речі Посполитої й узаконення своїх прав на Східну Галичину. Для цього вони заручилися дипло-

матичною підтримкою США та країн Антанти і залучили польські військові сили до захоплення влади в Східній Галичині. Але сталося непередбачене. Українські військові командири і солдати разом з національно свідомими громадянами підняли повстання і випередили поляків. 1 листопада 1918 р. Львів повністю контролювався українцями, а на ратуші замайорів синьо-жовтий прапор. 2 листопада австрійський намісник передав владу Українській Національній Раді. Ці події увійшли в історію українського державотворення як “листопадовий зрив”.

Вже 9 листопада 1918 р. було сформовано західноукраїнський уряд - Тимчасовий державний секретаріат, який очолив Кость Левицький, а згодом Сидір Голубович.

Вищим законодавчим органом влади стала Національна Рада. Її головою й одночасно Президентом республіки було обрано Є. Петрушевича.

13 листопада Українська Національна Рада затвердила Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської імперії. Цим законом проголошувалася *Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР)* зі столицею у Львові. До її складу входили Східна Галичина, Буковина, Закарпаття. У законі зазначалося, що влада в державі належить народові. Територія новоствореної держави становила близько 70 тис. км² з населенням 6 млн осіб. У Західній Україні розпочалися державотворчі процеси. Українська Національна Рада декларувала загальне виборче право, яке пізніше втілювалося в Закон про вибори до сейму ЗУНР (15 квітня 1919 р.), рівність громадян усіх націй незалежно від віри, мови, стану чи статі перед законом, вільну діяльність політичних партій і громадських організацій, забезпечення громадянських і політичних свобод, відміну цензури тощо.

Утвердженню демократичного суспільства мав сприяти Закон про громадянство та Закон про мови. Українська мова проголошувалася державною на всій території республіки, але водночас національним меншинам надавалося право усного і письмового діалогу “їхньою материнською мовою” з державними та громадськими структурами.

Нова українська влада розпочала перебудову системи народної освіти на підставі прийнятого 13 лютого 1919 р. Закону про основи шкільництва. Відповідно до закону публічні школи оголошувалися державними, а вчителі - державними службовцями. Вони повинні були скласти професійну присягу на вірність ЗУНР. Дозволялося засновувати приватні освітні заклади за умови лояльності власників і педагогічного персоналу до нової української влади. Українська мова стала основою в державних школах, проте національним меншинам, зокрема полякам і євреям, надавалося “право на школу в рідній мові”.

Національна Рада провела ряд заходів з формування органів місцевого самоврядування і доручила уряду підготувати проект відповідного закону.

Нова влада особливу увагу приділила розв'язанню економічних питань. Після довготривалої дискусії 14 квітня 1919 р. було ухвалено земельний закон, який визначав шляхи проведення аграрної реформи. В основу аграрної політики Національна Рада поклала принцип збереження приватної власності на землю. Приватизації підлягали лише державні землі, землі, що належали членам пануючої династії, та ті, які перевищували визначену державним законом норму площі.

Самовільне захоплення і розподіл земель суворо заборонялися, а порушники закону каралися шестимісячним ув'язненням або чималим штрафом. Закон повинен був набрати чинності лише після закінчення війни, що вкрай не задовольняло селян. Під час весняного сіву біднота почала масово захоплювати панські землі. Для наведення порядку на селі влада вимушена була залучати загони жандармерії і навіть війська.

Відповідно до земельного закону природне багатство західного краю - ліси - переходило під контроль держави.

Нескінченні воєнні дії та економічна блокада Галичини з боку Польщі примусили західноукраїнський уряд монополізувати і регламентувати продаж зерна, харчів та сільськогосподарської сировини.

Після певної підготовки в ЗУНР було проведено грошову реформу. З початку квітня 1919 р. в обіг запроваджувалася нова національна валюта - гривні і карбованці.

Заходи з будівництва державного життя на західноукраїнських землях були більш послідовними і виваженими, ніж у Східній Україні. Як справедливо відзначив відомий український історик І. Лисяк-Рудницький, "Галичина 1918-1919 років - єдиний у новітній історії приклад українського державного правопорядку".

Але успіхи державного будівництва були зведені нанівець зовнішньополітичними та воєнними невдачами. Після "листопадового зриву" воєнні сутички з поляками переросли у справжню війну. Поляки, які вважали себе історичною державною нацією, сприйняли українське збройне повстання як продовження "хмельниччини" та гайдамацьких повстань ХУІІ-ХУІІІ ст. Тоді, як відомо, українці програли полякам у боротьбі за створення власної держави, то ж нема чого з ними церемонитися і в новітні часи, вважали поляки. Послідовно, крок за кроком, вони почали політичний, ідеологічний, воєнний наступ на ЗУНР. Головна боротьба розгорнулася за Львів, де влада була на боці поляків, яким надавала допомогу Антанта. Український уряд переїхав спочатку до Тернополя, а пізніше - до Станіслава, де, незважаючи ні на що, наполегливо проводив державні перетворення.

У зовнішній політиці ЗУНР вирішувала два нагальних питання. По-перше, налагодження стосунків з УНР аж до об'єднання в одну державу. По-друге, утвердження себе на міжнародній арені як самостійної держави, визнаного суб'єкта міжнародного права.

Переговори про об'єднання усіх етнічних українських земель в один державний організм відбувалися між делегацією ЗУНР та Директорією УНР у Фастові і закінчилися 1 грудня 1918 р. підписанням попереднього договору про злуку двох держав. Через два дні у Станіславі Українська Національна Рада ратифікувала цей договір. А 22 січня 1919 р. у Києві, на Софійській площі, під час урочистої маніфестації було проголошено Акт про злуку УНР і ЗУНР. Відповідно до домовленостей уряд УНР надав грошову допомогу для відбудови прикарпатської економіки, профінансував низку цільових проектів, направив до Галицької армії досвідчених військових та різні види зброї.

Від моменту проголошення Акта злуки Західноукраїнську Народну Республіку було перейменовано у Західноукраїнські області Української Народної Республіки (ЗОУНР).

Як показали подальші події, новостворене державне об'єднання виявилось нежиттєздатним. Перешкодою до фактичного об'єднання стали різні регіональні інтереси і політичні уподобання, суперечності з питань стратегії і тактики боротьби за незалежну Українську державу, втручання іноземних держав у внутрішні справи обох регіонів, а також відсутність зовнішньої підтримки.

Не дочекавшись допомоги від Антанти в боротьбі проти більшовицької Росії та Добровольчої армії генерала А. Денікіна та опинившись у кільці смертельних фронтів, Директорія, яку очолив С.Петлюра, пішла на перемовини і зближення із затятим ворогом галичан - Польщею. У свою чергу Галицька армія, зазнавши поразки від поляків, перейшла на бік А. Денікіна, а три галицькі бригади влилися до Червоної Армії.

Зрозуміло, що такі непогоджені і непослідовні дії українських політиків та військових вели до поразки державницьких амбіцій України.

Наприкінці 1919 р. уряд ЗУНР в односторонньому порядку денонсував Акт про злуку.

Доля західноукраїнських земель вирішувалася в декілька етапів європейськими країнами, кожна з яких гнула свою лінію, виходячи з власних інтересів. Врешті-решт 18 березня 1921 р. Ризький мирний договір визначив новий кордон, за яким західноукраїнські землі відійшли до відновленої Речі Посполитої. Польща вдруге після хмельниччини зазіхнула на ласий шмат української землі. Втім, через 20 років, коли почнеться новий переділ світу, вона сама стане об'єктом агресії аж до втрати власної держави. І не останню роль у цьому процесі буде відігравати насильницька інкорпорація нею Східної Галичини.

Утворення ЗУНР засвідчило наявність великих потенціальних можливостей західноукраїнського населення в галузі державотворення. Одночасно стало очевидним, що тільки соборна Україна може постати у світі як самостійна держава, а регіональні рухи приречені на провал.

5. Причини й наслідки поразки української революції та перемоги радянської влади

Українські національно-патріотичні сили зазнали поразки в боротьбі за створення власної держави. Більшість істориків схиляються до висновку, що цьому сприяла низка причин:

1. Свідомий соціальний потенціал національного руху був слабким. За відсутності буржуазії і середнього класу він складався переважно з політично незрілого селянства і прорадянськи налаштованого робітничого класу. В їх світогляді соціальні інтереси переважали національні.

2. В Україні не було національної політичної еліти, загально визнаних авторитетних партій і лідерів. За конфліктами між собою вони не бачили інтересів власного народу, який врешті-решт відмовив їм у підтримці. Як визначав В. Винниченко, "величезна більшість самого українського населення була проти нас".

3. Українські політичні лідери були романтиками й утопістами, у той час як інші - прагматиками і раціоналістами. "Генієм реальної політики" без перебільшення можна назвати В.І. Леніна, який проявляв схильність до політичних

компромісів і, наскільки можливо було в реаліях громадянської війни, йшов назустріч прагненням народних мас. Ось чому декрети радянської влади знаходили більший відгук у серцях людей, аніж Універсали та інші закони українських лідерів УЦР, Директорії тощо.

4. Українські землі опинилися в епіцентрі інтервенції та громадянської війни, що руйнувало господарство і фінанси країни, які й так вже були підірвані світовою війною і тією імперською політикою, яку проводила царська Росія щодо національних окраїн. Матеріальними і фінансовими ресурсами новопостала держава значно поступалася радянській Росії та Речі Посполитій. Надія на допомогу з боку Антанти виявилася ілюзорною. Її політичні симпатії були на боці Польщі та російського білого руху і в подальшому отримали законодавче закріплення в серії міжнародних договорів. Це підштовхнуло лідерів української революції на зближення з Німеччиною.

5. Українські політики знаходилися у полоні ілюзій щодо державного будівництва. Вони зайняли очікувальну політику, сподіваючись на те, що в Росії до влади прийдуть демократичні політичні сили з федералістським спрямуванням. Їх політичні амбіції не йшли далі національної автономії у демократичній, федеративній Росії. Втрата часу і динаміки обернулися на втрату влади і самостійної держави. Усі державні інститути, які спочатку підтримували нову владу і були сповнені бажання захищати її, почали деградувати аж до розпаду. Це стосувалося адміністративно-державного апарату, правових установ, а особливо армії. У ній запанували анархія, свавілля, отаманщина, терор, що підривало імідж української влади та викликало незадоволення й деморалізацію суспільства.

Поразка української революції призвела до політичної апатії широких верств населення, втрати легальних форм боротьби за незалежну державу і переходу до нелегальних, господарської розрухи, голоду тощо.

Втім, переможені виявилися певною мірою й переможцями. Розмах українського руху, невдачі зі швидким встановленням радянської влади, хвиля антибільшовицьких селянських повстань під гаслами: “За совети - без комуністів!” вимусили В.І. Леніна переглянути концепцію національно-державного будівництва і перейти з унітарної позиції на федеративну, але виключно в межах *союзу соціалістичних радянських республік*.

УСРР як *радянська форма державності* оформилася на III Всеукраїнському з'їзді рад. 10 березня 1919 р. з'їзд прийняв першу Конституцію радянської України, зміст якої вказував на її тимчасовий характер. Завершення інтервенції та громадянської війни на користь радянській владі сприяли втіленню у життя ленінського плану утворення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік як федеративної держави* з усіма її атрибутами і Конституцією, яка відобразила нові реалії часу. На законодавчому рівні українці отримали конституційне право жити у складі союзної держави на *автономних засадах*. Цього права їх позбавляла Російська імперія. У ньому їм відмовляли білогвардійські уряди. Питання держави посідало центральне місце в програмах українських урядів доби революції. Тепер мрії стали дійсністю, щоправда, з одним поправленням: українська автономія оформилася у складі *недемократичної федеративної Росії, а у складі Радянського Союзу*, влада якого виявилася тоталітарною. І все ж українці отримали можли-

вість будувати власну державу і накопичувати досвід державного будівництва, якого вони були позбавлені майже півтора століття.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Назвіть політичні сили, які діяли в Україні після повалення царату. Яку політичну мету ставила кожна з них?
2. На прикладі Універсалів Центральної Ради простежте, як змінювалася державницька орієнтація українських лідерів.
3. У чому виявилися досягнення й прорахунки Центральної Ради?
4. Які чинники привели до падіння Української гетьманської держави?
5. Які прорахунки в політиці допустила Директорія, що привело не до об'єднання, а роз'єднання українських земель?
6. Що собою уявляла більшовицька політика “воєнного комунізму” та як населення України ставилося до неї?
7. В результаті яких дій постала Західноукраїнська Народна Республіка?
8. Чому, на ваш погляд, перемогла Радянська влада?
9. Які наслідки для України мала поразка національно-патріотичних сил в добу революції та громадянської війни?

Історичні дати:

- 27 лютого 1917 р. - Перемога Лютневої демократичної революції. Повалення самодержавства в Росії.
- 4 березня 1917 р. - Утворення Центральної Ради.
- 23 червня 1917 р. - I Універсал Центральної Ради.
- 3 липня 1917 р. - II Універсал Центральної Ради.
- серпень 1917 р. - Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду, яка суттєво обмежувала права України.
- листопад 1917 р. - III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української народної республіки (УНР).
- 12 грудня 1917 р. - Проголошення радянської влади в Україні на Всеукраїнському з'їзді Рад в Харкові.
- 5 грудня 1917 р. - Початок наступу радянських військ на Київ.
- 11 січня 1918 р. - IV Універсал Центральної Ради.
- 26 січня 1918 р. - Підписання мирного договору між УНР і Німеччиною та її союзниками в Бресті. Вступ до Києва радянських військ на чолі з М. Муравйовим.
- 18 лютого 1918 р. - Початок наступу німецьких військ на територію України.
- 29 квітня 1918 р. - Ухвалення Центральною Радою Конституції УНР.
- Проголошення на Всеукраїнському хліборобському з'їзді П. Скоропадського гетьманом України.
- листопад 1918 р. - Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Утворення Директорії.

14 грудня 1918 р. - Вступ до Києва збройних формувань Директорії. Зречення гетьманом П. Скоропадським влади.
22 січня 1919 р. - Акт злуки УНР і ЗУНР.
6 січня 1919 р. - Проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) декретом Тимчасового робітничо-селянського Уряду України.
10 березня 1919 р. - Прийняття III Всеукраїнським з'їздом рад (Харків) першої Конституції УСРР. Юридичне оформлення радянської державності в Україні.
16 грудня 1919 р. - Вступ збройних формувань Червоної армії до Києва.
квітень 1920 р. - Підписання Варшавського договору між УНР та Польщею.
25 квітня 1920 р. - Початок Радянсько-польської війни.
6 травня 1920 р. - Вступ польсько-українського війська до Києва.
26 травня 1920 р. - Початок Київської наступальної операції. Контрнаступ радянських військ.
12 жовтня 1920 р. - Підписання у Ризі угоди про перемир'я та попередні умови миру між РСФРР та УСРР з одного боку та Польщею - з іншого.
листопад 1920 р. - Остаточний розгром армії Врангеля у Криму.

Персоналії:

Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович (1884-1939) - один з керівників Жовтневого збройного повстання в Петрограді 1917 р. В період громадянської війни командував Українським фронтом. Нарком воєнних справ радянської України. Репресований, реабілітований посмертно.

Винниченко Володимир Кирилович (1880-1951) - політичний діяч, письменник, публіцист, художник. Соціал-демократ. Перший голова Генерального Секретаріату УЦР (15 червня 1917 - 17 січня 1918 р.). Емігрував до Франції.

Григор'єв Микола Олександрович (1878-1919) - отаман селянських загонів на території від Черкас до Миколаєва (травень 1919 р.). Учасник Першої світової війни, штабс-капітан. Вбитий за наказом Н. Махно.

Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) - громадсько-політичний і державний діяч, історик, літературознавець, публіцист, письменник. Соціаліст-федераліст. Голова Української Центральної Ради, засновник і президент Української Народної Республіки, дійсний член Всеукраїнської Академії наук СРСР з 1929 р. 1918-1924 рр. - емігрант. З 1924 р. працював у радянських державних наукових установах. Заарештований і звільнений за розпорядженням І.В. Сталіна (осінь 1931 р.). Помер у Кисловодську.

Коцюбинський Юрій Михайлович (1896-1937) - воєнно-політичний діяч. Більшовик (з 1913 р.). Активний учасник революційних подій в Петрограді. З січня 1918 р. - головнокомандуючий радянськими військами в Україні. З 1920 р. на дипломатичній і державній роботі. Репресований. Реабілітований посмертно.

Махно Нестор Іванович (1889-1934) - отаман повстанських селянських загонів, що діяли в Полтавській, Харківській, Херсонській, Катеринославській губерніях. Осередок руху - Гуляй-Поле на Катеринославщині (нині Запорізька обл.). Анархіст. 1921 р. емігрував до Румунії, потім Польщі. Помер у Парижі.

Петлюра Симон Васильович (1879-1926) - видатний діяч українського національно-визвольного руху, літературознавець, журналіст, один із засновників УСДРП, член Центральної Ради, головнокомандуючий армією УНР, голова Директорії. Після поразки національно-визвольних змагань емігрував до Польщі. З 1924 р. - у Парижі, де видавав тижневик "Тризуб". 25 травня 1926 р. публічно вбитий радянським агентом. Похований на кладовищі Монпарнас у Парижі.

Петрушевич Євген Омелянович (1863-1940) - державний і політичний діяч. Президент Західноукраїнської Народної республіки. Після об'єднання УНР і ЗУНР (22 січня 1919 р.) - член Директорії УНР. У листопаді 1919 р. емігрував до Німеччини.

Примаков Віталій Маркович (1897-1937) - командир Червоної Армії. В січні 1918 р. за рішенням Українського радянського уряду сформував 1-й полк Червоного козацтва. Нагороджений орденами Червоного Прапора (1919, 1921 рр.). Літератор, письменник. Репресований. Реабілітований посмертно.

Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) - суспільно-політичний діяч, воєначальник, гетьман Української Держави з 29 квітня по 14 грудня 1918 р. Після зречення від влади виїхав до Швеції, а згодом до Німеччини. Під час Другої світової війни відстоював інтереси українців перед офіційними колами Німеччини. Помер від тяжкого поранення поблизу Мюнхена під час англо-американського бомбардування Баварії.

Скрипнік Микола Олексійович (1872-1933) - державний і політичний діяч України. З березня 1918 р. голова уряду і нарком закордонних справ Радянської України. Після перемоги радянської влади в Україні на керівних державних посадах, у т.ч. народний комісар освіти, голова Держплану, заступник голови Раднаркому УРСР. Один з лідерів політики українізації. За політичними мотивами покінчив життя самогубством.

Терещенко Михайло Іванович (1886-1956) - нащадок родини великих українських промисловців та землевласників. Депутат ІУ Державної Думи. Після Лютневої Революції 1917 р. - міністр фінансів, а потім - міністр іноземних справ Тимчасового уряду. Після Жовтневої революції 1917 р. емігрував за кордон.

Терміни:

Автономія політична - право самостійного здійснення державної влади, яке надається конституцією будь-якій територіальній або національній спільноті.

Антанта - військово-політичний союз Великобританії, Франції та Росії, створений 1904-1907 рр. на протипагу *Троїстому союзу*, до складу якого входили Німеччина, Австро-Угорщина та Італія. Обидва союзи створені з метою перерозподілу світу.

Більшовики - російські комуністи, члени радикально налаштованої частини Російської соціал-демократичної партії. На II з'їзді РСДРП (1903) під час виборів керівних органів партії прибічники В.І. Леніна отримали більшість - звідси їх назва.

Есери - (соціалісти-революціонери) - дрібнобуржуазна політична партія в Росії. Виникла 1902 р. в результаті об'єднання народницьких груп і гуртків. Висловлювала інтереси заможного селянства. Основним тактичним засобом боротьби вважала терор.

Інтервенція - втручання (військове, політичне, економічне) однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави, що порушує її суверенітет.

Конституція - основний закон держави, за яким визначається державний і суспільний устрій, принципи організації та діяльності, а також компетенція державних органів влади, виборча система, основні права і обов'язки громадян, організація та принципи правосуддя.

Ради робочих, селянських і солдатських депутатів - масові політичні, виборчі органи в Росії і України, які виникли в ході Лютневої буржуазно-демократичної революції.

Соціал-демократія - 1) форма соціально-політичного устрою, що будується на доктрині демократичного соціалізму, в основі якої свобода, рівність, соціальна справедливість, солідарність. 2) Політичні партії, які мають широку соціальну базу, керуються принципами внутріпартійної демократії і намагаються вдосконалити капіталістичне суспільство шляхом реформ.

Тимчасовий уряд - центральний орган державної влади в Росії (2 (15) березня - 25 жовтня (7 листопада) 1917 р.), який виник після Лютневої буржуазно-демократичної революції за пропозицією Тимчасового комітету Державної думи.

Українська Центральна Рада (УЦР) - тимчасове національне громадсько-політичне об'єднання (4 березня - 6-8 (19-21) квітня 1917 р.). Передпарламент, готовий передати владу законно обраному парламенту - Всеукраїнським Установчим Зборам (квітень - жовтень 1917 р.). Представницький орган національно-соціалістичної орієнтації, який поступово втрачав політичний авторитет (листопад 1917 р. - квітень 1918 р.).

ТЕМА 10. ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ У 1920-1930-х рр.

1. Загальна характеристика державотворчих процесів в Україні у міжвоєнний період.
2. Україна Радянська: історія формування та специфіка функціонування національної державності у складі СРСР:
  - а) оцінка національної політики більшовицької партії в Україні;
  - б) періодизація міжвоєнного державотворення та його аналіз.
3. Державотворчі процеси на західноукраїнських землях: здобутки і прорахунки.

1. Загальна характеристика державотворчих процесів в Україні у міжвоєнний період

У міжвоєнний період українські землі все ще залишалися територіально розшматованими між різними державами. Однак, на відміну від попереднього етапу, коли етнічні землі України ділили між собою тотожні за суспільним устроєм, відносно рівноцінні імперії – Російська і Австро-Угорська – у 1920-1930-х років. Україна була розколота ще й ідеологічно: більша її частина – радянська – перебувала у складі першої та єдиної на той час країни соціалізму, а значно менша, західноукраїнська, опинилася у складі буржуазних країн, які, до того ж, ще й мали між собою відчутні відмінності у формах правління, пануючих суспільних традиціях, ставленні до національних меншин тощо.

За таких умов болючий територіальний розкол етнічних українців доповнився не менш небезпечним світоглядним розколом: у радянській частині України впродовж міжвоєнних десятиліть було виховано кілька поколінь, відданих комуністичним ідеалам, а в західноукраїнських землях панували дрібнобуржуазні цінності на тлі відвертої національної дискримінації українського населення з боку урядів Польщі та Румунії (у Чехословаччині ставлення до українців було дещо толерантнішим).

Особливої гостроти цей світоглядний розкол набув у площині національно-державного будівництва: якщо більшість «радянських» українців пов'язували свої національні прагнення з комунізмом, сприймаючи радянську форму української державності як національну, то «західняки» прагнули здобути незалежності від тих держав, до складу яких вони входили, і збудувати соборну Україну на антикомуністичних засадах: зокрема, буржуазно-ліберальних цінностях чи ультра націоналістичних ідеях. Така різниця в розумінні національної мети породжувала діаметрально протилежні підходи до її реалізації: в УСРР питання національно-державного будівництва вирішувались у гострих дискусіях, міжвідомчих та особистісних конфліктах партійних і державних лідерів (так було, наприклад, під час створення СРСР), однак потужної організованої внутрішньої опозиції радянському державотворенню не існувало (про це свідчить і невдалий похід армії УНР на чолі з Ю. Тютюнником, здійснений по території УСРР у листопаді 1921 року);

тож, у цілому, радянське державотворення здійснювалось у мирних умовах (закордонний центр УНР на чолі із С. Петлюрою серйозної загрози розбудові УСРР становити не міг); натомість, у Західній Україні борці за незалежну державу діяли в умовах переслідувань і репресій, ідеологічного розшарування на кілька течій і відповідного до цього арсеналу боротьби. Особливістю західноукраїнських національно-визвольних змагань став постійний пошук закордонних союзників і сподівання на допомогу з боку сильних держав: так ОУН абсолютно безпідставно, однак вперто вірила у щире бажання спочатку фашистської Німеччини, а згодом «західних демократій» підтримати незалежність України.

Попри вищеназвані негативні тенденції, існував і об'єднувальний для усіх українців фактор: з обох боків Дніпра плекали надію на возз'єднання усіх етнічних земель в єдиній соборній державі. Рух назустріч розпочався під час здійснення в УСРР політики українізації. Саме тоді авторитет радянської влади відчутно зріс, чим пояснюється подальше схвальне ставлення «західняків» до введення Червоної Армії на західноукраїнські землі восени 1939 року.

2. Україна Радянська: історія формування та специфіка функціонування національної державності у складі СРСР

а) оцінка національної політики більшовицької партії в Україні

Історія формування радянської державності достатньо складна і заплутана, до того ж переобтяжена суперечливими фактами, та незаперечним є одне: обидва сценарії утворення Радянського Союзу (ленінський федеративний і сталінський автономістський) базувалися на визнанні виключної ролі РКП(б)-ВКП(б)-КПРС в усьому суспільно-політичному житті і на території усього СРСР, причому партійні організації «незалежних» республік були у цілковитій залежності від Москви. Саме ця виключна суспільна роль РКП(б) – ВКП(б) – КПРС і звела нанівець ленінську ідею «федерації» незалежних республік. У свою чергу, для реалізації сталінського плану «автономізації» вона виявилася вкрай зручною і незамінною.

Цілком очевидно, що завдяки диктатурі партії, Й. Сталін і його подальші наступники утримували «на короткому повідку» усі республіки СРСР, хоча останні й мали законодавчо закріплений статус незалежних.

Необхідно зазначити, що більшовицька політика міжвоєнного періоду в Україні була позначена більш чи менш гучними кампаніями у галузі національного розвитку українців. Міцно тримаючи владу, компартійний центр без остраху розбудовував індустрію УСРР-УРСР, проводив політику коренізації – українізації, співпрацював з відомими діячами українського національного руху і навіть демонстративно переніс столицю УСРР на «батьківщину Центральної Ради» – у м. Київ. Взагалі, у своїй національній політиці сталінська влада уміла бути привабливою.

На думку канадського історика С. Єкельчика, Й. Сталін ревізував догмат К.Маркса щодо пролетарського інтернаціоналізму, ініціювавши розвиток соціалістичних націй. У подальшому ця новація віддзеркалилася у програмній тезі КПРС про єдність соціалістичного змісту і національної форми. Інакше кажучи, Й. Сталін не став руйнувати нації, як того вимагали класики наукового комунізму, що

будували своє вчення на ідеї класової, а не національної, єдності людей, а перетворив їх на оплот соціалізму. Під час реалізації даної політики відбувся розквіт української культури (мови, освіти, науки, літератури, мистецтва) і, як наслідок, відчутно зріс авторитет соціалістичного державотворення. Згуртування українців у соціалістичну націю забезпечило суспільне утвердження патріотичних почуттів до радянської влади, що відіграло виключно важливу роль в усій подальшій історії нашого народу.

б) періодизація міжвоєнного державотворення та його аналіз

Історію радянської державності міжвоєнного періоду в Україні можна поділити на декілька етапів: 1) 1920-1922 роки – *дискусійний*, коли тривав пошук і союзної, і республіканської державної моделі; 2) 1922-1929 роки – *конституційний*, коли відбулося законодавче закріплення факту утворення СРСР і УСРР у його складі; 3) 1929-1939 роки – *номенклатурний*, коли за умов одноосібної влади компартії та її вождя незалежний статус УСРР втратив будь-які ознаки реальності і перетворився на фантом; 4) 1939-1941 роки – *територіальний*, коли до складу Радянської України, внаслідок таємної угоди з фашистською Німеччиною, увійшли землі Західної України, Північної Буковини та Південної Бессарабії.

Перший етап радянського державотворення в Україні розпочався у роки громадянської війни і позначився тим, що більшовики спочатку намагалися мирно пристосуватися до вже існуючого державного утворення – УНР. Про це свідчить той факт, що у грудні 1917 року ініційований більшовиками *Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові проголосив радянську республіку під тією ж назвою, яку дала державі Центральна рада, – Українська Народна Республіка (УНР)*. Більшовики навіть визнали символіку УНР і Центральної Ради: на своїх червоних прапорах у лівому кутку поблизу древка вони вміщували жовто-блакитний прапорець. Так, відомий громадський діяч та історик Д. Дорошенко з цього приводу писав, що у січні 1918 року на будинку Народного секретаріату у військових справах (перша назва радянського міністерства оборони – ред.) у Харкові «висів червоний прапор, але в куточку, згори біля древка, були нашиті дві смужки – жовта і блакитна». Таке чудернацьке поєднання державної символіки, запровадженої Центральною Радою, і головного атрибута радянської влади проіснувало до 6 січня 1919 року, коли була проголошена Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

У столиці УСРР – м. Харкові – вже на початку 1919 року осіли обидві гілки влади – компартійна і радянська. Назва радянського уряду України була скопійована з відповідної російської назви – Ради народних комісарів. Головою Раднаркому УСРР став Х. Раковський. Цікаво, що з приводу цієї назви у партії виникла дискусія: відомий партійний діяч В. Затонський пропонував залишити стару назву радянського уряду, що діяла впродовж 1917-1919 років, – Народний секретаріат. Однак, дана пропозиція не знайшла належної підтримки.

Навесні 1919 року протоколом Політбюро ЦК РКП(б) та Пленумом ЦК КП(б)У було прийнято рішення про злиття УСРР з радянською Росією (РСФРР). Х. Раковський відреагував на цю подію листом до В. Леніна, в якому *наполягав на збереженні УСРР як незалежного державного утворення*, що визнає підлеглість від Москви у питаннях оборони та економіки. Аргументи Х. Раковського, напев-

но, переконали вождя пролетаріату, бо в подальшому В. Ленін послідовно підтримує самостійницьку позицію голови Раднаркому УСРР.

Тандем Раковський-Ленін став абсолютно очевидним у процесі підготовки I з'їзду Рад, що 30 грудня 1922 року проголосив утворення СРСР. Суть ленінського проекту полягала у тому, що всі незалежні радянські республіки, а саме, РСФРР, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька СРР *на рівних правах вступають до нової держави і набувають у ній однакові права й обов'язки*. Ще раніше В. Ленін заблокував спроби Держплану РСФРР зруйнувати кордони радянської України, створивши на її території автономні економічні райони – Південно-Західний з центром у Києві та Південний з центром у Харкові.

Самостійницької позиції у питанні утворення об'єднаної соціалістичної держави дотримувався і відомий український радянський діяч В. Затонський. Так, на X з'їзді РКП(б), дискутуючи зі Й. Сталіним, він говорив: «Нам необхідно витравити з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська. Необхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина наших товаришів на шкоду радянській владі і на шкоду радянській федерації».

Діаметрально протилежну позицію у питанні утворення соціалістичної федерації займав нарком у справах національностей Й. Сталін, який у квітні 1922 року обійняв посаду Генерального секретаря партії. На відміну від ленінського плану «федерації незалежних республік», він відстоював план «автономізації», який передбачав, що до складу Росії на правах автономних одиниць увійдуть УСРР, БСРР, ЗСРР.

I з'їзд Рад, що, через хворобу В. Леніна, проходив «під патронатом» Й.Сталіна, формально дослухався до настанов вождя: у Декларації про утворення Союзу РСР і Союзному договорі фігурують ленінські тези. Водночас, В. Ленін, відчуваючи підміну понять і передбачаючи майбутню небезпеку, безпосередньо у день роботи доленосного з'їзду написав листа до партії під назвою «До питання про національності або про «автономізацію»», в якому із сумом зазначав, «що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік».

Союзний договір включав такі тези: 1) незалежні радянські республіки добровільно і на рівноправних засадах вступають у державний союз, передаючи деякі зі своїх повноважень «центру»; 2) до компетенції союзного уряду входять зовнішня торгівля, військово-морські та закордонні справи, залізниця і поштово-телеграфний зв'язок; охорона спільних кордонів; 3) питаннями обоюдної (і союзної, і республіканської) компетенції є фінанси, продовольства, праці, інспекції; 4) виключно республіканською компетенцією є внутрішні справи, освіта, юстиція, землеробство та соціальне забезпечення; 5) на чолі Союзної держави стає об'єднаний Центральний Виконавчий Комітет, що складається з голів ЦВК республік.

До першого об'єднаного ЦВК входили такі відомі діячі, як М. Калінін (РСФРР), Г. Петровський (УСРР), О. Черв'яков (БСРР), Н. Наріманов (Закавказька федерація).

Зміст Союзного договору свідчив, що відбулася централізація основних наркоматів. Це викликало протести республіканських керівників. За обмеження повноважень центру виступив і Х. Раковський. На XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 року він заявив, що союзне будівництво пішло неправильним шляхом, і запропонував відібрати у союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав на користь національних республік. Виступ Х. Раковського не залишився без уваги: Й. Сталін відкликав його з України і призначив повноважним представником СРСР у Великій Британії.

Юридичне оформлення Радянського Союзу відбулося на II з'їзді Рад СРСР у січні 1924 року. Тоді була прийнята Конституція, що складалася з двох частин: Декларації і Договору про утворення СРСР. Конституція закріпила право кожної союзної республіки на вільний вихід з Союзу, встановила, що території республік не можуть бути змінені без їхньої згоди. Та, як уже зазначалося, реальна влада у національних республіках належала більшовицькій партії, зокрема, її центральним органам. Республіканські ж партійні органи виконували посередницьку функцію.

Таким чином, на початку 1920-х років Україна набула статусу держави у форматі союзної радянської соціалістичної республіки у складі СРСР. У цьому статусі вона і проіснувала аж до 1991 року.

Слід зазначити, що перший етап радянського державотворення також поклав початок адміністративно-територіальному устрою УСРР-УРСР. У травні 1920 року територія республіки була поділена на 12, замість 9 (за царських часів) губерній: Волинську, Донецьку, Олександрівську (з 1921 року Запорізька), Катеринославську, Київську, Кременчуцьку, Миколаївську, Одеську, Подільську, Полтавську, Харківську і Чернігівську.

Другий – конституційний – етап формування радянської державності в Україні є достатньо специфічним. Він розмежований поворотними 1925 і 1929 роками і позначений відносною самостійністю (в УСРР, наприклад, упродовж 1920-х років діяла автономна, принципово відмінна від Росії, система освіти).

1925 рік, взагалі, є своєрідним вододілом у міжвоєнній історії УСРР. По-перше, до середини 1920-тих років у Радянській Україні існувала багатопартійність, що, безумовно, позитивно впливало на національно-суспільне життя; по-друге, саме до 1925 року зберігали свою, хоч і відносну, самостійність від партійного диктату різноманітні владні структури республіки (комітети незаможних селян, органи політичної та професійної освіти, соціального виховання тощо), що сприяло збереженню національних ознак української радянської влади; по-третє, протягом 1925 року були проведені перші (установчі) з'їзди учасників формування радянського світогляду (вчителів, видавців, науковців, клубних робітників, робітничих і сільських кореспондентів), що мали на меті забезпечити відповідне до сталінських сценаріїв комуністичне виховання українців та їх схвальне ставлення до національної політики партії; по-четверте, у квітні 1925 року партійним лідером УСРР, замість національно толерантного Е. Квірінга, став Л. Каганович, який,

хоч і був активним провідником українізації і навіть вивчив українську мову, проте розпочав неприхований наступ на українство: саме тоді у своїх владних повноваженнях був обмежений Голова ВУЦВК Г. Петровський, позбувся посади нарком освіти УСРР О. Шумський; по-п'яте, у грудні 1925 року XIV з'їздом ВКП(б) було проголошено курс на індустріалізацію, що форсував здійснення доктринальних цілей більшовиків – потужний розвиток промисловості, процеси пролетаризації селянської України та інтернаціонального виховання її населення.

Епохальність 1929 року – «року великого перелому», що остаточно згорнув нову економічну політику (неп) і повернув країну до воєнно-комуністичних методів управління, – полягала у тому, що назавжди було поховано будь-які ознаки незалежного державотворення в Україні. А, відтак, подальші роки стали періодом цілковитої уніфікації життя національних республік, у тому числі й УСРР.

Починаючи з 1929 року Й. Сталін повністю підкорив собі Центральний комітет (ЦК) партії. Його останній опонент – М. Бухарін – був виведений з політбюро ЦК і зі складу самого ЦК у листопаді 1929 року. Тепер Політбюро ЦК складалося з особисто відданих Й. Сталіну партійців (К. Ворошилова, М.Калініна, В. Молотова) та вдячних діячів нової хвилі, які були висуванцями вождя (Я. Рудзука, В. Куйбишева).

1929 рік поставив заключний акорд у юридичному оформленні УСРР у складі СРСР. На підставі першої Конституції СРСР, прийнятої 26 січня 1924 року, XI Всеукраїнський з'їзд Рад 15 травня 1929 року остаточно затвердив другу Конституцію УСРР (перша була затверджена 14 березня 1919 року).

Затвердженню нової конституції республіки передувала довготривала й надзвичайно копітка праця. Відразу після прийняття Конституції СРСР VIII Всеукраїнський з'їзд Рад (1924 р.), розглянувши питання про Конституцію, доручив ВУЦВК «згідно з Договором про утворення Союзу РСР і Конституцією СРСР переглянути Конституцію УСРР та подати її на затвердження наступному IX Всеукраїнському з'їзду Рад». Проте IX Всеукраїнський з'їзд Рад (1925 р.) затвердив лише невідкладні зміни у тексті Конституції УСРР і доручив ВУЦВК підготувати до чергового з'їзду Рад її перероблений текст. Однак, останній, як зазначалося вище, був представлений лише на XI з'їзді Рад УСРР.

Конституція УСРР 1929 року складалася з п'яти розділів, що містили 82 статті. У 1-му розділі – «Загальні положення» – було викладено Декларацію прав і обов'язків трудящих УСРР, що була основною частиною попередньої радянської конституції України. 2-й розділ – «Про устрій Радянської влади» – складався з двох частин, що врегульовували діяльність органів центральної і місцевої влади. 3-й розділ конституції був присвячений виборчим правам, 4-й – бюджету УСРР, а 5-й – містив опис Державного Прапора УСРР, Державного Герба УСРР, окрема стаття розділу була присвячена столиці України – місту Харкову.

Конституційний етап радянського державотворення в Україні позначився й формуванням державної символіки. Остання отримала відповідний до ідей пролетарської революції колір (червоний) та знакову атрибутику (серп, молот, гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!)). Цікаво, що у символіці 1929 року використовувалася лише одна мова – українська, тоді, як символіка УСРР 1919 року була двомовною – російсько-українською.

Державний Прапор Української Соціалістичної Радянської Республіки у порівнянні з 1919 роком, коли була прийнята перша радянська конституція України, зазнав найменше змін. Червоне полотнище, у лівому верхньому кутку якого золотавим кольором були написані великі літери УСРР, залишалося незмінним, за винятком однієї деталі – двох золотавих ліній, які виокремлювали вищеназвану аббревіатуру і перехрещувалися під прямим кутом у верхньому лівому кутку прапора.

Що ж стосується Державного Герба УСРР, то він зазнав змін як у дизайні, так і в ідеологічному змісті. Герб 1929 року став ошатнішим, видовженим, навіть стильним, хоча сюжетно він не змінився у порівнянні з Гербом УСРР від 1919 року. Як і раніше, у центрі композиції був увігнутий щит червоного кольору, на якому розташовувалися перехрещені рукоятками донизу серп і молот, сонце, що сходить, та літери У. С. Р. Р., виконані золотавим кольором. Однак, були відчутно змінені пропорції: у Гербі 1929 року домінували серп і молот, а сонце було позначене довгими тонкими променями, тоді, як у зображенні 1919 року домінувало сонце з товстими променями, на тлі яких «губились» серп і молот. Змінило вигляд колосся: у Гербі 1919 року воно було виконано реалістично, а у Гербі 1929 року – графічно. Принципова відмінність Державних Гербів УСРР 1919 і 1929 років полягала у тому, що на першому зразку гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» подавалося українською мовою (ліворуч) і російською мовою (праворуч), а зразок 1929 року мав лише один україномовний напис по центру, нижче щита.

Державним Гімном СРСР і національних республік, у тому числі й УСРР, до кінця 1943 року був міжнародний пролетарський гімн «Інтернаціонал», написаний у 1887 році французьким революціонером Еженом Потьє і покладений на музику П'єра Дегейтера та вперше виконаний у червні 1888 року робітниками французького міста Лілль. Російський текст «Інтернаціоналу» був написаний у 1902 році поетом А. Я. Коцем (Даніним). Український переклад «Інтернаціоналу» належить М. Вороному.

Упродовж конституційного етапу радянського державотворення продовжувалася розбудова адміністративно-територіального устрою УСРР. 25 жовтня 1922 року сесія ВУЦВК прийняла постанову «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР і про спрощення радянського апарату», в якій говорилося про необхідність поступового переходу від чотириступеневої (центр-губернія-повіт-волость) системи управління до триступеневої (центр-округ-район). Постанова також передбачала об'єднання Одеської і Миколаївської губерній та ліквідацію Кременчуцької і Запорізької губерній. Згодом, постановою сесії ВУЦВК від 12 квітня 1923 року «Про новий адміністративно-територіальний поділ України» замість 102 повітів і 1989 волостей було утворено 53 округи і 706 районів. Остаточне рішення про перехід республіки до триступеневої системи управління прийняв 9-й Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся у 1925 році. Саме тоді було ліквідовано губернії й утворено 41 округ і 680 районів. Слід зазначити, що Кривий Ріг отримав однаковий окружний статус з такими містами, як Київ, Одеса, Дніпропетровськ тощо. Це був єдиний в історії Кривбасу період адміністративно-територіального підвищення. У подальшому, з відновленням обласних

центрів, Кривий Ріг «розжалували» у район і у цьому, невідповідному для промислового гіганта, статусі місто перебуває дотепер.

Важливою справою у контексті радянського державотворення стала *кампанія коренізації-українізації*, розпочата у 1923 році. Її проведення більшовики пов'язували з доктринальною метою партії – будівництвом комунізму. Відомий політичний діяч УСРР, тодішній нарком освіти республіки О. Шумський, виступаючи на Травневому (1927 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, з цього приводу говорив: «Російський комуніст править в партії з підозрою і недружелюбністю... Найважливішим, першорядним є переведення на українську мову життя партії як сили керівної, рушійної і ідейно запліднюючої суспільно-культурне будівництво українського народу. Мова є засіб спілкування людей, засіб виховання, душа народу, інструмент його культурного прогресу. Без оволодіння цим інструментом і оволодіння ним досконало кадрами КП(б)У, від членів ЦК і до секретарів осередків, неможлива культурна революція українського народу і його просування по шляху до комунізму». Слід зазначити, що політика коренізації-українізації мала приголомшливі результати: усього за чотири роки (далі наводяться показники 1927 року) україномовними стали 80% шкіл, 30% вузів, 85% газет і часописів; 50% книжок, що видавалися у республіці, виходили українською мовою; відчутно зріс відсоток українців у державному апараті (54% українців серед службовців і 52% – серед урядовців) і керівних партійних органах (25% українців серед членів ЦК КП(б)У); діловодство в УСРР на 70% було переведено на українську мову. Динаміка зростання і поглиблення україномовності у республіці зберігалася впродовж наступного п'ятиріччя. Згортання українізації на початку 1930-х років свідчило про наступ репресивної сталінської машини на Радянську Україну і дало старт «розстріляному відродженню» – політиці знищення національної інтелігенції.

Та попри все, означений період позначився небувалим злетом у різних сферах духовного життя українського народу. Швидкими темпами розвивалися теоретичні і прикладні науки, освіта, література, мистецтво. Українські вчені Д.Граве, М. Крилов, М. Боголюбов зробили відкриття у вивченні нелінійної механіки; Ю. Кондратюк розвинув теорію космічних польотів; Є. Патон винайшов спосіб автоматичного зварювання металу; А. Сапегін, В. Юр'єв, М.Холодний розробляли питання генетики і селекції рослин. В Українському фізико-технічному інституті у Харкові вперше в СРСР було штучно розщеплено атомне ядро, вчені цього інституту В. Маслов і В. Шпінель вперше у світовій науці теоретично описали принцип дії атомної бомби. Швидкими темпами розвивалися і гуманітарні науки. Значний внесок у розробку проблем вітчизняної історії зробили академіки М. Грушевський (сформулював наукову концепцію української історії), Д. Багалій (дослідив історію Слобідської України), Д. Яворницький (написав ґрунтовні праці з історії українського козацтва), М. Яворський (заснував марксистську історичну школу, представив марксистську інтерпретацію історії України) та ін.

Найвагомішим досягненням у галузі освіти стала ліквідація масової неписьменності серед населення України. Робота у цьому напрямку розпочалася у 1923 році, коли в УСРР було утворено товариство «Геть неписьменність» на чолі з головою ВУЦВК Г. Петровським. Упродовж кількох років неписьменність скоротилася майже вдвічі, а в кінці 1930-х років – остаточно зникла.

Розквіт української літератури цього періоду пов'язаний з іменами П.Тичини, М. Бажана, В. Сосюри, Ю. Смолича, Ю. Яновського, П. Панча. Ідейним лідером вітчизняних письменників став М. Хвильовий. У кіномистецтві цього часу засяяла зірка О. Довженка, автора легендарних стрічок «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Новий український театр створила трупа на чолі із Л. Курбасом.

Третій – номенклатурний – етап радянського державотворення в Україні став періодом встановлення жорсткої партійної диктатури та бюрократичного поглинення будь-яких ознак республіканської самостійності. 30-ті роки ХХ ст. зажили сумної слави кривавого терору, морального і фізичного знищення кращих представників українського народу.

Ключовою подією тогочасного державотворчого процесу стала зміна столиці Української СРР: місто Харків, що протягом 1917-1933 років було ідеологічною протиположністю «буржуазно-націоналістичному» Києву, гідно виконало свою історичну роль і поступилося правами столиці на користь історичного центру українських земель.

Взагалі, рішення про зміну столиці УСРР ніде не дебатовалося і не викликало суспільного резонансу. Мотиви цього рішення не були оприлюднені. У тогочасних партійних і державних документах вони фактично не коментуються. Однак, логіка тогочасних подій дає підстави думати, що, окрім історично-традиційної, організаційно-управлінської та, ймовірно, економічної компоненти (Київ є одноосібним центром променевої системи залізничної мережі України), це була ще й своєрідна демонстрація міцності радянської влади, «незаперечного авторитету» партії та її вождя. Запорукою ж цього, по суті сумнівного авторитету, стала кривава вакханалія масових репресій, що охопила увесь Радянський Союз і, впродовж багатьох років, наводила жах на мільйони людей.

На офіційному рівні рішення про перенесення столиці України приймалося сумнозвісним XII з'їздом КП(б)У, який проходив у Харкові 18-23 січня 1934 року. З-поміж важливих питань, як-то: доповідь про роботу ЦК ВКП(б), звіт ЦК КП(б)У, Звіт Ревізійної комісії КП(б)У та ін., делегати ухвалили постанову про перенесення столиці УСРР до Києва. Згодом більшість свідків цієї події були репресовані, а XII з'їзд Компартії України, за аналогією до XVII з'їзду ВКП(б), отримав назву «розстріляного»: так, обраний на з'їзді склад Політбюро ЦК КП(б)У був майже повністю знищений, вижили лише три комуністи: Г. Петровський, М. Чуvirin і А. Шліхтер.

Готуючись до перенесення столиці, Раднарком УСРР прийняв рішення ліквідувати або перенести в інші міста частину вищих навчальних закладів Києва. Тогочасна республіканська преса називала цей крок вимушеним і пояснювала його нестачею приміщень для центральних органів влади, що переїздить до нової столиці. Майже одночасно з даною подією нещадній критиці був підданий інститут червоної професури (ІЧП): у відповідній постанові ЦК КП(б)У говорилося, що «протягом 1929-1934 рр. з 956 слухачів, прийнятих до інституту, лише 195 його закінчили, причому більшість із них ні з партійної, ні з наукової точок зору не відповідають вимогам ЦК КП(б)У. Такий стан виник внаслідок того, що керівництво інститутом опинилося в руках націонал-ухильників в особі М. Скрипника і націоналістів Романюка, Трублаєвича, Яворського, Чичкевича». Оцінивши ситуа-

цію, керівництво партії прийняло рішення про викорінення залишків українського буржуазного націоналізму шляхом «розробки нових навчальних програм, забезпечення марксистсько-ленінського викладання національного питання в ІЧП, нової комплектації складу керівників і викладачів кафедр, допущення до захисту дисертацій лише тих випускників 3-го курсу, які цілком відповідають партійним і академічним вимогам».

Вищеназвані факти дають підстави стверджувати, що серед мотивів перенесення української столиці не останнє місце займала ще й проблема ідеологічної слабкості тогочасних вищих навчальних закладів (ВНЗ) України.

Переїзд вищих державних і партійних установ України – ВУЦВК, Раднарком УСРР, ЦК КП(б)У – з Харкова до Києва відбувся 24 червня 1934 року. Надалі приймаються різноманітні державні документи, що сприяли зростанню столичного статусу Києва: у серпні 1934 року Раднарком УСРР приймає постанову про заборону знищення лісу в 50-кілометровій зоні навколо Києва; зміцнює Всеукраїнську Академію Наук (ВУАН) шляхом відкриття в її складі нових інститутів та установ (зокрема, інститутів електрозварювання, історії, матеріальної культури (згодом інститут археології), ботанічного саду тощо); створює державний архітектурно-історичний заповідник «Софіївський музей»; у 1935 році Київ отримує тролейбусне сполучення, автоматичну телефонну станцію; протягом 1935-1939 років у столиці зводяться багатопверхові приміщення Ради народних комісарів УСРР (архітектори – І.Фомін і П. Абросимов), будівля Верховної Ради УСРР (архітектор – В.Заболотний).

Кульмінаційним моментом номенклатурного етапу радянського державотворення в Україні стала кампанія прийняття сталінської конституції та її дочірнього варіанта – третьої Конституції УСРР.

Підставою для нового конституційного процесу став висновок Й.Сталіна про те, що в СРСР соціалізм переміг «у цілому». Звісно, що цей «суспільний здобуток» потребував юридичного закріплення. Відтак, у лютому 1935 року сесія ЦВК СРСР обрала Конституційну комісію, яка розробила проект нової Конституції СРСР. 12 червня 1936 року цей проект був опублікований для всенародного обговорення: в УСРР у процесі взяли участь 13 млн громадян. Надзвичайний VIII з'їзд Рад СРСР 5 грудня 1936 року затвердив Сталінську Конституцію СРСР.

Одночасно із загальносоюзним конституційним процесом в Україні була створена власна Конституційна комісія для розробки Конституції УСРР. До її складу увійшла 31 особа, серед яких такі відомі партійні і державні діячі Української СРР, як: В. Затонський, С. Косіор, Г. Петровський, П. Постишев, В.Чубар, І. Якір та ін. Комісія підготувала текст третьої Конституції УСРР, що був затверджений Надзвичайним XIV Всеукраїнським з'їздом Рад 30 січня 1937 року.

Третя радянська конституція України складалася з 146 статей, об'єднаних у 13 глав: «Суспільний устрій», «Державний устрій», «Найвищі органи державної влади УРСР», «Органи державного управління УРСР», «Найвищі органи державної влади і органи державного управління Молдавської Автономної РСР», «Місцеві органи влади», «Бюджет УРСР», «Суд і прокуратура», «Основні права і обов'язки громадян», «Виборча система», «Герб, прапор, столиця», «Порядок зміни Конституції».

Безумовно, що сталінська конституція була юридично досконалішою, ніж її попередні варіанти. Вона принципово відрізнялася не тільки за структурою, але і за змістом. Колишнє положення про диктатуру пролетаріату знайшло свою органічну заміну у тезі про «Комуністичну партію як керівне ядро всіх громадських і державних організацій». У державній символіці УРСР був зроблений акцент на братському союзі робітників і селян: ще більш об'ємною і виразною стала композиція серпа і молота на Державному Гербі УРСР, а зображення перехрещених серпа і молота почали уміщувати і на Державному Прапорі УРСР, поверх напису «УРСР».

Слід зазначити, що номенклатурний етап радянського державотворення позначився подальшими адміністративно-територіальними перетвореннями. Постановою ВУЦВК і РНК від 2 вересня 1930 року «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління» на території республіки було виокремлено 503 адміністративні одиниці, серед яких 484 райони, 18 міст і Молдавська автономна республіка, що була утворена у 1924 році і перебувала у складі УСРР. Двоступенева система управління передбачала, що названі адміністративні одиниці підпорядковувалися безпосередньо центру. На практиці дана ідея виявилася провальною, і 9 лютого 1932 року сесія ВУЦВК ухвалила постанову про перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему: центр-область-район. Тоді ж в УСРР було утворено перші п'ять областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську й Одеську; у липні 1932 року було засновано Донецьку область, у жовтні 1932 року – Чернігівську. Пізніше, 22 вересня 1937 року було утворено Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську (з 1954 року Хмельницька) області. 3 червня 1938 року Донецьку область було поділено на Сталінську (з 1961 року Донецька) та Ворошиловградську. 10 січня 1939 року утворено Запорізьку, Кіровоградську і Сумську області.

Важливим державотворчим чинником названого етапу стала форсована індустріалізація, що перетворила Україну на потужний промисловий регіон Радянського Союзу. У ході першої (1928-1932 рр.), другої (1933-1937 рр.) та третьої перерваної війною п'ятирічок в УСРР було збудовано понад 2000 промислових об'єктів, серед яких такі відомі гіганти, як: гідроелектростанція «Дніпрогес», металургійні заводи «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», Краматорський машинобудівний та Харківський тракторний заводи. Наприкінці 1930-х років в УРСР вироблялося 65% чавуну, 51% вугілля, майже 30% машинобудівної продукції від загальносоюзного виробництва в СРСР. Однак, вражаючі темпи промислового розвитку ґрунтувалися на політиці диспропорцій і відвертої експлуатації українського села. Задля отримання коштів на форсовану індустріалізацію влада не гребувала нічим: у хліборобів віднімали навіть посівний матеріал, зерно продавали за кордон, а на отриману валюту проводилася закупівля верстатів, механізмів тощо. У поєднанні з насильницькою колективізацією така політика призвела до масової загибелі українських селян під час Голодомору 1932-1933 років. За даними академіка С.Кульчицького, кількість заморених голодом людей становить близько 3,5 млн осіб – і це лише прямі втрати. Якщо ж урахувати кількість ненароджених дітей від людей репродуктивного віку, то демографічні втрати українського народу під час Голодомору 1932-1933 років становлять 4,5 – 5 млн осіб.

Складним і суперечливим був *четвертий – територіальний – етап формування радянської державності в Україні*. Він відбувся внаслідок зовнішньої політики Й. Сталіна, а саме, його участі у розподілі сфер впливу в Європі між фашистською Німеччиною і СРСР. Згідно із підписаними між ними Пактом про ненапад і таємним протоколом (23.08.1939) землі Західної України, що на той час перебували у складі Польщі, потрапили у радянську зону впливу.

За цим договором до складу СРСР було повернуто більшість етнічних територій українського народу, окрім Холмщини, Підляшшя, Посяння і Лемківщини. Кордони СРСР посунулися на захід на 250-350 км.

Західні українці, що плекали віковічну надію на соборність українських земель, радісно вітали частини Червоної Армії: червоноармійців зустрічали хлібом і сіллом, у містах і селах встановлювалися спеціальні вітальні арки, прикрашені квітами, прапорами, гаслами. Натомість, польське населення Західної України спішно пакувало речі і тікало на захід.

Тож, територіальне прирощення СРСР відбулося за підтримки західних українців.

Роком пізніше, влітку 1940 року, Й. Сталін примусив Гітлера погодитися на включення до СРСР Північної Буковини і Бессарабії. Збентежений Гітлер не став чинити опір, бо вів військові дії у Західній Європі й остерігався погіршення стосунків з Радянським Союзом. Відтак, 28 червня 1940 року частини Червоної Армії перетнули радянсько-румунський кордон і вступили у Чернівці, Хотин і Акерман. Румунія, не підтримана Гітлером, підкорюючись радянським ультиматумам, залишила територію без бою.

Приєднання західноукраїнських земель завершило формування адміністративно-територіального устрою УРСР. 4 грудня 1939 року були засновані Волинська, Дрогобицька, Львівська, Ровенська, Станіславська (з 1962 року Івано-Франківська) і Тернопільська області; 7 серпня 1940 року утворені Ізмаїльська і Чернівецька області. Напередодні відбулася вагома подія у братнього молдавського народу: 2 серпня 1940 року Молдавську автономну республіку, що входила до складу УРСР, було перетворено на союзну республіку – Молдавську РСР.

У цілому, останній період радянського державотворення в Україні носив надзвичайно гострий і суперечливий характер. На тлі вікових прагнень українців до соборності своїх етнічних земель Й. Сталін задовольнив владні та імперські амбіції.

3. Державотворчі процеси на західноукраїнських землях: здобутки і прорахунки

На відміну від УСРР-УРСР, де відбувалася розбудова української радянської державності, у західноукраїнських землях тривав процес пошуку ефективних форм боротьби за майбутню незалежність. Справа у тому, що впродовж 1920-30-х років західноукраїнські землі перебували у складі держав – Польщі, Румунії, Чехословаччини, які не мали наміру надавати їм будь-яких автономних прав. Більш того, у названих країнах проводилася відверта антиукраїнська політика. Так, польський уряд був прибічником національної і державної асиміляції українців;

румунська влада здійснювала румунізацію підлеглого населення, називаючи українців – «румунами за походженням, які забули рідну мову»; чеські урядовці, попри свій демократизм і відносну міжнаціональну толерантність, категорично не погоджувалися надати Закарпаттю автономію.

За таких умов, західноукраїнське державотворення набуло характеру прагнень та мрій, до яких можна наблизитися тими чи іншими способами. Останні якраз і визначали течії у національно-визвольних змаганнях «західняків».

Так, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що утворилося у 1925 році, виступало за легальні (парламентські) засоби боротьби й активно використовувало пресу (друкованим органом УНДО була українська газета «Діло»). Лідерами організації були Дмитро Левицький, Василь Мудрий, Степан Баран, Мілена Рудницька, Іван Кедрин-Рудницький. Висуваючи вимогу автономії українських земель у складі Польщі, урядовці ініціювали план «нормалізації» польсько-українських стосунків.

До табору легалістів належала й українська соціалістична радикальна партія (УСРП), заснована у 1926 році. На чолі партії спочатку стояли Лев Бачинський, Іван Макух, Дмитро Ладика, а згодом – Лев Ганкевич і Володимир Старосольський. Поділяючи соціал-демократичні цінності і відстоюючи немарксистський соціалізм, соціал-радикали критикували суспільний устрій СРСР і засуджували більшовицьку практику будівництва соціалізму. Метою УСРП було утворення об'єднаної нерадянської суверенної Української Соціалістичної Республіки.

Представником легалізму у Румунії стала Українська національна партія (УНП) під проводом Володимира Залозецького. Вона утворилася у 1927 році і схилилася до «органічної роботи» з румунською владою. У 1930 році УНП виборола для українців кілька місць у парламенті. Органом друку УНП став часопис «Рада», який редагував Юрій Сербинюк.

Ідеї легалізму поділяли й представники Християнської народної партії, що діяла на Закарпатті. Лідерами ХНП були Августин Волошин, брати Михайло та Юлій Брацайки. За зразком Галичини на Закарпатті були створені товариство «Просвіта», скаутська організація «Пласт», друкувалися часописи, працювали кооперативи тощо.

Окремою ланкою національно-визвольних змагань західних українців був комуністичний рух. Його зміцненню сприяли прорадянські настрої. З 1919 року у регіоні діяла Комуністична партія Східної Галичини, згодом перейменована у Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Керівниками партії були Йосип Крілик (Васильків), Роман Кузьма (Турянський). Програмною метою КПЗУ було приєднання Західної України до радянської України. Незважаючи на підпільний характер діяльності, комуністи намагалися застосовувати і легальні способи боротьби: у 1926 році вони заснували легальне Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання «Сельроб».

Комуністи Буковини також діяли у підпіллі. Однак, у 1929 році виникає легальний філіал румунської компартії під назвою «Визволення». Названа партія існувала до 1934 року і закликала до боротьби за «Радянську червону Буковину» та її приєднання до радянської України (УСРР).

На відміну від галичан та буковинців, комуністи Закарпаття діяли у складі легальної Комуністичної партії Чехословаччини. Компартія визнавала український характер Закарпаття і відстоювала гасло його приєднання до радянської України.

Найрадикальніший табір західноукраїнських національно-визвольних змагань становили націоналісти. Свою діяльність вони розпочали у 1920 році, коли була утворена Українська військова організація (УВО) на чолі з полковником Євгеном Коновальцем. Готуючись до антипольського повстання, УВО провела кілька збройних акцій, зокрема, замах на главу Речі Посполитої – Ю. Пілсудського (1921 р.), кампанію саботажу та теракти проти колаборантів (1922 р.), озброєні напади на польські банки та каси підприємств з метою експропріації їх коштів (1924-1926 рр.)

Упродовж наступних років відбувалося об'єднання націоналістичних організацій Західної України. Так, у 1925 році на основі «Українського національного об'єднання», «Союзу визволення України» та «Союзу українських фашистів» утворюється «Легія українських націоналістів» (ЛУН). У 1926 році об'єдналися націоналістичні групи студентської молоді Галичини і заснували «Союз української націоналістичної молоді» (СУНМ).

Кульмінаційним моментом процесу об'єднання націоналістів стало виникнення Організації українських націоналістів (ОУН). Подія сталася у 1929 році під час проведення I конгресу українських націоналістів у Відні. Головою організації одностайно був обраний лідер УВО – Є. Коновалець. Крім УВО, до складу ОУН увійшли вищеназвані ЛУН, СУНМ та «Група української національної молоді» (ГУНМ).

Програмою метою ОУН стало створення незалежної Української держави на засадах теорії «інтегрального націоналізму», розробленої Дмитром Донцовим. Остання проголошувала націю «абсолютною цінністю» та підкреслювала «перевагу волі над розумом». У розумінні ОУН ідеалом держави була національна диктатура під проводом єдиної націоналістичної партії, керованої вождем з необмеженою владою. Радикальність програмних засад ОУН полягала у тому, що для досягнення своїх політичних цілей пропонувалося використовувати будь-які засоби. Оунівці рішуче відкидали здобутки демократії, соціалізму, капіталізму, лібералізму та інших суспільних рухів. Натомість, вони відстоювали положення національного солідаризму, тотожного італійському фашизму.

Близькість тогочасної ідеології ОУН до тоталітаризму була очевидною і визнавалася сучасниками. Так, український соціолог І. Лисяк-Рудницький з цього приводу писав: «...український націоналізм походить під поняття тоталітарного руху... розбурхану національну енергію націоналізм скеровував у річище політичної системи, що своєю суспільною суттю перегукувалася з тоталітарними течіями в повоєнній Європі» (мається на увазі повоєнна Європа після Першої світової війни – ред.). Отже, відчайдушно воюючи проти польської і радянської диктатур, оунівці, по суті, боролися за встановлення власного диктаторського режиму правління.

Головним методом боротьби, що його застосовувала ОУН, був теракт. Впродовж 1930-тих років оунівці здійснили кілька політичних убивств: у 1933

році у Львові був вбитий один з працівників радянського консульства, у 1934 році від рук українських націоналістів загинули директор Львівської української гімназії Іван Бабій та міністр внутрішніх справ Польщі Броніслав Перацький. Найбільш послідовним прибічником тероризму, як засобу боротьби за незалежну Україну, був Степан Бандера, який у 1933 році обійняв посаду крайового провідника ОУН на західноукраїнських землях.

Тоталітарна ідеологія ОУН доповнилася і відповідною зовнішньою політикою. Коли у 1938 році у Роттердамі був убитий Євген Коновалець, і на чолі ОУН став Андрій Мельник, організація визнала своїм природним союзником нацистську Німеччину, сподіваючись, що фюрер допоможе здобути самостійну Україну.

Націоналістичний рух на Буковині розгорнувся у 1930-тих роках. Останній очолювали Іван Григорович, Орест Зибачинський та Денис Квітковський. Буковинські націоналісти заснували спортивне товариство «Мазепа», студентське товариство «Залізник», видавали журнал «Самостійна думка» та тижневик «Самостійність».

Закарпаття стало єдиним регіоном, де у міжвоєнний період була заснована автономна українська республіка. Це сталося внаслідок Мюнхенської змови 1938 року, коли Чехословаччина була розчленована фашистською Німеччиною. Деморалізований чеський уряд погодився надати Закарпаттю автономний статус, після чого 11 жовтня 1938 року був затверджений перший уряд Карпаторуської держави, що перебувала у федерації з Чехією та Словаччиною. 15 березня 1939 року у м. Хуст під час засідання сейму Карпатську Україну було проголошено незалежною державою, а її президентом став А. Волошин.

Отже, державотворчі прагнення західноукраїнських земель зосереджувалися у різноманітних площинах легальної та підпільної діяльності. Виходячи зі своїх політичних уподобань, учасники національно-визвольних змагань прагнули або об'єднання з Радянською Україною (зокрема, комуністи, деякі легалісти, наприклад президент ЗУНР Є. Петрушевич), або автономії у складі іноземних держав (більшість легалістів), або незалежності під протекторатом Німеччини (націоналісти).

У цілому, в Україні у міжвоєнний період співіснували дві тоталітарні моделі державотворення – комуністична й оунівська. Перша з них була розроблена і реалізована в Україні Радянській (УСРР-УРСР), друга – у Карпатській Україні. Слід зазначити, що радянське державотворення, як провідна ідея монопольної влади більшовицької партії, від самого початку носило фундаментальний характер, неодноразово закріплювалося конституційними актами і проіснувало майже 70 років. Що ж стосується націоналістичної моделі державотворення, то вона формувалася у вкрай несприятливих умовах бездержавності та гноблення і через те презентувала радикальні ідеї (тоталітаризм) та форми боротьби (тероризм). Окрім того, оунівська концепція державного будівництва орієнтувалася на тогочасні тоталітарні режими Європи, зокрема, нацизм, а відтак була приречена самою Історією. Помірковані ідеї державотворення на західноукраїнських теренах також не мали жодної перспективи, адже Польща, Чехословаччина і Румунія рішуче відмовляли українцям у будь-якій автономії. Взагалі, трагізм ситуації полягав у тому,

що, для здійснення державотворчих прагнень українців, з боку демократичних країн Заходу не було доброї волі, між тим, на тлі загальної байдужості світової спільноти, «турбота» Й. Сталіна про «молодшого слов'янського брата» виявилася історично результативною, особливо у контексті збирання українських земель у межах єдиної радянської української держави – УРСР.

Конструктивними були й інші державотворчі кроки радянської влади. Зокрема, політика державного капіталізму (неп) витягнула країну з економічної прірви; політика форсованої індустріалізації всього за 10 років перетворила Україну на республіку з потужним промисловим виробництвом; кампанія українізації забезпечила радянській владі національний характер і сприяла національно-культурному відродженню України (у цей час швидкими темпами розвивалися українська наука, освіта, література, мистецтво тощо). Українізація стала своєю індульгенцією для радянської влади: навіть колишні вороги більшовиків визнавали здобутки цієї політики і перетворювалися на симпатиків УСРР-УРСР. Водночас, злочинного змісту набула політика «розстріляного відродження» та практика суцільної колективізації, ворожа до ментальності українського селянина і спрямована на пролетаризацію багатомільйонної верстви хліборобів. Колективізація, фактично, обслуговувала політику індустріалізації, яка мала за пріоритет важку промисловість і відверто ігнорувала потреби села. Наслідком цього індустріального експерименту став Голодомор українського народу 1932-1933 рр.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте загальну характеристику вітчизняного державотворення у міжвоєнний період.
2. Розкрийте процес утворення СРСР та визначте роль і місце України у ньому.
3. Порівняйте зміст радянських конституцій України і визначте тенденції конституційного оформлення УСРР – УРСР.
4. Назвіть та прокоментуйте визначальні події соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя Радянської України у міжвоєнний період.
5. Поясніть терміни: українізація, форсована індустріалізація, суцільна колективізація, розстріляне відродження.
6. Проаналізуйте еволюцію державної символіки УСРР – УРСР.
7. Назвіть особливості державотворчих пошуків політичних партій Західної України.
8. Поясніть, яку роль у державотворенні в Україні відіграли наступні діячі:
а) В. Ленін; б) Й. Сталін; в) Х. Раковський; г) Є. Коновалець;
д) А. Волошин.

Історичні дати:

30 грудня 1922 року – утворення СРСР

15 травня 1929 року – проголошення другої Конституції УСРР

30 січня 1937 року – проголошення третьої (сталінської) Конституції УРСР

Персоналії:

Євген Олексійович Коновалець (1891-1938) – вояк легіону українських січових стрільців (1914-1916), згодом лідер західноукраїнських націоналістів, голова Організації українських націоналістів (1929-1938), прибічник тероризму як методу політичної боротьби.

Володимир Ілліч Ленін (справжнє прізвище Ульянов) (1870-1924) – видатний діяч соціал-демократичного руху, лідер пролетарської революції у Росії, перший голова радянського уряду Росії, теоретик і практик соціалістичного будівництва.

Християн Георгійович Раковський (1873-1941) – видатний діяч більшовицької партії, перший голова радянського уряду України, активний учасник процесу створення СРСР.

Йосип Віссаріонович Сталін (справжнє прізвище Джугашвілі) (1879-1953) – лідер Комуністичної партії Радянського Союзу (1922-1953), прибічник одноосібної диктатури і казарменого соціалізму, безпосередній ініціатор масових репресій в СРСР.

Терміни і поняття:

Тоталітаризм – політичний режим, що передбачає цілковитий контроль державної (партійної) влади над суспільством і кожним громадянином; супроводжується знищенням опозиції та масовими репресіями.

Конституція – основний закон держави, в якому закріплюються положення про існуючу форму правління, державний устрій, політичний режим, права й обов'язки громадян, державні символи тощо.

НЕП – нова економічна політика (1921-1929 рр.), ініційована В. Леніним, являла собою симбіоз соціалістичних і капіталістичних форм господарювання.

Українізація – політична кампанія більшовицької партії (1923-1933 рр.), спрямована на посилення комуністичного впливу у народних масах шляхом поєднання ідей соціалізму із розвитком української нації, її мови і культури. Мала позитивні наслідки, забезпечила відродження і розквіт української культури.

Форсована індустріалізація – політичний курс ВКП(б), проголошений у грудні 1925 року і реалізований у роки довоєнних п'ятирічок; передбачав пріоритетний розвиток важкої промисловості.

Суцільна колективізація – політичний курс ВКП(б), проголошений у грудні 1927 року і реалізований у 1930-1932 рр., забезпечив усупільнення селянських господарств і призвів до ліквідації заможного селянства в Україні.

ТЕМА 11. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 рр.)

1. “Українське питання” напередодні та в перші місяці Другої світової; возз’єднання українських земель (1939 - 1940 рр.).
2. Україна в добу Великої Вітчизняної війни: початок навали, окупаційний режим, рух опору та внесок у Перемогу.

8. “Українське питання” напередодні та в перші місяці Другої світової; возз’єднання українських земель (1939 - 1940 рр.)

Кінець 30-х років ХХ ст. супроводжували потужні, але суперечливі і несприятливі економічні, суспільно-політичні та міждержавні процеси, й особливо на європейському континенті, які зрештою і спричинили розв’язання найлютішої війни новітньої доби - Другої світової. В її вир потрапило понад 60 держав, в яких проживало майже 80 відсотків населення світу. Щоправда, деякі з цих країн перебували на далекій периферії війни - вона безпосередньо їх не зачепила. Інша доля випала Україні та її людині: всі без винятку терени, на яких історично проживали українці, були безпосередньо втягнуті у війну; саме на цих землях відбувалися найтрагічніші і найбільш жорстокі бойові операції, панували окупація та інші “принади” війни, що, зрештою, суттєво позначиться на подальшій долі українців.

...Історично склалося так, що після закінчення I світової війни (1918 р.) країни-переможниці безжально, всупереч волі українців та без їх згоди, пошматували українські етнічні землі і наділили ними Польщу, Румунію та Чехословаччину. Саме, “прихопивши” українські землі, ці держави в такий спосіб задовольнили власні територіальні амбіції і претензії, а ще й утвердили свою суверенність. Серед усіх європейських народів і етнічних земель українські виявилися найбільше пошматованими. Такої наруги не зазнав жоден інший народ Європи, окрім хіба що німців: їх покарали за те, що вони розв’язали ту війну. Але ж українці до того не були причетні... Втім, як виявиться, таке узурпування українських земель заклало підґрунтя і для постійних протестів (“української фронди”), і для розгортання національно-визвольних змагань, і для появи саме на цих землях найвпливовіших політичних організацій українців за межами УРСР, як-то: ОУН, УНДО (Українське національно-демократичне об’єднання в Польщі), Українське національне об’єднання на Закарпатті, Компартія Західної України (КПЗУ) та ін. Усі вони, хоч і різними шляхами та на різних політичних платформах, ставили одну, але вкрай актуальну для розкиданих долею українців по різних країнах Європи, надмету: возз’єднатися в межах єдиної і незалежної української держави. Так пос-

тала і постійно плекалася національно-патріотичними силами українців Польщі, Румунії та Чехословаччини ідея Соборності українських земель у межах єдиної суверенної країни. Не забували про неї і українці в УРСР.

Інша справа, що серед української спільноти не було єдності в тому, якою за політичним, соціальним і державним устроєм могла би бути та Соборна Україна. Питання, як покаже час, виявилось із серії тих, що прийнято називати “каменем спотикання”... Так, скажімо, в УРСР така “соборність” і “суверенність” бачилися лише на засадах “радянськості” з усіма її нормами й правилами життя та праці і тільки в ранзі союзної республіки СРСР; по-іншому її уявляли, наприклад, ОУНівці - суто незалежною (суверенною) європейською країною, українською за духом, культурою і сутністю, а ще й такою, що сповідує засади ринкових (а не планових, як у СРСР) економічних відносин.

Той факт, що українські етнічні землі перебували під владою і юрисдикцією 4 різних держав, спричиняв не лише національно-визвольні настрої і дії української спільноти в Польщі, Румунії та Чехословаччині. Цей факт давав привід і керманічам СРСР, і громадськості Радянської України постійно піднімати питання “про долю братів-українців, яких жорстоко уярмлюють чужинці”. Москва з вигодою для себе використовувала цю тему, але головно для вирішення своїх гегемоністських і геополітичних планів. Пакт Молотова-Рібентропа 1939 р. - найкращий доказ цього.

Протестні настрої і дії українців у Польщі, Румунії та Чехословаччині плюс постійні нагадування СРСР про утиски українців у цих державах зрештою призвели до появи на політичному полі Європейського континенту власне “українського питання”. Але його поява, як помітного чинника зовнішньої політики європейських країн, була пов’язана ще й з тим, що низка держав цього континенту мала претензії на українські землі і саме за їх рахунок бажала задовольнити свої територіальні апетити. До числа таких належала Угорщина, яка вважала, що Закарпаття історично і по праву повинно належати їй, а не Чехословаччині чи СРСР, а тим паче Суверенній і Соборній Україні: 1000 років тому вони (мад’яри-угри) саме тут здолали Карпатський перевал і звідси почали освоєння Придунайської пушти (степів), а Унгвар (Ужгород) і Берегвар (Берегово) заснували вони і лише вони! Звідси - і претензії на цей край. Певні плани щодо українських земель мали Польща і Румунія. Та найбільші апетити і відверті територіальні зазіхання виношувала Німеччина. Особливо акцентовано про це заговорив нацистський режим у річищі політики реваншизму: у Берліні вважали, що Україна їм конче потрібна не лише як компенсація за втрати, яких зазнала ця країна, але і для розширення “життєвого простору арійців” (Lebensraum), який потрібний їм для розвитку і процвітання їх батьківщини.

Отже, “українське питання” в кінці 30-х років ХХ ст. стало очевидним і реальним чинником у зовнішньополітичних комбінаціях і планах низки Європейських країн.

Чи знала про це українська спільнота? Очевидно, що знала, й особливо та її частина, яка проживала поза межами УРСР. Ось саме вона і намагалася або рішуче протестувати проти розігрування “української карти”, або ж пробувала нівелювати можливі негативні наслідки для українців шляхом пошуку співпраці чи

порозуміння з претендентами на українські етнічні терени. Відтак можна констатувати, що як і після 1-ї світової війни, так і напередодні Другої українські землі знову стали об'єктом зазіхань та суперечок між різними державами і, до того ж, ще й предметом цинічної торгівлі, адже все це робилося без українців і без їх згоди (до речі, у ході Мюнхенської змови 1938 р. Чехословаччину теж поділили і по суті знищили без згоди на те народу цієї держави. Прагу поставили перед доконаним фактом: державу розчленували, бо так вирішили великі Європейські держави...).

Є всі підстави стверджувати: “українське питання” було одним із реальних чинників, який розпалював міждержавні суперечки в Європі, - з одного боку, а з іншого - підштовхував деякі з них до розв'язання війни. Втім, воно (“українське питання”) було не єдиним чи *абсолютно єдиним* у ланцюгу усіх тих, які зрештою і спричинили початок Другої світової. Не “українське питання” було тією критичною масою, що розв'язало її. До початку війни призвела низка причин і в тому числі бажання групи країн перерозподілити європейські землі, задовольнити свої апетити, а серед них - і територіальні за рахунок земель і ресурсів інших держав. У річищі таких зазіхань і слід розглядати Мюнхенські угоди, приєднання (аншлюс) до Німеччини Австрії та Судетської області Чехословаччини, Тишинського краю до Польщі, а потім і частини Закарпаття до Угорщини...

Саме в ході трагічних для Чехословаччини подій 1938 р. її уряд під тиском низки обставин, у тому числі вимог карпатоукраїнців (або як їх називали в ті часи в Чехословаччині - русинів Закарпаття), пішов на надання цьому українському регіону статусу повноцінної автономії. 10 жовтня 1938 р. було проголошено про створення федерації трьох народів: словаків, українців та чехів. Одночасно було сформовано і затверджено уряд Карпатської України, який очолив проугорські налаштований А. Бродій. Втім, незабаром цю посаду займе виразний патріот - отець Августин Волошин. Територія автономії складала 11 тис. кв. км, а її населення ледь сягало 550 тис. осіб, у тому числі українців серед них було 70,6%, угорців - 12,5%, німців - 12%, румунів - 2,5%, словаків - 1,3%.

Тим часом поява такого державного утворення зі статусом автономії у складі Чехословаччини викликало протест Угорщини, яка звернулася до Німеччини за підтримкою у вирішенні “карпаторуського питання”. Як наслідок, за рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні 2 листопада 1938 р. Угорщині “дозволили” відтяти від Карпатської автономії значну частку території з містами: Ужгород, Мукачево та Берегово. Так відбулася перша дія нищення території автономної Карпатської України. Та остаточне поглинання цього краю угорцями не відповідало планам і задуму німецьких політиків: він потрібен був їм як своєрідна “козирна карта” в міждержавній грі і як засіб тиску на Польщу, Угорщину та СРСР. Стосовно останнього, то це розігрувалося в такий спосіб: Берлін активно поширював чутки про те, що Карпатська Україна начебто готується стати базою для створення Великої, Соборної і Незалежної України, що дратувало Москву і Київ.

Певний привід для цього був, адже 29 жовтня 1938 р. карпатоукраїнці підготували і передали в Берлін меморандум, в якому йшлося зокрема і про те, що Карпатська Україна - це *лише частка всіх українських земель*, але її людність ро-

зуміє, що вона (ця людність) має певні обов'язки “*стосовно усієї української нації*”; більше того, тут йшлося і про те, що карпатоукраїнці “*чекають об'єднання з Україною*”. Ось саме ці нюанси з меморандуму німецькі фахівці оперативно і донесли до Москви, де досить недипломатично і нервово відреагували на такі “заіхання” карпаторосів.

А тим часом 12 лютого 1939 р. у Карпатській Україні відбулися вибори до сейму (парламенту) автономії - найвищого законодавчого органу влади. Перемогу на виборах отримала партія А. Волошина - Українське Національне Об'єднання. У привітальній промові лідер цієї партії наголосив: остаточна мета Карпатської автономії - об'єднання усіх українських земель у межах єдиної і Соборної України.

15 березня новообраний сейм (на чолі його був А. Штефан) розпочав свою роботу і відразу ж прийняв історично важливий документ - Конституційний Закон, який офіційно проголосив *незалежність Карпатської України*. Одночасно було створено уряд суверенної держави на чолі з Ю.Реваєм. За статусом Карпатська Україна проголошувалася республікою на чолі з президентом. На засіданні сейму президентом було обрано А. Волошина. Державною мовою було затверджено українську. Державними символами країни було визнано синьо-жовтий прапор, гімном - популярну на тих теренах пісню “Ще не вмерла Україна...”, а гербом держави - ведмідь у лівому червоному колі й чотири сині та три жовті смуги у правому півколі і тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі.

Одночасно загонам “Карпатської Січі” було надано статус Національних Збройних сил Карпатської України.

Отже, у березні 1939 р. спільнота Закарпаття, продовжуючи державотворчі процеси українців, *проголосила незалежну Карпатську Україну - державу, яка легітимно (тобто з волі і за згодою народу) постала в самому центрі Європи і засвідчила споконвічну мрію карпаторосів жити у своїй суверенній країні*.

А тим часом світове співтовариство й особливо Європа не підтримали державотворчі змагання українців Закарпаття. Великі країни розцінили появу нової держави як небажаний прецедент, що може спричинити низку подібних акцій в Європі і перш за все на тих українських етнічних землях, які були у складі Польщі та Румунії. Особливу стурбованість це викликало в Москві і в Радянській Україні: тут не бажали бачити жодного іншого державного утворення українців, окрім УРСР; самостійників-закарпатців ігнорували і навіть висміяли їх ідею злиття Великої України (УРСР) з Карпатською. “30 млн до 700 тис. - злиття слона з комаром”, - так іронічно зауважив Й. Сталін. Отож і не дивно, що СРСР не надав допомоги новопосталій державі в її двобій з Угорщиною, яка вже 15 березня 1939 р. почала бойові дії проти Карпатської України з метою знищення цього державного утворення і повного поглинання краю. 50-тисячне військо “Карпатська Січ” мужньо боронило ріднокрай. Найтрагічніші події розгорнулися під “стольним градом” Хустом на Красному полі, де січовики та 1600 юнаків-закарпатців на чолі з учителем Я. Голотою (як під Крутами!) майже добу стримували угорців. Саме під гуркіт канонади на цьому полі сейм приймав історичні для Карпатської України рішення.

Українці Польщі і Румунії намагалися надати допомогу закарпатцям: добровольці з цих теренів рушили на Закарпаття боронити новопосталу державу. Цікава деталь: серед них був і син відомого поета Олександра Олеся - Олег Кандиба-Ольжич.

Всього лічені дні проіснував Український П'ємонт - Карпатська Україна. Вистояти і захистити свою державу закарпатці не змогли. Втім, в історію українського державотворення і національно-визвольних змагань вона увійшла як символ боротьби за незалежність, як приклад тяглості й послідовності боротьби українців за власну державу. Той факт, що закарпатці взяли в руки зброю і рішуче стали на захист новоствореної держави, є переконливим свідченням того, що людина цього краю ідентифікувала себе її громадянами-патріотами і самоусвідомлювала: Карпатська Україна - це їх держава, і вони готові її боронити.

12 березня 1939 р. СРСР спеціальною нотою засудив дії Угорщини щодо Карпатської України, а заодно закинув і Німеччині, яка “благословила” знищення мадярами Закарпатської України. Але далі такого дипломатичного кроку в Москві не пішли. А тим часом у краї розпочалося жорстоке уярмлення українців, мадяризація, заборона усіх українських організацій і товариств, введення угорських законів тощо. Рятуючись від окупаційного режиму угорців, тисячі закарпатців змушені були втікати за кордон. Поразка Карпатської України протверезила частину націоналістів: вони зрозуміли, що на Німеччину покладатися не варто, втім, так думали далеко не всі.

Після падіння Карпатської України “українське питання” не зникло із зовнішньополітичних планів Європейських держав. Його, як і раніше, активно використовували великі держави й особливо ті, які були вороже налаштовані до ідеї незалежної України і виношували власні плани щодо її територій. Це знову рельєфно проявилось в другій половині 1939 р. - у добу не очікуваного і не прогнозованого, але бурхливого і динамічного зближення СРСР з нацистським режимом у Берліні. Все це відбулося всупереч тому, що офіційна радянська пропаганда ніщівно критикувала владу Німеччини та вважала її політику агресивною, виразно расистською і людоджерською. Зверхність нацистів і налаштованість на реванш були добре відомі: вони (арійці) вважали себе найвищою і найдосконалішою людиною на землі, що давало їм, на їх думку, підстави для світового панування та створення для себе (звісно ж, за рахунок інших - другорядних і неповноцінних - народів) такого собі “життєвого простору”, бо вони мають на це право, а їх Німеччина - понад усе.

Втім, геополітичні амбіції не завадили СРСР - “першій у світі державі робітників і селян”, як вона сама себе маніфестувала, - порозумітися з цим режимом. 23 серпня 1939 р. головною новиною усіх інформаційних агенцій світу стала сенсаційна звістка: у Москві було підписано договір про ненапад між Німеччиною і СРСР строком на 10 років (так званий “Пакт Молотова-Рібентропа”). На перший погляд, цей документ не мав нічого надзвичайного чи такого, що виходило за межі норм міжнародних стосунків, а зобов'язання не нападати одній державі на іншу - можна було тільки вітати. До речі, пропаганда саме на цьому і робила акцент, приховуючи головне, але утаємничене від світової спільноти і власних народів: виявляється, договір містив таємний додаток, який якраз і свідчив про сут-

нісну мету цього документа, а відтак - і про дійсні політичні наміри Москви і Берліна. Цей додаток документально зафіксував плани про територіальний перерозподіл в Європі та закріплення за кожною з цих країн їх “зон впливу та інтересів”. Не було забуто і про українські землі; у 2-й статті було сказано таке: “У випадку територіально-політичного перевлаштування областей, що входять до складу Польської держави, кордон інтересів Німеччини та СРСР будуть проходити приблизно по лінії річок Нарев, Вісла, Сян...”. У перекладі з дипломатичної на загальнодоступну мову, і споглядаючи на карту Європи, це означало: СРСР претендує на західноукраїнські та західнобілоруські землі, що входять до складу Польщі, і таким чином долучається по суті до 4-го поділу Речі Посполитої.

У 3-й статті було зафіксовано інтереси СРСР і щодо Бессарабії, а відтак і щодо Північної Буковини та Придунав'я, які були захоплені Румунією в 1918р. Німецька сторона на це заявила про “її повну політичну незацікавленість у цих областях...”.

Мало того, що цей таємний протокол порушував норми міжнародного права, але він був ще й прихований від спільноти країни; лише на початку 90-х років ХХ ст. було документально доведено: Німеччина та СРСР цинічно і таємно перерозподілили східноєвропейські терени без згоди і дозволу на те населення Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Румунії та ін.

Пакт Молотова-Рібентропа по суті розв'язав Німеччині руки: 1 вересня 1939 р. вона зухвало напала на Польщу - так розпочалася Друга світова війна, яка вже буквально з перших годин опалила українські терени і тих етнічних українців, які в силу історичних обставин у ті часи проживали в межах Польської держави. Об 11 год. 45 хв. зазнав першого бомбардування Львів, внаслідок чого було вбито 28 осіб і поранено близько 50. Нападу німецької авіації зазнали й інші міста Волині й Галичини. Одночасно - вже 01.09.1939 - тисячі українців-резервістів, як громадяни Польщі, змушені були взяти в руки зброю і прийняти безпосередню участь у боротьбі з нацистами. Чимало їх загинуло в нерівних боях на польсько-німецькому фронті, а ще більше потрапило в полон. Багато жертв було і серед цивільного українського населення Волині, Галичини, Закерзоння (Лемківщини, Посяння, Підляшшя та Холмщини).

Усе це дає підстави стверджувати, що для тих майже 8 млн українців, які на той час проживали в Польщі, Друга світова війна реально розпочалася 1 вересня 1939 року. А мельниківське крило ОУН з початком німецької навали на Польщу почало активну підготовку до створення української держави під протекторатом Берліна. Майбутнім прем'єром призначили Омеляна Сеніка, а Миколі Сциборському доручили опрацювати конституцію, що він і зробив.

Втім, перші ознаки близької війни буквально з першого дня Другої світової з'явилися і на теренах власне Радянської України. Адже в той же день, коли Німеччина напала на Польщу, - 01.09.1939 - Верховна Рада СРСР ухвалила новий закон про військовий обов'язок, за яким було розгорнуто небачену для мирних часів мобілізацію: вже 04.09.1939 почалося залучення до лав війська зразу чотирьох вікових груп призовників. А з іншого боку, без будь-яких пояснень, затримувалося і чергове звільнення з лав Червоної Армії. Лише у Київський і Харківський військові округи до лав війська в ті вересневі дні 1939 р. переважно з облас-

тей УРСР було мобілізовано 1 млн 65 тис. резервістів. Окрім того, для потреб армії було залучено 300 тис. коней, 60 тис. автомобілів, 10 тис. тракторів та інші мобілізаційні ресурси. До того ж, на режим воєнного часу було переведено залізницю. Іншими словами, СРСР, а разом з ним і Радянська Україна розгорнули безпосередню підготовку до війни проти Польщі, більше відомої в історичній літературі як визвольний похід за Збруч.

Деяко пізніше (26 червня 1942 р.) було видано Указ Верховної Ради СРСР, який скоріше нагадував часи війни, аніж мирні дні. Відповідно до цього документа “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ” заборонявся перехід з підприємства на підприємство за власним бажанням, а запізнення на роботу терміном понад 20 хвилин тягнуло за собою кримінальну відповідальність...

Радянський уряд не засудив агресію Німеччини проти суверенної держави - Польщі. Мотиви цього цілком зрозумілі: усе пояснює зміст таємних протоколів договору між Німеччиною і СРСР від 23 серпня 1939 р., про що зазначалося вище. Більше того, дочекавшись того часу, коли уряд Польщі під тиском наступаючих військ Німеччини покинув країну, в Москві вирішили використати цей момент і оперативно зробили таку заяву: “Радянський уряд не може байдуже ставитися до того, що єдинокровні українці і білоруси, які кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Зважаючи на таку обставину, Радянський уряд дав таке розпорядження Головному командуванню Червоної Армії: дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії”.

17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли польський кордон і практично без спротиву зайняли західноукраїнські землі. Населення краю в переважній більшості радо вітало прихід Червоної Армії і зустрічало її воїнів як визволителів. Воно справедливо вважало, що нарешті здійснилася їх мрія про возз'єднання Західної України з Великою Україною і назавжди покінчено з пануванням поляків.

Юридичне закріплення та легітимізація цього акту відбулися у Львові в жовтні 1939 р. на Українських Народних Зборах: 1484 депутати ухвалили декларацію, в якій проголошувалося встановлення радянської влади, та прийняли постанову, в якій містилося звернення до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти нові землі до СРСР та включити їх до складу УРСР.

14 листопада 1939 р. Верховна Рада УРСР після низки юридичних процедур ухвалила закон про прийняття цих земель до складу Радянської України. Це засвідчило правове оформлення возз'єднання і соборності українських земель у межах єдиної радянської республіки, що зрештою стане важливою передумовою створення в 1991 р. суверенної держави - України.

Втім, у 1939 р. не всі етнічні українські землі, що були в складі Польщі, були долучені до Великої України. І це незважаючи на те, що Червона Армія в 1939 р. взяла під контроль усе Люблінське воєводство й Холм - тобто етнічні українські й так звані дифузні (із змішаним населенням) землі, - та згодом з ініціативи Й. Сталіна відбувся торг: вищезазвані терени було передано Німеччині в обмін на Литву, яка за таємним протоколом була в зоні інтересів Берліна. Але Й.

Сталін вирішив з військово-стратегічної точки зору, що йому вигідніша Литва, аніж Люблінські терени й українці, які там проживають. Адже, залучивши до СРСР Литву, він отримав плацдарм і прямий вихід до кордонів Східної Пруссії. Натомість Лемківщина, Посяння, Підляшшя та Холмщина так і залишилися поза межами Соборної України.

Нова влада (“совети”) принесла на приєднані землі чимало позитивного: було конфісковано у багатіїв і роздано у власність селянам тисячі гектарів землі, значну кількість худоби, техніки, реманенту, зерно, фураж тощо. Одночасно було практично повністю ліквідовано безробіття та надано різноманітну соціальну допомогу найбіднішим верствам населення краю, введено 8-годинний робочий день, розгорнуто широку мережу медичних та освітніх закладів тощо. Та разом з тим почалися й явно антидемократичні заходи: було заборонено усі політичні партії та громадські об’єднання, кооперативні установи, закрито усі газети й журнали, що видавалися тут ще за Польщі; навіть було заборонено діяльність таких виразно проукраїнських, патріотичних громадських організацій, як “Просвіта” та Наукове товариство ім.Т. Шевченка... Поступово почалася перебудова життя на радянський лад: практично примусово проходила колективізація, що зразу ж спричинило непорозуміння між селянством і владою, а згодом і перехід їх в опозицію до визволителів; адже у них одбирали і передавали в колгоспи найцінніше, що вони мали і на що чекали роками, - *землю!* - ту землю, яку їм обіцяла радянська влада... Водночас проходило й розкуркулення та виселення тих, кого вважали ворогами нової влади, а під це визначення (кваліфікацію) потрапляли відверті противники колгоспів, заможні селяни, діячі католицької та уніатської церкви, керівництво різних політичних партій, польська інтелігенція, “українські буржуазні націоналісти” та й взагалі усі, хто не сприйняв нову владу і не співав їй дифірамби. Загалом під цей “гребінець” зачисток потрапило до 10% всього населення Західної України, а це близько 400 тис. Все це призвело до появи прихованої опозиції та створення сприятливої атмосфери для діяльності ОУН, яка вміло й оперативно почала використовувати прорахунки нової влади і позиціонувати себе єдиною силою в краї, яка тільки й спроможна відстоювати інтереси західняків. У 1939-1941 рр. ОУНівці, навіть попри розкол в їх лавах, були чи не єдиною силою, яка послідовно протидіяла радянській владі і наполегливо пропагувала ідею незалежної та соборної України. Щоправда, реалізацію своїх планів лідери ОУН пов’язували з одіозною нацистською Німеччиною. Але чому саме в Берліні вони шукали підтримки? Справа в тому, що Німеччина на той момент була єдиною європейською державою, зацікавленою в перегляді Версальської системи, за рішеннями якої зазнала серйозних утисків і територіальних втрат не лише Німеччина, але й Україна, землі якої були несправедливо поділені між Польщею, Румунією і Чехословаччиною. Більше того, Берлін усіяко підтримував усіх внутрішніх ворогів Польщі (а ОУНівці саме такими і були для Варшави), а з осені 1939 р. - й СРСР. Відтак, принаймні до початку війни в 1941 р., бажання й прагнення нацистів збігалися з поглядами ОУНівців - тимчасово збігалися доти, поки в червні 1941 р. останні не проголосили у Львові створення Української незалежної держави.

Бездержавне й уярмлене становище українців, які опинилися на Захід від польсько-радянського кордону, в 30-ті роки було дуже і дуже важливим факто-

ром, що впливав на умонастрої, політичну орієнтацію й поведінку українців-“західняків”. Їх життя під чужинцями й підштовхувало одних чекати на допомогу братів з Великої України (УРСР), а інших - шукати радикального вирішення українського питання і союзників серед тих, хто прагнув перегляду Версальських угод. Отже кожен з них шукав “своєї правди” та справедливого з їх точки зору вирішення “українського питання”.

У 1940 р. СРСР вчинив ще один крок у напрямку повернення українських земель до складу УРСР. Йдеться про українські етнічні землі - Північну Буковину та Придунайські землі, що незаконно входили до складу Румунії. Використовуючи вдалу політичну ситуацію в Європі, СРСР зажадав від Румунії повернення цих територій. Після консультацій з Берліном уряд Бухареста погодився з вимогами СРСР. 28-30 червня 1940 р. Червона Армія безперешкодно зайняла ці терени, де й було проголошено встановлення радянської влади. Так у 1940 р. відбувся ще один крок до завершення збирання українських земель у межах УРСР.

2 серпня 1940 р. на прохання делегатів від цих земель було прийнято постанову Верховної Ради СРСР “Про включення Північної частини Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів до складу УРСР”. Одночасно з територіальними “прирощеннями” і розширенням кордонів УРСР тут відбулися ще й помітні зміни в устрої Радянської України: з її складу вийшла Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (МАРСР), на базі якої було створено нову союзну республіку.

Входження в 1939-1940 рр. до складу УРСР Західної України, Північної Буковини і Придунав'я відбулося в досить-таки суперечливий політико-правовий спосіб та ще й в умовах, коли вже палала Друга світова війна і з карти Європи зникали цілі суверенні держави (Чехословаччина, Австрія, Польща...). Злука українських земель формально відбулася за рахунок посягання на територіальну цілісність таких держав, як Польща та Румунія. Але виправданням цьому з морально-етичної, історичної та правової точок зору може бути факт незаконного відторгнення цих українських етнічних земель від Великої України після 1-ї світової війни та поневолення українців чужинцями. Відтак акт злуки - це акт реалізації обгрунтовано справедливих та історично обумовлених прагнень українців до Соборності, до спільного життя в межах єдиної держави, якою на той час була Українська Радянська Союзна (за статусом) республіка з власним парламентом (Верховною Радою), Конституцією, кордонами, судочинством, територіально-адміністративним поділом тощо. Отже, у 1939-1940 рр. вперше за багато століть переважна більшість українців та їх земель було возз'єднано у межах однієї держави - Української Радянської Соціалістичної Республіки.

...Опріч цього, варто звернути увагу й на інше: возз'єднання західноукраїнських земель зумовило знищення суверенної держави - Польщі, яка розділяла, немов буферна зона, Німеччину й СРСР. Від вересня 1939 р. між Німеччиною і СРСР утворився спільний кордон, що дало змогу німецьким армадам упритул підійти до радянських теренів та розпочати підготовку безпосередніх плацдармів для війни проти СРСР. До 1939 р. Німеччина була позбавлена таких можливостей.

Щоправда, спочатку - у вересні 1939 р. - “переваги” спільного кордону було використано в дещо дивний спосіб: у м. Бресті з'єднання Червоної Армії та

Вермахту провели спільний парад військ - під бравурні звуки духових оркестрів, карбовані кроки вояків та гуркіт танків відсвяткували спільно завершену справу. А на додаток до цього, як її вінець, 28 вересня 1939 р. СРСР і Німеччина підписали в Москві ще один договір - договір "Про дружбу і кордони"...

Цікава й така красномовна деталь: вже на другий день після нападу Німеччини на СРСР Й. Сталін дав вказівку встановити відносини з польським емігрантським урядом у Лондоні, а незабаром - 30 липня 1941 р. - офіційно (на рівні міжнародної угоди) визнав: Волинь, Галичина та Західна Білорусія - це польські території. Так, у скрутні часи спекотного літа 1941 р. Й. Сталін забув "про віковичне прагнення українців до злуки" і, торгуючи їх землями, залучив поляків до антигітлерівської коаліції обіцянками повернути їм ці "креса всходні" (східні краї). У радянсько-польській угоді про це сказано так: "Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 року щодо територіальних змін у Польщі як такі, що втратили силу" (курсив - ред.).

Щоправда, пізніше Й. Сталін скористався скандалом з цим урядом і забув про свої обіцянки повернути полякам ці землі. Втім, торгувати ними та теренами країн Прибалтії він спробував ще раз - у 1942 р. Й. Сталін шукав контактів з Берліном і через Стаменова - посла Болгарії, як союзниці Німеччини, - обіцяв Гітлеру поступитися територіями вищеназваних республік, тобто вчинити так само, як це було зроблено в 1918 р., коли за умовами Брестського миру (за визначенням В. Леніна, "похабного" миру) Україну віддали кайзерівській Німеччині.

2. Україна в добу Великої Вітчизняної війни: початок навали, окупаційний режим, рух опору та внесок у Перемогу

22 червня 1941 р. Україна потрапила у вир Великої Вітчизняної війни, яка двічі вогняним смерчем прокотилася нашими землями : спочатку із Заходу на Схід, а згодом - у зворотному напрямі. Німеччина без оголошення війни і, незважаючи на договір з СРСР про ненапад, зухвало розпочала війну проти Радянського Союзу. Її початок склався для СРСР вкрай несприятливо - Червона Армія не очікувано і всупереч усім прогнозам та її потенціям зазнала цілої серії прикрих поразок, внаслідок чого агресор швидкими темпами просувався вглиб країни. Здавалося, що план-бліцкриг (блискавичної війни) здійснюється безперешкодно і Німеччина наближається до перемоги.

Україна в плані нацистів займала центральне місце. Вони ставили завдання - захопити її, розчленувати та заволодіти економічною і сировинною базою. У Берліні особливо розраховували на український сільськогосподарський потенціал, її надра (особливо нафту, марганець, залізну руду та вугілля), рекреаційні (курортні) зони Півдня й Криму тощо. Іншими словами, Україна повинна була перетворитися на колонію Німеччини, а сама її назва зберегтися лише як географічна назва. Реалізацію цих задумів нацистська верхівка планувала двома шляхами. Перший полягав у створенні на теренах України маріонеткової і підконтрольної Берліну квазідержави (тобто неповноцінної), населення якої мусить працювати на Німеччину і дякувати їй за те, що їм зберегли життя і дозволили жити. Другий - категорично відкидав навіть згадку про будь-яку українську державу і розглядав її

терени лише як територію, що належить Третньому Рейху, тобто такий собі життєво необхідний для нацистів простір. У реальній політиці нацистів перемогла остання екстремістська колоніальна лінія, яку відстоював особисто фюрер. Втілювати людожерські плани нацистів в Україні доручили Еріху Коху - фанатичній людині, яка люто ненавиділа усіх слов'ян. Його політичне кредо щодо українців було вельми цинічне: "Два центнери української пшениці коштують для мене набагато більше, ніж всі національно-державні проблеми України, разом узяті... Немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи - українці працюють для Німеччини... Ми маємо справу з народом, який у всіх відношеннях є неповноцінним. Тому про стосунки з українцями не може бути й мови", - заявляв він. Іншими словами, про українську державу, навіть союзу Німеччині, цей управитель та й верхи рейху навіть чути не хотіли. Йшлося лише про одне - про визискування й експлуатацію краю задля збагачення фатерлянду. У Берліні розглядали українців та інших слов'ян як недолюдей (untermenschen), а відтак їх роль, та й то не всіх, а лише найбільш працездатних, зводилася до функції робочої сили, яка повинна була працювати на німців - вищу арійську расу. Та ж частина, яка не задіяна на виробництві, підлягала або винищенню, або ж переселенню за Урал. Іншими словами, українцям місця на власній землі не було.

Це добре розуміла спільнота Радянської України. У них ілюзій щодо планів і намірів Німеччини не було, а її дії було однозначно кваліфіковано як агресивні, що і вимагало лише одного - стати на захист Батьківщини. Та попри те, що нацисти і чути не хотіли про незалежну українську державу, діячі обох течій ОУН вирішили, що з початком війни у них виникли шанси для реалізації їх планів. Особливо активними були провідники бандерівського крила ОУН. Уже 30 червня 1941 р. вони разом з німцями увійшли до Львова і ввечері зібрали *Українські національні збори й проголосили Українське Державне Правління, яке очолив Ярослав Стецько - так відбулася спроба ОУНівців створити незалежну Українську державу*. Німецька адміністрація була поставлена перед фактом її відновлення. Ця подія, з одного боку, засвідчила кінцеву мету націоналістів - створити свою державу, щоправда, під "крилом" та патронатом Німеччини як її союзниці, а з іншого - дала підстави, як лакмус, перевірити дійсне ставлення Берліна до українців та їх самостійництва. Реакція нацистів була виразно ворожою й однозначною: ніякої української незалежної держави на завойованих рейхом землях не може бути.

Відтак "самостійницький" уряд Я. Стецька було розігнано, а його самого разом з очільником ОУН(б) С. Бандерою було заарештовано і кинуто до концтабору "Заксенхаузен". Це спричинило серйозні дискусії серед націоналістів, наслідком яких стало вироблення нової тактики боротьби і кореляції стосунків з німцями. Керівництво цієї політичної сили визначило для себе такі пріоритети:

- а) головні зусилля зосередити на боротьбі проти Москви;
- б) щодо Німеччини вести вичікувальну політику, берегти сили та по можливості уникати прямих військових зіткнень;
- в) готувати широку мережу ОУНівських осередків, які при сприятливих умовах змогли б взяти владу на місцях у свої руки.

Саме для виконання останнього завдання і було споряджено в Центральні, Південні та Східні райони України похідні групи. Втім, "укорінитися" на цих те-

ренах, а тим паче перебрати у свої руки місцеве самоврядування, їм не вдалося: окупаційна влада не дозволила цього. Та й місцеве населення їх практично не підтримало.

Одночасно інше крило ОУН - мельниківське - зробило спробу відновити осередки українського національного життя в Києві. Тут у жовтні 1941 р. вони створили Українську національну раду на чолі з професором М. Величківським, Київську міську управу, Спілку українських письменників (голова - О. Теліга), почали видавати газету "Українське слово", журнал "Літаври" тощо. У відповідь на такі прояви сепаратизму і культурницькі кроки ОУНівців окупанти провели низку контрдій: заарештували сотні активістів похідних груп, а частину з них фізично знищили, заборонили діяльність "Просвіт" та українські самодіяльні структури тощо. Саме на хвилі таких акцій і було схоплено в Києві члена мельниківського крила ОУН - поетесу Олену Телігу, яку згодом німці розстріляли в Бабиному Яру.

Тим часом, поки на західноукраїнських землях робилися кроки до самостійності, *Червона Армія продовжувала вести оборонні і дуже виснажливі оборонні бої*. Вже менш ніж за три тижні ворог захопив усю Західну Україну, а незабаром його танкові армади з'явилися в центральних областях і на підступах до Дніпра. По суті через два місяці після початку навали вже було окуповано все Правобережжя. Темпи наступу ворога були дуже високими. Достатньо сказати, що навіть все Криворіжжя - власне місто і прилеглі до нього селища, - яке простяглося майже на 100 км, було захоплене ворогом практично протягом одного дня (14.08.1941), а вся територія Дніпропетровщини - за три місяці (з кінця липня до середини жовтня 1941 р.). Втім, на українських землях були й осередки яскравої звитяги радянських воїнів. Одним із таких була оборона м.Одеса - вона тривала 73 дні; ще більшою славою вкрили себе захисники м.Севастополя, які трималися майже 8 місяців. Та особливу сторінку в літопису оборонних боїв зайняла Київська операція 1941 р. Захистом столиці України керував генерал М.П. Кирпонос. Він дуже вміло організував дії своїх військ. Майже два місяці радянські з'єднання стримували наступ ворожих армاد, особливо танкових. Та на початку вересня ситуація докорінно змінилася: конфігурація лінії фронту стала такою, що війська генерала М.П. Кирпоноса могли потрапити в оточення - ворожі танкові з'єднання вийшли на зручні для них позиції - північніше Києва і нижче від столиці по течії Дніпра, - з яких вони могли провести операцію на оточення захисників цього району. У цих умовах (11.09.1941) командування запросило особисто у Й. Сталіна дозволу відвести війська, але отримало наказ: утримувати Київ за будь-яку ціну. 15 вересня 1941 р. німці оточили і по суті знищили армію захисників столиці; тільки в полон потрапило майже 665 тис. червоноармійців, а генерал М.П. Кирпонос пропав без вісти... Героїчна оборона Києва мала всі ознаки звитяги, жертвності, але й трагедії. Та з точки зору воєнної стратегії вона відіграла виключно важливу роль для розвитку усіх подій 1941 р. - під Києвом було зірвано план блискавичного просування німців до Москви; за їх розрахунками, вони мали б з'явитися біля її стін ще в теплу пору року - не пізніше вересня, але підійшли туди лише в листопаді-грудні, коли вже розпочалися люті холоди 1941 р.

Протягом неповних 6 місяців 1941 р. Червона Армія зазнала дуже великих втрат і змушена була на головному напрямку воєнних дій відійти аж до Москви. Становище ускладнювалося ще й тим, що радянські війська зазнали важких втрат, які виходили за межі будь-яких розумних прогнозів і передбачень: за перші три тижні війни Червона Армія втратила 850 тис. воїнів, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Трагедія обтяжувалася ще й тим, що тільки за 1941 р. у полон потрапило близько 3,3 млн (!) червоноармійців. Переважна більшість їх опинилися за колючим дротом, не зрадивши Батьківщині і не за власним бажанням (всього за роки війни в полон потрапило 5,7 млн осіб). Частіше за все вони потрапляли в полон через безвихідь, в яку потрапили радянські військові з'єднання. Тож чи виправданим був виданий у 16 серпня 1941 р. секретний наказ № 270, який був за визначенням антигуманним і суперечив міжнародним нормам, бо оголошував усіх військовополонених зрадниками? Жодна з країн світу, яка брала участь у Другій світовій війні, не вдалася до таких жорстокостей. Мало того, Радянський Союз відмовився від опікування радянськими військовополоненими міжнародною організацією Червоного Хреста. Відтак мільйони бранців були позбавлені найелементарніших прав і елементів захисту та опіки. На відміну від полонених громадян інших держав світу, які теж перебували в німецькому полоні, але користувалися патронатом Червоного Хреста, радянські полонені були позбавлені будь-якого захисту. Німці скористалися цим сповна і ставилися до радянських полонених найжорстокіше.

Чим можна пояснити трагічний для Червоної Армії перебіг подій першого етапу війни?

Передусім вони були пов'язані з прорахунками з боку Й.В. Сталіна та його оточення в оцінці часу можливого нападу фашистів на СРСР. Надії Й.Сталіна на те, що ворог не нападе принаймні до літа 1942 р., виявилися марними, побудованими не на реальних фактах, а на впертому дотримуванні штучно сконструйованої ним же ідеї про можливість відтягнути початок війни. Втім, нині поширюється, як на перший погляд, ще й така парадоксальна думка: Й. Сталін сам готувався напасти на Німеччину, але остання його випередила, що й спричинило розгубленість вождя: він перші дні війни усамітнися і з'явився в Кремлі лише 3 липня 1941 р., коли виголосив по радіо своє звернення до народу.

Іншою причиною поразок 1941 р. був той факт, що протягом 1937-1938рр. Червона Армія і, передусім, її командний склад були значно ослаблені. Протягом 1937-1939 рр. Збройним силам було завдано непоправної шкоди. Ліквідувати усі наслідки репресій до червня 1941 р. не вдалося. Не випадково маршал О. Василевський вважав, що без 1937 р., можливо, і не було б війни в 1941 р. Адже фашистська розвідка знала, що командний склад Червоної Армії дуже ослаблений і це підштовхнуло Гітлера до нападу.

Значною мірою до невдач призвело й те, що війська прикордонної зони не були вчасно приведені в боєготовність номер один. Та не останню роль у тому, що радянські війська в прикордонній зоні зазнали тяжких поразок, було їх невдале розташування: вони були "підтягнуті" впритул до самого кордону, що допомогло ворогові знищити аеродроми, склади, військові містечка, артилерійські бази, живу силу тощо.

На ситуації 1941 р. значною мірою позначились і деякі застарілі теоретичні положення воєнної доктрини Радянських Збройних сил. Так, її головна ідея полягала в тому, що в разі нападу на СРСР війна триватиме недовго, театр воєнних дій розгорнеться лише в прикордонних районах, а ворог негайно буде відкинутий за межі Радянської країни і там розбитий. Виходячи з цього, Червона Армія відпрацьовувала головним чином наступальні операції і саме до них готувалася. Та напад нацистів змусив широко використовувати не наступальні, а оборонні операції. До того ж були допущені прорахунки і у визначенні напрямку головного удару ворога. Й. Сталін вважав, що агресор зосередить усі сили на українському напрямку, але ворог скерував головний удар на Мінськ, Смоленськ і далі - на Москву.

У цілому, невдачі Червоної Армії в 1941 р. спричинилися цілим комплексом об'єктивних і переважно суб'єктивних чинників, які злилися в одне ціле і зумовили трагічний перебіг подій на фронті.

У кінці 1941 р. - на початку 1942 р. воїни Червоної Армії під тиском армії агресора вимушені були залишити українські терени. Відтак Україна потрапила під владу окупантів. Серед 16 союзних республік СРСР Україна разом з Білоруською, Молдавською, Латвійською, Литовською та Естонською союзними республіками були повністю окуповані і сповна пізнали всі жахи "нового порядку". Та чи це означає, що УРСР як державна одиниця Радянського Союзу у статусі союзної республіки зникла та юридично перестала існувати? Адже, утративши територію, як одну з фундаментальних ознак будь-якої держави, УРСР формально перестала існувати: її територія була повністю окупованою, місцеві органи влади, державні і громадські організації не функціонували, а радянську владу заступила жорстока окупаційна. Втім, з юридичної точки зору, і виходячи з положень Конституції СРСР від 1936 р., УРСР як державна одиниця та одна із союзних республік СРСР збереглася і в добу окупації. Такий феномен, чи радше б сказати - парадокс, пояснюється тим, що в процесі евакуації, перш за все, було збережено усі вищі органи влади Української Радянської Соціалістичної Республіки - Президію Верховної Ради, Кабінет Міністрів, ЦК КП(б)У, ЦК комсомолу республіки, профспілкові і судові структури, громадські інституції, кіностудії, радіокомітет тощо. Вони не припиняли роботи ні на один день і працювали в тилу. Іншими словами, в такий спосіб було збережено органи влади і громадські організації як макет чи матрицю радянської України з її головними інституціями і кадрами, що зрештою і було використано в ході визволення УРСР: оперативні групи, що входили в обласні і районні центри, були укомплектовані партійними, радянськими, комсомольськими і профспілковими кадрами, які відразу ж відновлювали всі структури Радянської влади і таким чином утверджували її тяглість (неперервність) та легітимність. Більше того, вважалося, що усі, хто опинився під окупантами, юридично залишалися громадянами СРСР і підпадали під його юрисдикцію з усіма наслідками.

На загарбаних землях окупанти запровадили лихозвісний "новий порядок", який відзначався надзвичайною жорстокістю. Захопивши Україну, держави-агресори розчленували її землі:

- а) на Закарпатті панувала Угорщина;

б) Північну Буковину та південні терени України (Ізмаїльську, Одеську і частково Миколаївську області) під назвою “Трансністрія” було передано Румунії;

в) західноукраїнські землі як “дистрикт Галичина” було включено до Краківського генерал-губернаторства, створеного нацистами на території Польщі;

г) переважна більшість областей України входили до “рейхскомісаріату України”;

д) східні області (Сумська і Харківська області та Донбас) підпорядковувалися безпосередньо військовому командуванню.

На цих територіях діяли дві системи управління: німецька або румунська (військові комендатури, служби безпеки, жандармерії, польові суди, зондеркоманди та СС), а також місцева (губернатори, місцеві управи, бургомістри, старости та поліція). Їх головним завданням було упокорення краю, уярмлення людності та нищівна експлуатація і пограбування України. Окупанти намагалися вивезти до фатерлянду практично все, що піддавалося перевезенню, у тому числі й українські чорноземи. З лютого 1942 р. окупанти розпочали також масове вивезення робочої сили до Німеччини. Всього за роки панування нацистів з усіх теренів СРСР було вивезено на підприємства рейху 2,8 млн оstarбайтерів - і 2,4 млн з них - з України, у т.ч. з Дніпропетровщини 176 тис. осіб. Іншими словами, українці склали найбільший загін примусових робітників, вивезених із захоплених радянських територій.

У ході колонізації краю окупанти запровадили політику тотального винищення усіх “ворогів рейху”. Під це визначення потрапляли члени комуністичної партії, радянські активісти, комісари, євреї, цигани та інші “неповноцінні елементи”. Згідно з директивою “Ніч і туман” від 7 грудня 1941р. ліквідації підлягали всі, хто чинить опір владі. Тож окупанти діяли зухвало і безкарно: Україною прокотилася хвиля винищувальних акцій - у Бердичеві, Дніпропетровську, Житомирі, Кривому Розі, Харкові відбулися масові розстріли євреїв. Та найбільш жахлива трагедія розігралася в Києві - в урочищі Бабин Яр, де розстріляли понад 100 тисяч українців, циган та найбільш за все - євреїв.

Не менш тяжка доля випала і військовополоненим Червоної Армії. У 180 концтаборах, розташованих на Україні (два з таких були і на Криворіжжі), загинуло майже 1,8 млн бранців. А загалом, на підкупаційних землях було знищено 5 млн 26 тис. мирних громадян...

Окрім економічної експлуатації населення України та його фізичного винищення, окупанти прагнули накинути йому ще й духовне ярмо для того, аби перетворити його на покірну робочу силу. Відтак освіта тут лиш жевріла, а її завдання зводилося лише до того, аби дати учням найпримітивніші знання та “ознайомити їх з досягненнями третього рейху”.

Жорстокий окупаційний режим не міг не викликати спротиву з боку населення краю. *Буквально вже з перших днів навали йшла підготовка до організації руху опору:* в усіх обласних і районних центрах були залишені партійно-радянські та комсомольські ініціативні групи з метою створення осередків опору - підпільних організацій та партизанських загонів. Загалом у 1941 р. таких було: 23 підпільних обкоми партії, 685 райкомів і міськкомів та близько 4316 підпільних осере-

дків. Втім, активну боротьбу вели далеко не всі - за останніми даними, лише 223. Причин цього було багато: від поганої організації до активних дій органів безпеки окупантів. Та попри все, партійно-радянське підпілля поступово “укорінилося” й зміцніло та розгорнуло найрізноманітнішу за формами протидію окупаційному режиму. Разом з підпіллям у відкриту боротьбу вступили й радянські партизани. Їх загони діяли практично в усіх областях України, та найактивніше - у північних, де тягнулися широкою смугою ліси. Тут боролися з'єднання В. Бегми, П. Вернигори, С.Ковпака, М. Наумова, М. Попудренка, О. Сабурова, О. Федорова та ін. Загалом, рух опору в Україні був важливим фактором, який прискорив перемогу над ворогом. Адже тільки для боротьби з партизанами влітку 1942 р. окупанти змушені були кинути близько 10% своїх сухопутних військ. А влітку 1943 р. партизани контролювали значні території в тилу ворога, особливо в Житомирській, Рівненській, Сумській та Чернігівській областях. За роки окупації партизанами і підпіллями України було підірвано 4959 ешелонів, 61 бронепоезд, 607 залізничних мостів, 340 км залізничних колій, 1599 шосейних мостів та ін.

На іншому фланці руху Опору в Україні стояло націоналістичне крило. Центральною його ланкою була Українська Повстанська Армія (УПА). Перші її підрозділи (“Польська Січ”) завдяки Тарасу Бульбі-Боровцю з'явилися вже в серпні 1941 р. (м. Олевськ). Та поступово тут утворилася ціла армія. Офіційною датою її появи стало 14 жовтня 1942 р. - день Покрови Пресвятої Богородиці. Збройні дії проти окупантів УПА проводила обмежено і вибірково. Вони боролися головно проти поліції, німецької адміністрації, польських загонів Армії Крайової; намагалися взяти під свій контроль окремі райони тощо. Такою на Волині була Колківська республіка. ОУНівське керівництво вважало, що треба берегти сили для виконання генерального завдання, - для “боротьби проти більшовицьких совєцьких окупантів”. Не співпрацювали вони і з радянськими партизанами. За всі роки війни ці два крила руху опору так і не провели жодної спільної акції проти окупантів. Керівництво обох гілок Руху Опору не шукало шляхів до об'єднання зусиль і не вітало такі кроки. Найбільш промовисто про це свідчить такий факт: під час славетного рейду загону С. Ковпака на Карпати комісар цього з'єднання С. Руднев, враховуючи складну ситуацію, в яку потрапили радянські партизани, намагався налагодити контакти з УПА, проте йому було категорично заборонено робити це.

З поверненням на західні терени України Червоної Армії УПА (командувач - Р. Шухевич) - ця армія без держави, як і всі ОУНівці, активізувала антирадянські дії. Відтак, на цих теренах розпочалася своєрідна громадянська війна. УПА не відійшла разом з армією окупантів, а залишилася на власній землі. Це був своєрідний сюрприз радянській владі, але ще й демонстрація своїх намірів боротися за Українську Самостійну Соборну державу. Окрім того, тим самим УПА засвідчувала: вона не заплямувала себе співпрацею з нацистами і не почуває себе зрадником.

Під впливом нових умов, що склалися внаслідок визволення України Червоною Армією, націоналісти змінюють тактику боротьби і виразно демократизують свою програму; так вони відмовилися від ідеї етнічної винятковості, закликали неросійські народи об'єднатися для боротьби проти Москви тощо. З цією

метою було проведено конференцію поневолених народів Європи й Азії. Одночасно (22.07.1944) було створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР), якій було надано статусу тимчасового представницького органу національних сил (президентом її став К. Осмак). До складу УГВР увійшли представники ОУН-Б та деяких політичних партій України, що свідчило про спробу консолідації усіх антирадянських сил у боротьбі за незалежну Україну та намагання цього руху перебрати на себе певні державницькі функції.

Втім, на українських землях у добу окупації палала не лише антинімецька війна. Тут точилася антирумунська та антиугорська, а ще - на теренах Волинського краю, на Закарпатті (Лемківщина, Посання, Підляшшя, Холмщина) - надзвичайно жорстока й кривава польсько-українська війна.

Зірвавши план блискавичної війни та отримавши відчутні перемоги під Сталінградом (листопад 1942 р. - лютий 1943 р.) і на Курській дузі (літо 1943р.) Червона Армія міцно і надійно взяла стратегічну ініціативу у свої руки. Ці успіхи відкрили можливість для визволення тимчасово окупованих фашистами земель, у тому числі й українських. Вже 18 грудня 1942 р. було визволено декілька населених пунктів Ворошиловградської області (нині Луганської). А в жовтні 1943 р. почалося визволення й лівобережжя Дніпропетровщини. Повне завершення операції з визволення південно-західних районів області, у тому числі й Криворіжжя, відбулося в ході Нікопольсько-Криворізької операції в лютому 1944 р. Для її здійснення було залучено 47 дивізій 3-го і 4-го Українських фронтів, два механізовані танкові і кавалерійський корпуси та з'єднання 17-ої повітряної армії. У результаті суголосних дій радянські воїни розгромили тут 12 дивізій противника, у тому числі 3 танкові та 1 моторизовану. Завершення визволення українських земель відбулося восени 1944 р. у ході Східно-Карпатської наступальної операції: останні ворожі з'єднання залишили Закарпаття.

Разом з армією в Україну поверталися радянські, партійні, профспілкові органи, заклади культури, охорони здоров'я, підприємства тощо.

Повсюди у визволених районах України починалася відбудова народного господарства республіки. Але проходила вона в дуже складних умовах: не вистачало коштів, робочих рук, устаткування і реманенту, посівних матеріалів і машин. Справа ускладнювалась ще й тим, що радянський уряд визнав недоцільним реєвакуювати майно, вивезене з України у тил протягом 1941-1942 рр. На спустошені землі поверталися лише трудові колективи, та й то в неповному складі. Відчутно не вистачало робочих рук і на селі. У більшості колгоспів було на 50% працездатних селян менше, ніж у 1941 р. Війна майже повністю вичерпала всі трудові резерви села.

Відбудовчі роботи ускладнювалися також величезними масштабами спустошень, яких зазнала Україна. Тут було зруйновано і спалено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16150 промислових підприємств, 1916 залізничних станцій, 27725 колгоспів, 1227 МТС, 873 радгоспів, 18 тис. лікувальних закладів, 32930 шкіл, технікумів, вузів, майже 20 тис. бібліотек; 10 млн осіб лишилися без житла. Збитки сільського господарства становили близько третини загальної суми втрат України.

Попри усі труднощі, народне господарство України протягом 1943-1945рр. зробило помітний внесок у зміцнення оборонної могутності СРСР і загальну Перемогу над нацистами. Так, вже в 1943-1945 рр. були відновлені і почали давати продукцію практично всі металургійні заводи України. У Донбасі відновили 54% шахтного фонду, і вугільна кочегарка досягла 43% довоєнного видобутку палива.

Загалом же, до кінця 1945 р. в Україні вдалося ввести в дію до 30% промислових потужностей і виробити 25% довоєнного рівня промислової продукції.

Значно важче йшла відбудова колгоспного села. Але і тут вдалося в 1944р. засіяти 76% посівних площ, порівняно з довоєнним часом і виконати план хлібоздачі на 110%.

Разом з економікою відроджувалося громадсько-політичне і культурне життя, починали працювати школи, дитячі заклади, лікарні тощо.

Надзвичайно складним був відбудовчий процес на західноукраїнській землі. Одразу ж після визволення тут знову розпочалася колективізація, яка проходила в умовах збройної боротьби проти загонів УПА. До речі, аж до свого повного розгрому вони спиралися на досить широкі верстви місцевого населення. Починаючи з 1944 р., *на цих землях йшла справжня громадянська війна*. Вояки ОУН-УПА вели збройну боротьбу проти державних, партійних, громадських органів, організацій і тих, хто їх підтримував. Зі свого боку й органи держбезпеки та внутрішні війська відповідали тим же. Джерела свідчать, що тут було депортовано понад 200 тис. мирних жителів і майже 100 тис. було вбито. Отже, хоча лінія фронту вже і відсунулася далеко від кордонів України але в її західних областях продовжувався двобій підпільних загонів УПА з радянською владою та її збройними формуваннями.

З ініціативи Москви в лютому 1944 р. було змінено Конституцію республіки: УРСР надавалося право вступати в безпосередні зносини з іншими державами і мати свої військові частини. Але насправді ці права були формальні і по суті так і лишилися на папері. Бо, скажімо, своїх військових формувань Україна так і не мала, хоча наркома оборони УРСР було призначено - цю посаду зайняв генерал-лейтенант В. Герасименко.

Розширення повноважень України було спричинене не турботою Москви про зміцнення української союзної республіки і розбудову її державницьких інститутів. Мотиви були інші, а саме - складні реалії міжнародної та внутрішньої ситуації (йдеться тут і про дії ОУНівців). Надання ж певних ознак суверенності України давало підстави СРСР активніше використовувати фактор УРСР у вирішенні її членства в майбутній ООН, допомагало розв'язувати проблему післявоєнних кордонів УРСР, але одночасно використовувалося ще й з метою рекламування сталінської турботи про народи СРСР та їх національно-державні утворення - радянські союзні республіки.

На заключному етапі війни особливої ваги набуло питання про кордони держав та післявоєнний устрій світу. Це прямо стосувалося й України. Адже чимало українських земель, на яких споконвічно проживало українське населення, були під владою іноземних держав. Особливо гостро стояло питання про кордони України з Польщею, бо в 1939 р., коли угодами між Москвою та Берліном було зафіксовано новий державний кордон по лінії річок Тиса - Нарев- Буг - Вісла -

Сан, за межами України залишалася Лемківщина, Посяння, Підляшшя та Холмщина, населені переважно українцями. У той же час на схід від цього кордону лежала Білостоцька округа, населена поляками. Отже у 1945р. почалася тривала й ускладнена багатьма факторами боротьба за визнання нового кордону та міжнародно-правове визнання возз'єднання Західної України і Західної Білорусії з УРСР та БРСР. На Ялтинській конференції (1945 р.) було вирішено, що при визначенні нової лінії кордону потрібно враховувати принцип етнічної приналежності територій. Міжнародна громадськість визнала такий підхід найбільш справедливим. Врешті-решт кордон між Україною і Польщею та Білорусією і Польщею пройшов по так званій “лінії Керзона”, що відповідало принципу етнічної приналежності земель. Одночасно Великобританія і США та ряд інших країн офіційно погодилися на приєднання Західної України до УРСР і Західної Білорусії до БРСР. Це мало виключно важливе значення, бо Польща тривалий час не визнавала цього акту возз'єднання.

14 жовтня 1944 р. було завершено повне визволення всіх етнічних українських земель й одразу ж постало питання про входження Закарпаття (Підкарпатської Русі) до складу України. Ще 25 листопада 1944 р. перший з'їзд народних комітетів Закарпаття прийняв рішення про злуку. Але остаточно це питання було вирішене 29 червня 1945 р. підписанням спеціального радянсько-чехословацького договору про входження Закарпаття до складу Української РСР. Показово, що Чехословаччина, підписуючи угоду, відмовилася від претензій на ці землі.

У той же час і Румунія зняла свої домагання на Придунайські землі (Белгород-Дністровський, Ізмаїл, Рені, Кілію та інші райони й міста цього краю) та Північну Буковину.

Отже, у ході Другої світової війни, завдяки розгрому гітлерівської коаліції й активній участі українського народу в боротьбі проти неї, *Україна змогла втілити споконвічну мрію - об'єднати практично всі свої землі в межах єдиної соборної Української держави.* Століття український народ йшов до цієї мети. Тисячі його синів віддали своє життя за можливість жити в такій Україні. Та лише в 1945 р. практично всі землі України були зібрані в єдине ціле - у межах Української РСР.

...Ще тривала війна, а у Сан-Франциско 25 квітня 1945 р. - у день зустрічі радянських і американських військ на р. Ельбі в Німеччині - відкрилась установча конференція Організації Об'єднаних Націй. В її роботі взяли участь делегації 46 країн світу, що оголосили війну нацизму. Серед ініціаторів і фундаторів створення ООН був Радянський Союз. Його делегація, враховуючи внесок УРСР і БРСР у боротьбу з фашистами, а також ті жертви, які понесли український і білоруський народи у війні, зуміла довести, що на конференцію, як рівноправні партнери, повинні бути запрошені делегації цих республік. Одночасно на адресу конференції прийшло і звернення уряду УРСР. У ньому переконливо обґрунтовувалося право України зайняти належне їй місце на конференції та в ООН. 30 квітня пленум конференції, зваживши усі “за” і “проти”, прийняв рішення, яке давало Україні і Білорусії право направити свої повноважні делегації до Сан-Франциско. Це означало, що обидві республіки стануть повноправними членами-засновниками ООН.

26 червня 1945 р. на конференції відбулася урочиста церемонія підписання Статусу ООН. Разом з іншими делегаціями його підписав заступник голови радянського уряду України, народний комісар закордонних справ республіки Д.З. Мануїльський. Так Україна стала не лише однією з країн-засновниць ООН, але й її повноправним членом. Цим було засвідчено, що УРСР є суб'єктом міжнародної політики.

9 травня 1945 р., війна в Європі закінчилась капітуляцією Німеччини. Радянський народ святкував Перемогу у Великій Вітчизняній війні. А 2 вересня 1945 р. збройні сили союзників змусили капітулювати і Японію. Отже, перемогою країн, які входили до складу антифашистської коаліції, завершилася Друга світова війна, яка тривала шість років та один день.

Радянський народ і його Червона Армія були головною силою, яка відіграла вирішальну роль у розгромі агресора. Саме на східному - радянсько-німецькому - фронті відбулися головні події Другої світової війни. Тут діяло від 153 до 200 дивізій противника, у той час як проти союзників - від 2 до 19. Усі вирішальні битви Другої світової і Великої Вітчизняної війн - Сталінградська і під Курськом, на Дніпрі і в Білорусії, Вісло-Одерська і під Берліном та інші - відбувалися на радянсько-германському фронті.

Великий внесок у перемогу над фашистською коаліцією зробили і союзники СРСР. Воїни США, Великобританії, Франції, Канади, партизани й учасники Руху опору окупованих країн Європи разом з воїнами Червоної Армії мужньо боролися проти загарбників - і захистили людство від нацистського ярма.

Найактивнішу і безпосередню участь у боротьбі проти окупантів брав народ України. Він зробив чимало для захисту своєї Батьківщини, а його *внесок у перемогу над фашистами - вельми помітний і вагомий*. Достатньо зазначити, що понад 20% воїнів Червоної Армії, а це майже 4,5 млн, склали громадяни України. За мужність і відвагу практично всі вони отримали урядові нагороди, з них понад 2070 були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, причому 31 - двічі й один - І.М. Кожедуб - тричі. Окрім того, тисячі і тисячі їх брали активну участь у боротьбі проти окупантів у Русі опору. За що держава нагородила орденами й медалями майже 63,5 тис. партизанів і підпільників. Та, на жаль, і втрати України у цій війні були досить великі і відчутні. Лише матеріальні збитки сягали 285 мільярдів карбованців. Це становило 42% від матеріальних втрат СРСР, а загалом Україна втратила за роки війни 40% свого економічного потенціалу. Ще більше вражають втрати, які понесло населення. Вчені вважають, що Україна недорахувала понад 8 млн своїх громадян (із них - близько 3 млн загинуло на фронтах), що складає майже 17% по відношенню до всього населення республіки (для порівняння: Німеччина за 1941-1945 рр. втратила 6,5 млн, або 9% населення). А загалом населення України зменшилося з 41,3 млн (у 1940 р.) до 27,4 млн (у 1945 р.). Матеріальні збитки УРСР склали 285 млрд. крб. Враховуючи це, американський тижневик "Сатердей івнінг пост" писав у 1945 р. так: "Уся титанічна боротьба (з Німеччиною) перш за все є українською війною. І однією з найбільших жертв цієї республіки, яких навіть не можна висловити у звичайних поняттях, є її втрати в людях... Жодній іншій європейській країні не було заподіяно глибших ран в її містах, в її сільському господарстві, в її населенні. І це, дійсно, так. Втрати України

серед населення можна порівняти хіба що з втратами Польщі. Це нанесло потужну демографічну рану Україні, її генофонду та етнічній складовій”.

Українці зазнали неймовірних страждань за роки війни. Найбільше таких випало на долю цивільної людності. Серед низки страждань і випробувань перш за все були ті, що їх спричинив хід бойових дій безпосередньо на українських теренах. Та були й такі, що їх власноруч створила радянська влада; йдеться про депортації кримських татар, греків, етнічних німців, болгарів та інших. Сталінський тотальний режим ввів таку практику - без суду і слідства! - зразу ж після визволення українських земель. Не оминуло це лихо і населення Західної України - тисячі сімей “за співпрацю з бандерівцями і посібництво їм” було виселено до Сибіру. Ще більше українців - майже 500 тис. осіб! - примусово переселили в 1944-1946 рр. з так званого Закерзоння (Лемківщини, Посяння, Підляшшя та Холмщини) - із земель, де етнічні українці проживали століттями і які за класифікацією вважалися етнічними українськими землями на теренах Польщі. Втім, поляки брутально виселили українців на західні землі Польщі, що до 1945 р. належали Німеччині. Це викликало рішучу протидію УПА, на що уряд Польщі відповів каральною за своєю суттю “Операцією Вісла”, яку виконували армійські з’єднання. Встановлення державних кордонів між СРСР і Польщею в 1944-1945 рр. несло не лише позитивні наслідки у вигляді закріплення західних кордонів України, але й негативні, як-то: депортації і нищення українців у Польщі тощо.

Отже, Велика Вітчизняна війна (1941-1945 рр.) стала найважчим випробуванням української людності в ХХ ст. Адже питання стояло радикально: бути чи не бути Україні й українцям на цій землі. Перемога над Німеччиною та її союзниками, в яку українці внесли помітний і дієвий внесок, забезпечила їм не лише право на існування, але й творення своєї власної історії. Та разом з тим українці, маючи статус бездержавної нації, повторили страшний досвід братовбивчої війни 1914-1918 рр. До певної міри Друга світова стала для них платою за нездатність вибороти свою повноцінно суверенну державу у 1917-1921 роках.

У роки війни Україна змогла нарешті об’єднати усі свої землі в межах єдиної соборної Української держави. Практично всі території, де споконвічно проживали українці, возз’єдналися, що було історично справедливим актом і фундаментом для майбутньої незалежності та розбудови власної держави.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Коли і як постала незалежна Карпатська Україна у переддень Другої світової війни?
2. У чому полягала суть “українського питання” в кінці 30-х років ХХ ст.?
3. Поясніть, у чому полягає протиправна і суперечлива суть “Пакту Молотова-Рібентропа” та секретного протоколу до нього.
4. Чому акт приєднання Західної України визнається історично справедливим актом, хоча над ним і “нависає” “Пакт Молотова-Рібентропа”?
5. Що таке “лінія Керзона” і яке відношення вона має до України та

- українських земель?
6. У чому проявився суперечливий характер “радянзації” на Західній Україні? Що таке “радянська”?
  7. Які трансформації відбулися в територіально-адміністративному поділі та устрої України після приєднання Західної України, Північної Буковини та Придніпров’я?
  8. Який державно-правовий статус мала Українська Радянська Соціалістична Республіка у складі СРСР?
  9. Охарактеризуйте плани Німеччини щодо України.
  10. Назвіть дії ОУН спрямовані на створення української державності в добу навали.
  11. Які два крила руху Опору діяли на окупованих територіях України 1941-1945 рр.?
  12. В чому головні причини поразок Червоної Армії в першій відтинок війни?
  13. Назвіть зони окупації на які було поділено Україну.
  14. Покажіть в чому полягає внесок України в розгром Німеччини.
  15. Як і чому піднявся міжнародний статус УРСР в роки війни?
  16. Членом-засновником яких міжнародних організацій стала Україна?
  17. Поясніть, як і коли завершився процес соборності українських земель в межах єдиної держави в добу війни. Назвіть етапи цього процесу.
  18. Яка доля спіткала українців які проживали на теренах Польщі після 1944 р.? В чому полягало головне завдання операції “Вісла”?
  19. Які прояви державотворчих змагань в роки війни 1941-1945 рр. Ви можете назвати?
  20. Як, коли і з якою метою було розширено права УРСР як союзної республіки?

Історичні дати:

15 березня 1939 р. - проголошено Карпатську Україну незалежною державою;
23 серпня 1939 р. - підписано “Пакт Молотова-Рібентропа” та секретний протокол про розподіл сфер впливу;
1 вересня 1939 р. - початок Другої Світової війни;
17 вересня 1939 р. - радянські війська почали похід на Західну Україну;
22 жовтня 1939 р. - вибори до Установчих Народних Зборів Західної України;
22 червня 1941 р. - напад нацистської Німеччини на СРСР;
30 червня 1941 р. - у Львові проголошено Українське Державне Правління, тобто відбулася спроба відродити самостійність України;
серпень-жовтень 1941 р. - героїчна оборона Одеси;
вересень-жовтень 1941 р. - масові розстріли мирного населення в Києві (Бабин Яр);
лютий 1942 р. - початок примусового вивезення українського населення до Німеччини;
жовтень 1941 р. - створення Польської Січі; початок розбудови УПА;

22 липня 1942 р. - завершення повної окупації військами агресора території України;
18 грудня 1942 р. - початок визволення України;
лютий 1943 р. - Сталінградська битва;
лютий 1943 р. - повстання в окупованому Павлограді;
серпень-вересень 1943 р. - завершення визволення Донбасу;
травень-жовтень 1943 р. - рейд з'єднань С. Ковпака з Полісся до Карпат;
серпень-грудень 1943 р. - битва за Лівобережжя та за Дніпро;
25 жовтня 1943 р. - визволено м. Дніпропетровськ;
6 листопада 1943 р. - визволено м. Київ;
30 січня-29 лютого 1944р. - Нікопольсько-Криворізька наступальна операція;
липень 1944 р. - створено Українську головну визвольну раду на Третіх надзвичайних зборах ОУН;
8 жовтня 1944 р. - завершення вигнання окупантів з теренів УРСР (у межах 1941 р.);
28 жовтня 1944 р. - завершення визволення Закарпатської України;
26 листопада 1944 р. - з'їзд делегатів Народних комітетів Закарпаття прийняв маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР;
1944 р. - УПА розпочала боротьбу проти радянської влади;
березень 1944 р. - утворення Народного комісаріату Закордонних справ УРСР та Народного комісаріату оборони;
квітень-травень 1945 р. - Сан-Франциско. Конференція Об'єднаних Націй. УРСР приймає участь в створенні ООН і стає членом-засновником цієї організації;
9 травня 1945 р. - переможне завершення розгрому нацистської Німеччини. День Перемоги;
29 червня 1945 р. - підписання договору між СРСР і Чехословаччиною про входження Закарпаття до складу УРСР;
16 серпня 1945 р. - договір між СРСР і Польською республікою про радянсько-польський кордон.

Персоналії:

Тарас Бульба-Боровець - організатор "Польської Січі" - першої ланки майбутньої УПА.

Августин Волошин (1874-1945 рр.) - політичний діяч Закарпаття, президент Карпатської України. (1939 р.).

Олександр Довженко - письменник, кінорежисер, автор фільму "Битва за нашу Радянську Україну", "Україна в огні", "Земля" та ін.

С.А. Ковпак - легендарний командир партизанських з'єднань.

М.П. Кирпонос - генерал, командуючий фронтом, загинув захищаючи Київ.

Євген Патон - автор новітніх методів електрозварювання, директор інституту електрозварювання.

Ярослав Стецько - ініціатор проголошення у м. Львові 30.06.1941 р. само-стійної держави Україна.

Т.А. Строкач - начальник штабу партизанського руху в Україні.

М.С. Хрущов - партійно-державний очільник УРСР.

Роман Шухевич (1907-1950 рр.) (псевдонім Тарас Чупринка) - командувач УПА.

Терміни:

Агресія - будь-яке незаконне застосування сили однієї держави (держав) проти іншої (інших), яке має на меті загарбання території, насильницьке підкорення народу і знищення держави.

Антифашизм - сукупність громадсько-політичних течій і рухів, що виступають проти фашизму.

Голокост - переслідування і винищення нацистами євреїв в роки Другої світової війни.

Депортація - примусове виселення окремих осіб, груп чи цілих народів.

Колабораціонізм - синонім зрадництва, співпраця.

Рух опору - організований і самодіяльний спротив населення окупантам в 1941-1945 рр.; найбільш поширений у вигляді підпілля та партизанського руху; на теренах України було радянське крило руху опору і націоналістичне.

“Рейкова війна” - успішні і ефективні операції радянських партизанів в липні-вересні 1943 р., спрямовані на руйнації шляхів сполучення (головно залізниць), якими німці намагалися налагодити постачання своїх військ на Курській дузі.

Соборність - поняття (категорія) з'явилося саме в українському гуманітарному, науковому і суспільно-політичному арсеналах (але не в релігійному) як реакція на історично обумовлену дійсність, а саме: загарбання українських етнічних земель цілою низкою сусідніх держав; відтак - *соборність* у вітчизняному історіописанні - це збирання етнічних українських земель та її людності в межах єдиної (тобто - соборної) держави; в контексті подій Другої світової війни йдеться про входження (повернення) до складу УРСР Західної України, Північної Буковини, Придунав'я (Південної Бессарабії) та Закарпаття.

Українське питання - виникло напередодні та в роки Другої світової війни; змістовно суть його зводиться до того, що частина європейських держав намагалися вирішити свої територіальні зазіхання за рахунок українських земель, чи створити

в такий спосіб політичні союзи тощо; в потрактуванні ОУН українське питання - це проблема здобуття і утвердження української самостійної держави.

УПА - військово-політичне формування, що діяло в Україні в 1942 р. - першій половині 50-х років; підконтрольне ОУН(б); діяло як проти німців так і проти підрозділів Червоної Армії.

ТЕМА 12. ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УРСР (1944-1985 рр.): ДЕКЛАРАЦІЇ І РЕАЛІЇ

1. Державотворчі процеси в УРСР у період післявоєнної відбудови (1944-1955 рр.)
2. Розширення прав республіки в період «відлиги» (1956-1964 рр.)
3. Реанімація централізму в добу «застою» та стан державності в Україні (1965-1985 рр.)

1. Державотворчі процеси в УРСР у період післявоєнної відбудови (1944-1955 рр.)

В історичному минулому українського народу є чимало трагічних і водночас героїчних сторінок, що вимагали від суспільства надзвичайного напруження фізичних і духовних сил. Одним із таких періодів була післявоєнна відбудова народного господарства, яка розпочалася відразу після звільнення УРСР від фашистських загарбників і тривала впродовж четвертої (1946 – 1950 рр.) та п'ятої (1951 – 1955 рр.) радянських п'ятирічок. У цей період відбулися масштабні пересування матеріальних (реєвакуація, завезення трофейного обладнання з переможених країн) і людських (демобілізація, репатріація, депортація) ресурсів. Післявоєнна відбудова співпала у часі з кривавими подіями «війни після війни», що точилася на території Західної України між ОУН-УПА і радянською владою. На перше післявоєнне десятиліття припали останні роки правління в СРСР жорстокого диктатора Й. Сталіна та перші роки секретарювання його наступника М. Хрущова.

Друга світова війна мала нищівні наслідки для УРСР: 5,3 млн осіб, або кожен шостий мешканець України, загинули, довоєнний рівень населення (41 млн) був відновлений лише у 1958 році; 2,3 млн українців було вивезено для примусової праці у Німеччину; матеріальні збитки України оцінювалися у 286 млрд. крб., що становило 42 % загальних втрат СРСР; у республіці було вщент зруйновано понад 16 тис. промислових підприємств; після війни в Україні залишилося лише 17 % довоєнної кількості робітників; цілком чи частково було зруйновано понад 700 великих і малих міст; відчутно скоротилося населення у містах (так, Київ втратив понад 60 % жителів, населення Харкова у порівнянні з довоєнним рівнем зменшилося на 230 тис. осіб; у Кривому Розі на момент звільнення залишилося близько 19 тис. жителів); німецько-фашистські загарбники знищили в Україні 28 тис. сіл; внаслідок війни 10 млн осіб в Україні залишилися безпритульними;

Україна втратила свій продуктивний потенціал, адже 85 % усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій припадало саме на Україну. Тільки впродовж 1943 – 1944 рр. окупанти вивезли з України 9 млн тонн зерна, 622 тис. тонн м'ясних продуктів, 950 тис. тонн олії, 108 тис. тонн масла, 400 тис. тонн цукру, 2,5 млн тонн кормів для худоби. Промислове виробництво в УРСР у 1945 р. складало лише 26 % від рівня 1940 р.

Картина післявоєнної розрухи особливо вражає своїми масштабами на місцевому рівні. Так, за підрахунками Державної комісії тільки у Запоріжжі було знищено 70 заводів, більше тисячі великих житлових будинків, 24 лікарні, 74 школи, 2 інститути, 5 кінотеатрів, 239 магазинів; місто залишилося без води, тепла, електрики. В аналогічному стані перебував і Дніпропетровськ: гітлерівці знищили 170 заводів, 657 великих житлових будинків, 28 лікарень, демонтували і вивезли до Німеччини 68 кілометрів міських трамвайних шляхів, понад 100 кілометрів мідного контактного дроту; у руїнах лежали обласний театр опери і балету, художній музей, університет, майже всі школи та інститути, вокзали і залізничні мости; розкішний Палац металургів окупанти перетворили на конюшню. У жахливих руїнах лежав і Кривий Ріг: були зруйновані всі домни металургійного заводу «Криворіжсталь», затоплені шахти, знищені інженерні комунікації, житлові будинки, споруди соціально-культурного призначення, німці розібрали залізничні колії на місцевій станції Довгинцеве.

Отже, внаслідок чотирьох років найбільш руйнівної в історії людства війни, Радянський Союз постав перед колосальним завданням відбудови господарства.

Слід зазначити, що в основі успіхів післявоєнної відбудови лежав вражаючий уяву сучасної людини трудовий героїзм радянського народу. Останній не був удаваним чи вигаданим партійними ідеологами – трудові подвиги носили масовий характер, адже здійснювалися працівниками різних професій, галузей і сфер життя. Самовіддана праця мільйонів людей, виснажених війною, недоїданням, хворобами, дозволила у стислі строки підняти з руїн вщент зруйноване господарство УРСР.

У перші місяці післявоєнної відбудови спостерігалися розгубленість, непогодженість, слабка координованість дій. Початок післявоєнної відбудови ознаменувався відсутністю чітких планів, графіків відбудовчих робіт: люди працювали без визначених норм, продуктивність праці вимірювалася лише приблизно, серед керівного складу більшості об'єктів були поширені настрої щодо неможливості унормувати відбудовчі роботи.

За таких умов єдиним дієвим механізмом відбудови міг стати лише людський фактор. І останній спрацював. Так, Дніпрогес, який із 47 водозливів зберіг лише 14, почав виробляти електрику вже навесні 1947 року; завод «Запоріжсталь», що, за прогнозами міжнародних спеціалістів, взагалі не підлягав відбудові, восени 1947 року почав виробляти сталевий лист. Через півроку після визволення від окупантів восени 1944 року запрацювали відновлені криворізькі шахти. Тож, у багаторічного партійного і державного лідера СРСР Л. І. Брежнєва були усі підстави пов'язувати дива післявоєнної відбудови з «атмосферою загального піднесення, величезної цілеспрямованості, безмежної віри у власні сили».

Відбудовчий процес здійснювався в умовах тоталітарного режиму Й.Сталіна з відповідними йому казармовими методами, табірним вихованням суспільства, армійською дисципліною праці, обкраданням аграрного сектора, використанням праці військовополонених тощо. Під час післявоєнної відбудови Україна пережила черговий жахливий голодомор, який забрав життя понад 1 млн осіб. На такому тлі ще більш неосяжним і парадоксальним виглядає той факт, що ініційована і керована компартією відбудовча кампанія знаходила очікуваний відгук у населення УРСР, здійснювалася за покликом душі і серця трудящих республіки. Потяг до мирного життя, бажання швидкого відродження країни, безмежна віра у соціалізм як безальтернативну основу для національного розвитку України, що були характерними для радянських українців, вочевидь виявилися сильнішими за самостійницькі прагнення, що їх сповідувала ОУН-УПА. Тож ініціаторові «війни після війни» не вдалося підняти антирадянське повстання в УРСР. Комуністичне виховання та репресивні механізми сталінізму досягли своєї мети: більшість громадян УРСР не підтримали ідею звільнення від «советів». Слід зазначити, що воюючи проти соціалістичного устрою, ОУН-УПА безжально знищувала його прибічників (радянізованих українців) та носіїв (представників радянської влади на місцях). Між тим, серед останніх було чимало інженерів, лікарів, вчителів, відряджених з інших областей України для відбудови Західної України. Війна ОУН-УПА проти радянізації була надзвичайно жорстокою і забрала життя щонайменше 30 тис. осіб, переважно цивільних громадян.

Разом з тим, відчайдушна боротьба повстанців проти радянської влади, що перебувала в активній фазі, допоки не був убитий її лідер Р. Шухевич у 1950 році, свідчила про наявність в Україні принципово іншого державницького світогляду, носіями якого були не менш як 100 тис. вояків ОУН-УПА. Саме вони культивували паростки національного державотворення, реалізовані після здобуття Україною незалежності.

На тлі цих суперечливих і трагічних подій упродовж післявоєнного періоду в історії українського державотворення відбулися епохальні зміни.

***По-перше**, остаточно сформувалася територія Української Радянської Соціалістичної Республіки, кордони якої є абсолютно тотожними до кордонів сучасної незалежної держави Україна.*

Довгоочікувана злука етнічних земель українського народу в єдиній державі УРСР відбулася внаслідок Перемоги СРСР над фашистською Німеччиною та її сателітами. Про епохальність цієї події говорив тогочасний лідер Компартії України М. Хрущов, виступаючи 30 червня 1945 року на VII сесії Верховної Ради УРСР.

Однак, необхідно підкреслити, що нові кордони України були частиною повоєнної стратегії Й. Сталіна і не відповідали справжнім прагненням українців. Адже наркомат закордонних справ УРСР в особі її першого керівника, відомого письменника О. Корнійчука, піднімав питання про входження до УРСР усіх етнічних українських земель, у тому числі й Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини. Між тим, Й. Сталін, намагаючись посилити позиції польських комуністів, погодився віддати ці території Польщі. Більш того, була підписана постанова про «добровільне» виселення з цих територій усього українського населення.

Безумовно, що нові кордони України стали предметом великого політичного торгу. Адже антиукраїнська позиція Й. Сталіна щодо Закерзоння (загальна назва Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини за іменем лорда Керзона, який у 1920 році визначив східний кордон Польщі) зустріла схвалення США та Великобританії під час Ялтинської конференції у лютому 1945 року.

Віддавши Польщі Закерзоння, Україна назавжди втратила частину своїх історичних земель, у тому числі й тих, що були їй повернуті восени 1939 року: зокрема, старовинне місто Перемишль (польська назва Пшемисль), яке входило до складу Червоної Русі і відвойовувалося у поляків ще князями Київської Русі – Володимиром Великим, Ярославом Мудрим; столичне місто Холм (польська назва Хелм), засноване першим українським королем Данилом Галицьким, батьківщина лідера УНР – М. Грушевського. Як зазначає український історик Ю. Киричук, на польському боці залишилася територія загальною площею 19,5 тисячі квадратних кілометрів, на якій з прадавніх часів проживали українці. Кількість українського населення Закерзоння у 1945 році становила понад 1 млн осіб.

Повоєнне врегулювання південно-західного кордону УРСР завершилося підписанням 10 лютого 1947 року радянсько-румунського договору. Останній юридично зафіксував кордони України у рамках радянсько-румунської угоди від 28 червня 1940 року, згідно з якою до складу УРСР увійшли Північна Буковина та придунайські землі, на теренах яких ще у 1940 році була утворена Ізмаїльська область.

Отже, після закінчення війни вперше за багато століть більшість українських земель опинилися у складі Української РСР – складової частини Радянського Союзу. Польща, Чехословаччина, Угорщина і Румунія дали згоду на зміну своїх кордонів із СРСР.

Заключним акордом у формуванні державної території УРСР стало приєднання до України Кримського півострова. Постанову про передачу Кримської області, яка на той час належала РРФСР, до складу УРСР було прийнято Верховною Радою СРСР 19 лютого 1954 року. Це рішення було закріплене законом СРСР від 26 квітня 1954 року. Ініціатором і послідовним прибічником входження Криму до складу УРСР був лідер республіканської, а згодом союзної партійної організації М. Хрущов.

Ідея приєднання Криму до УРСР мала десятилітню історію. Питання про зміну у підпорядкуванні Кримської області М. Хрущов поставив ще у 1944 році, коли за наказом Й. Сталіна з України у Крим почали вивозити матеріальні і людські ресурси. На той час півострів поніс відчутні втрати внаслідок насильницької депортації кримсько-татарського народу. Аргументи щодо економічної доцільності приєднання Криму до УРСР залишилися першочерговими і на момент реалізації призабутої ініціативи М. Хрущова.

Отже, впродовж післявоєнного десятиліття *Радянська Україна легітимно отримала значні територіальні прирощення, які майже погоджувалися з історичними реаліями та відповідали ареалу розселення етнічних українців.*

По-друге, Україна перетворилася на суб'єкт міжнародного права, хоча останній мав виразні ознаки квазісамостійності.

Слід зазначити, що повоєнна Україна формально мала усі зовнішні атрибути суверенної республіки, котра на федеративних засадах входила до Радянського Союзу. Але фактично вона залишалася складовою частиною унітарної, багатонаціональної імперії, керівництво якої прагнуло уніфікувати усі союзні республіки. Разом з тим, зовнішньополітичні інтереси Москви сприяли позитивним змінам статусу УРСР у складі Радянського Союзу. Особливо цьому сприяли події війни та внесок України у Перемогу над Німеччиною та її союзниками.

Зростання міжнародного авторитету України відбулося під час переговорів щодо утворення Організації Об'єднаних Націй. У ході перемовин радянська сторона наполягала на включенні до майбутньої міжнародної організації усіх радянських республік. Ця пропозиція була відкинута, але для України й Білорусії було зроблено виняток. 26 червня 1945 року на конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско делегація Української РСР разом з делегаціями інших держав-засновниць підписала Статут ООН і стала її повноправним членом.

Як член ООН УРСР брала участь у роботі різноманітних департаментів й службових структур, зокрема, Комісії з прав людини, статистичної, гуманітарно-культурної та інших комісій. У 1946 році Перша сесія Генеральної Асамблеї ООН обрала УРСР членом Економічної та Соціальної Рад ООН терміном на 1 рік. У 1948-1949 рр. УРСР була обрана непостійним членом Ради Безпеки ООН. Представники України входили до складу Міжнародного суду ООН.

Делегація України була активним учасником Дунайської конференції 1948 року, метою якої було забезпечення режиму торгового судноплавства на Дунаї і захист суверенних прав придунайських країн.

Протягом 1946-1947 рр. делегація України брала участь у роботі Паризької конференції з питань розробки і підписання мирних договорів з колишніми союзниками нацистської Німеччини. Українські дипломати готували тексти угод щодо грецько-болгарського та югославсько-італійського кордонів, недоторканності кордонів Албанії тощо. Під час Паризької мирної конференції представники України підписали мирні договори з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією.

Станом на 1950 рік Радянська Україна була членом 20 міжнародних організацій. Згодом, у 1954 році Українська РСР стала членом постійної комісії ООН у питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО).

Та все ж самостійність України у питаннях зовнішньої політики носила імітаційний характер. Представники Української РСР на міжнародній арені діяли відповідно до зовнішньополітичних настанов Наркомату закордонних справ СРСР. Українська РСР, як і Білоруська РСР, виконувала ту функцію, про яку образно і влучно сказав свого часу прем'єр-міністр Великої Британії У. Черчилль: «Сталін з прийняттям України і Білорусії в ООН отримав тристволку» (тобто 3 голоси в ООН, чого так не хотів Захід).

Але, незважаючи на відсутність в УРСР власної, незалежної лінії у міжнародній діяльності, вихід її на світову арену мав позитивне значення: *Україна, хоч і формально, перетворилася на суб'єкт міжнародного права.*

По-третє, було відновлено і забезпечено діяльність республіканських органів влади.

Важливою складовою переходу до миру стало відновлення радянських органів державної влади. Функції законодавчого органу республіки здійснювала Верховна Рада України. В областях, районах, містах і селах відновлювалися місцеві ради відповідного рівня.

У лютому 1947 року відбулися вибори до Верховної Ради УРСР, внаслідок чого відновилася довоєнна структура вищих органів державної влади республіки. Згодом, у грудні 1947 року відбулися вибори до місцевих рад. Характерною ознакою цих і усіх подальших виборів в УРСР стала їх безальтернативна основа: у бюлетені зазначалося прізвище лише одного кандидата, причому його кандидатура заздалегідь узгоджувалася і затверджувалася у відповідних партійних органах.

Посади у вищих ешелонах партійної і державної влади надавалися з огляду на міжособистісні стосунки, що склалися між претендентом і керманічем КПРС. Так, М. Хрущов, який очолював ЦК КП(б)У з 1938 року, а з лютого 1944 року ще й обіймав посаду Голови Ради Народних Комісарів УРСР (згодом – Голови Ради Міністрів УРСР), критикував партійну лінію у сільському господарстві, чим викликав невдоволення Й. Сталіна. Внаслідок цього, березневий (1947 р.) пленум ЦК КП(б)У визнав недоцільною практику суміщення посад Голови Ради Міністрів і першого секретаря ЦК КП(б)У і затвердив першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича, залишивши М.Хрущову посаду Голови Ради Міністрів УРСР.

Каральний характер персональних перестановок став очевидним, коли через кілька місяців, у грудні 1947 року, Й. Сталін відкликає Л. Кагановича до Москви, а на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У повертає «навченого» М.Хрущова, який тепер не сперечається, а відчайдушно бореться за відродження сталінської довіри. Волею вождя у грудні 1949 року парторганізацію України очолив русофіл і антисеміт Л. Мельников.

Відчутні зміни у діяльності республіканських органів відбулися, коли до влади в СРСР прийшов М. Хрущов. У червні 1953 року Компартію України вперше очолив українець О. Кириченко. Окрім того, чимало етнічних українців посіли провідні посади як у республіканських, так і в союзних органах влади, а четверо – О. Кириченко, М. Підгорний, Д. Полянський і П. Шелест – навіть увійшли до складу Політбюро ЦК КПРС, де нараховувалося лише 11 членів. Все це свідчило про зростання ваги УРСР у складі СРСР. До того ж, зросла частка українців і в республіканських органах влади. Головою Ради Міністрів став Д. Коротченко (а з 1954 року – Ю. Кальченко), його першим заступником призначили драматурга О. Корнійчука, а пізніше С. Стефаніка – сина видатного українського новеліста.

Разом з тим, відновлення діяльності органів державної влади в УРСР відбувалося в умовах тоталітарного режиму, що старанно маскувався під гаслами народного волевиявлення. Незмінним гаслом радянських виборчих кампаній було: «Одностайно віддамо свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних!».

По-четверте, було підтверджено існування державних символів УРСР, відбулося їх оновлення і розширення сфери вжитку.

Партійно-державне керівництво УРСР відреагувало на об'єднання українських земель частковою зміною державних символів республіки. 21 листопада

1949 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла укази про Державний герб УРСР, Державний прапор УРСР і Державний гімн УРСР. Ці важливі документи підписали Голова Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха та Секретар Президії В. Нижник.

Згідно з Указом «Про Державний Прапор УРСР» червоний прапор з написом «УРСР» було замінено двоколірним: верхня частина, що становила дві третини ширини полотнища, була червоною, а нижня – мала світло-блакитний (лазуровий) колір. У верхній частині прапора, на відстані однієї третини його довжини від древка, містилося зображення золотих серпа й молота, а над ними – п'ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою. Розмір прапора визначався відношенням його ширини до довжини, як 1:2.

Зазнав змін і республіканський герб. В «Описі Державного герба» зазначалося, що він «являє собою рельєфне зображення золотих серпа і молота, розташованих навхрест рукоятками донизу на червоному ввігнутому щиті, освітлених променями сонця, що сходить, і обрамлених колоссям пшениці, яке знизу вгору симетрично розташоване по колу. Над щитом між колосками – червона зірка. Внизу вінка на червоній стрічці напис Українська РСР, на витках червоної стрічки написи: праворуч – «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» і ліворуч – «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»».

Указом Президії Верховної Ради УРСР «Про Державний Гімн УРСР» був затверджений текст, написаний відомими українськими поетами П.Г.Тичиною та М.П. Бажаном і покладений на музику колективом авторів на чолі з А.Д. Лебединцем:

Живи, Україно, прекрасна і сильна, –
В Радянськiм Союзi ти щастя знайшла,
Мiж рiвними рiвна, мiж вiльними вiльна,
Пiд сонцем свободи, як цвiт, розцвiла.
Приспiв: Слава Союзу Радянськoму, слава –
Слава Вiтчизнi народiв-братiв
Живи, Україно, радянська державо,
Возз'єднаний краю навіки-вiкiв.

Нам завжди у битвах за долю народу
Був другом і братом російський народ.
І Ленін осяяв нам путь на свободу
І Сталін веде нас до світлих висот.
Приспiв.

Розiб'ємо всі ми ворожi навали
Народного гнiву священним мечем
Пiд стягом радянським ми дужими стали
І в світ комунiзму велично iдем.
Приспiв.

Згідно з названим Указом, починаючи з 1 січня 1950 року, запроваджувалося обов'язкове виконання Гімну УРСР.

Після розвінчування культу особи Й. Сталіна текст Державного Гімну УРСР було змінено: тепер останній рядок приспіву отримав нове трактування «в

єдиній родині народів-братів», змінилися два останні рядки другого куплета «Нас Ленін повів переможним походом Під прапором Жовтня до світлих висот», зазвучав по-новому й третій куплет: «Ми славим трудом Батьківщину могутню, Утверджуєм правду безсмертних ідей. У світ комунізму – величне майбутнє – Нас Ленінська партія мудро веде».

Слід зазначити, що зміни у державних символах Української РСР істотно не позначилися на їх суспільній ролі і змістовній складовій. Останні, як і раніше, залишалися надмірно заідеологізованими і по суті не відображали історичних традицій українського народу.

Прийняття нового Державного Гімну УРСР співпало у часі зі святкуванням 10-ої річниці «сталінського» возз'єднання українських земель у єдиній державі. Відзначаючи здійснене на початку Другої світової війни, в умовах бруталного порушення міжнародного права, возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, Й. Сталін у черговий раз демонстрував міць СРСР країнам Заходу. Післявоєнне ж об'єднання українських земель, закріплене у міжнародних договорах і визнане ООН, перетворювалось на беззаперечний аргумент щодо легітимності подій вересня 1939 року.

2. Розширення прав республіки у період «відлиги» (1956-1964 рр.)

5 березня 1953 року помер Й. Сталін. Перемігши заколот його поплічника Л. Берії, посаду Першого секретаря ЦК КПРС зайняв М. Хрущов (1953-1964 рр.). Період його правління в СРСР називають добою «відлиги». У цей час у радянському суспільстві відбулися епохальні зміни, пов'язані з десталінізацією режиму і системи влади: були реабілітовані мільйони незаконно репресованих громадян, країна «ковтнула» свіжого повітря і вийшла зі стану перманентного страху, відбулася лібералізація суспільно-політичного життя, віддзеркаленням якої став рух шістдесятників. За М. Хрущова була проведена широкомасштабна економічна реформа, що забезпечила децентралізацію управління і призвела до суттєвого збільшення прав союзних республік. У роки правління викривача «культу особи Сталіна» була запроваджена відверто українофільська, до того ж і мобільна, кадрова політика: на посаді першого секретаря ЦК Компартії України встигли попрацювати аж три діяча-українця – О. Кириченко (1953-1957), М. Підгорний (1957-1963), П.Шелест (1963-1972). За часів М. Хрущова відбулося резонансне приєднання Криму до УРСР.

Наприкінці 1956 року М. Хрущов розпочав наступ на оплот сталінізму – урядову бюрократію. Перша спроба, зроблена на грудневому (1956 р.) пленумі ЦК КПРС, завершилася невдало. У лютому наступного року М. Хрущов здійснив чергову спробу децентралізації управління промисловістю і скорочення більшості союзних міністерств. Цього разу йому вдалося зламати опір консерваторів і розпочати масштабну реформу у промисловості. 31 травня 1957 року четверта сесія Верховної Ради УРСР (четвертого скликання) прийняла Закон «Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР».

Згідно з цим законом була ліквідована система галузевого (вертикального) управління і запроваджена система багатогалузевого (горизонтального або територіального) управління великими економічними районами. На території СРСР було створено понад 100 таких районів: 70 – у РРФСР, 11 – в Україні, 9 – у Казахстані, 4 – в Узбекистані і по 1-ому – в інших республіках. На чолі районів стояли Ради народного господарства (раднаргоспи).

Раднаргоспівська реформа ліквідувала 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств, внаслідок чого залишилися 6 загальносоюзних міністерств: хімічної, радіотехнічної, авіаційної, суднобудівної промисловості, середнього машинобудування і транспортного будівництва. Одночасно відбувався процес збільшення міністерських структур: так було об'єднано міністерства оборонної промисловості й загального машинобудування, електростанцій і будівництва електростанцій. В Україні було ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два міністерства перетворено із союзно-республіканських на республіканські. Міністерства, що залишилися, звільнялися від безпосереднього управління підприємствами, здійснюючи свої нові функції через ради народного господарства.

Постановою Ради Міністрів УРСР за № 640 від 28 червня 1957 року у підпорядкування раднаргоспів було здійснено передачу підприємств і організацій. Передача проводилася з усім господарством, спорудами, будовами, дирекціями об'єктів, що будувалися, і майном, яке належало зазначеним підприємствам та організаціям.

Отже, з утворенням раднаргоспів промисловість республіки звільнилася від обтяжливого диктату центру. У рамках раднаргоспів підприємства й організації об'єднувались у трести й комбінати за галузево-територіальним принципом, підпорядковуючись відповідним республіканським управлінням.

У вересні 1957 року був затверджений Статут ради народного господарства, за яким Рада Міністрів УРСР могла скасовувати, а Рада Міністрів СРСР прийняти виконання постанов і розпоряджень раднаргоспу економічного адміністративного району.

Таким чином, економічна реформа М. Хрущова підірвала існуючий до того майже повний контроль центру над економікою України. Тепер усі підприємства в регіонах керувалися до певної міри незалежними від Москви раднаргоспами.

Позитивне значення мало деяке розширення прав союзних республік у адміністративно-політичній сфері. До підпорядкування республіки передавалися питання обласного адміністративно-територіального устрою, районування, віднесення міст до обласного, республіканського підпорядкування. До компетенції України належало прийняття цивільного, кримінального і процесуального кодексів, встановлення Основ законодавства про судоустрій та судочинство.

Розширювалися права республіки у формуванні свого бюджету, питаннях матеріально-технічного постачання, збуту продукції. В Україні було створено ряд нових союзно-республіканських міністерств.

У період правління М. Хрущова Українська РСР зберігала свій, до певної міри самостійний, міжнародний статус. Упродовж 1951-1958 рр. УРСР приєдналася до 16 міжнародних організацій. На початок 1959 року Україна входила до 36

поважних міжнародних фондаций, а її уповноважені представники підписали 65 міжнародних договорів та актів.

Найактивнішою була діяльність України в Організації Об'єднаних Націй. Делегація УРСР в ООН брала участь у розробці міжнародних документів, що стосувалися питань прав людини. Запропоновані українськими делегатами гуманістичні принципи – цінність людської особистості, право народів на самовизначення, право вибору мови спілкування – знайшли відображення у заключних актах ООН.

Україна стала одним з ініціаторів прийняття на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН «Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам» (1960 р.). Міжнародна підтримка колишніх колоній супроводжувалася й братерською економічною допомогою.

За участю делегації УРСР в ЮНЕСКО були підготовлені рішення про мирне використання ядерної енергії, про заборону пропаганди війни засобами масової інформації, про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, про ліквідацію неписьменності та ін.

Представники УРСР активно співпрацювали у Міжнародній організації праці (МОП), Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ), Міжнародному бюро освіти (МБО) та ін.

8 жовтня 1963 року представники УРСР підписали Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою, під яким вже стояли підписи СРСР, США, Великої Британії. Цей документ припинив небезпечне балансування світу між миром та війною, врегулювавши сумнозвісну Карибську кризу, коли СРСР і США прагнули нанести один одному ядерний удар. 27 листопада 1963 року Президія Верховної Ради УРСР ратифікувала цей Договір.

Однак хрущовські новації та їх безумовні переваги у порівнянні зі сталінським диктатом не могли докорінно змінити унітарного характеру СРСР і залежного статусу України у цій державі.

3. Реанімація централізму в добу «застою» та стан державності в Україні (1965-1985 рр.)

У жовтні 1964 р. М. Хрущов був усунутий від влади. На чолі ЦК КПРС став Л. Брежнев. Період правління в СРСР Л. Брежнева (1964-1982 рр.) класифікується як неосталінізм, що у замаскованому вигляді втілює в собі класичні ознаки тоталітарного режиму і породив черговий культ особи – культ «дорогого Леоніда Ілліча». Останній в умовах суспільної зневіри та панування подвійної моралі перетворився у жалюгідний фарс. За секретарювання Л.Брежнева централізм управління був не тільки відновлений, але й примножений форсованою русифікацією, що призвело до остаточної ліквідації самостійних прав союзних республік на тлі формування радянської міжнаціональної спільноти. Централізація і русифікація, як нові пріоритети у політиці КПРС, знайшли відображення у тогочасній кадровій політиці: звинувачений у недостатньому інтернаціоналізмі П. Шелест був усунутий з посади першого секретаря ЦК КПУ, замість нього був призначений В.Щербинський, який рекордно довго (17 років!) очолював українську партор-

ганізацію, бо послідовно виконував усі рішення кремлівської влади. Апогеєм централізму стала остання Конституція СРСР 1977 р., яка законодавчо закріпила федеративний, ленінський принцип утворення Радянського Союзу і водночас проголосила керівну роль КПРС – партії, що сповідувала надцентралізм.

Наслідуючи свого попередника, Л. Брежнев розпочав кар'єру Першого секретаря ЦК КПРС (у 1966 р. цю посаду було перейменовано на Генеральний секретар ЦК КПРС) з широкомасштабної економічної реформи. У вересні 1965 року пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про покращення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва». Аналогічну постанову прийняв і жовтневий (1965 р.) пленум ЦК Компартії України.

Пленум визнав за необхідне ліквідувати Ради народного господарства і повністю підпорядкувати підприємства загальносоюзним і союзно-республіканським міністерствам, побудованим за галузевим принципом. На практиці це означало, що уряди союзних республік майже втрачали контроль над більшістю заводів і фабрик, хоча за партійною «пропискою» вони впливали на них. Після реорганізації абсолютна більшість підприємств України знову були підпорядковані Москві. По суті справи, вони стали власністю центральних міністерств і відомств.

Запроваджена реформа (її автором і керівником був Голова Ради Міністрів СРСР О. Косигін) призвела до надмірної централізації в СРСР. Були утворені відомчі гіганти: Державний комітет по цінах, Державний комітет постачання та ін. Усі місцеві економічні проблеми вирішувалися виключно через Москву.

Таким чином, ліквідація хрущовських раднаргоспів зміцнювала унітарний характер Радянського Союзу й укріплювала його монополії у народному господарстві.

Масштабний наступ на права союзних республік розпочався з прийняттям нової Конституції СРСР. Остання була затверджена Верховною Радою СРСР 7 жовтня 1977 року. Згодом, 20 квітня 1978 року позачергова сесія Верховної Ради УРСР затвердила Конституцію (Основний закон) Української РСР. Ці документи, тотожні за змістом, вперше у конституційній практиці зафіксували положення, згідно з яким компартія визнавалася «керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром її політичної системи». Конституція надавала КПРС виключне право «визначати генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої та зовнішньої політики».

У текстах обох Конституцій фігурувала теза про те, що у Радянському Союзі побудовано «розвинутий соціалізм», а КПРС «надає плановий, науково обґрунтований характер» подальшій боротьбі «за перемогу комунізму».

Отже, протягом 1977-1978 рр. основні закони СРСР і УРСР остаточно затвердили виключне становище КПРС у радянському суспільстві. Підконтрольність республіканської партійної організації центральним органам КПРС автоматично означала цілковиту залежність УРСР від «центру».

Конституція СРСР 1977 р. містила спеціальний розділ про національно-державний устрій країни. Подібний розділ мала й Конституція УРСР. Україна проголошувалася суверенною радянською соціалістичною державою у складі єдиної союзної багатонаціональної держави, утвореної на основі принципу соціа-

лістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік. Українській РСР формально гарантувалося право вільного виходу з СРСР. Проте законодавчого порядку такого виходу розроблено не було, а охорону суверенних прав республіки було віднесено до компетенції Союзу РСР.

Глава 9 Конституції СРСР і глави 7-8 Конституції УРСР декларували суверенні права республіки, а саме: самостійне здійснення нею державної влади на своїй території; життя за власною Конституцією і законодавством; охорону державного порядку, прав і свобод громадян; забезпечення комплексного економічного й соціального розвитку на своїй території; неможливість змін цієї території без згоди самої республіки; формування республіканського адміністративно-територіального устрою і встановлення порядку організації та діяльності республіканських і місцевих органів державної влади й управління; користування землею, надрами, водами, лісами; охорону довкілля; право вступати у зносини з іноземними державами, укладати з ними договори й обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками; брати участь у діяльності міжнародних організацій.

Водночас, чинність перелічених широких прав, що мали забезпечувати республіці самостійність у багатьох сферах, насправді скасовувалася статтею 73 Конституції союзної. Адже у ній до виняткової компетенції СРСР було віднесено проведення єдиної для всієї союзної держави соціально-економічної політики та її планове і бюджетне забезпечення, питання державної безпеки та оборони, транспорту, зв'язку, енергетики, встановлення порядку і координації стосунків республік з іноземними країнами й міжнародними організаціями, контроль за дотриманням Конституції СРСР і відповідністю союзній конституції республіканських конституцій, забезпечення єдності законодавчого регулювання на усій території СРСР, встановлення основ законодавства Союзу РСР і союзних республік.

Слід підкреслити, що стаття 73 Конституції СРСР підтвердила порядок формування законодавства у державі, ухвалений Верховною Радою СРСР ще у 1957 році. Конституція 1977 року закріпила централістський принцип існування Радянського Союзу.

Згідно з Конституцією УРСР 1978 року найвищим органом державної влади у республіці була Верховна Рада УРСР. Вона була правочинна вирішувати усі питання, віднесені союзною й республіканською конституціями до відання України. Однак більшість депутатів рад усіх рівнів працювали не на постійній основі, а «від сесії до сесії», вони здійснювали свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю. Тому основну підготовчу законотворчу й іншу роботу Верховної Ради виконував її апарат. Депутати лише ухвалювали попередньо підготовлені для них та погоджені у партійних органах «державні» рішення.

Отже, реальна влада у Радянській Україні, як і в цілому в СРСР, зосереджувалася у руках партійної бюрократії.

Характерною особливістю державного життя в УРСР, як і в усьому СРСР, було органічне зростання партійної, законодавчої та виконавчої гілок влади. Управлінці з виконавчих структур одночасно обиралися і депутатами відповідного рівня рад (так, голова облвиконкому, який одночасно був ключовою фігурою в

обкомі партії, обов'язково обирався депутатом облради, голова райвиконкому – депутатом райради тощо).

Про зростання партійного й державного апаратів свідчать документи. Так, за результатами виборів до Верховної Ради СРСР, що відбулися 14 червня 1970 року, до складу союзного парламенту потрапили усі 25 перших секретарів обкомів Компартії України! Чиновники найвищої ланки склали 39 % загальної кількості обраних у республіці депутатів.

Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади в Україні, згідно з главою 13 республіканської Конституції, була Рада Міністрів Української РСР (уряд УРСР). Діяльність республіканського уряду регламентував Закон «Про Раду Міністрів Української РСР», ухвалений у грудні 1978 року. Цей документ містив повний перелік тогочасних міністерств і комітетів української системи державного управління. Однак у республіканське підпорядкування передавалася лише та частина галузей і сфер управління, які не були віднесені до загальносоюзної компетенції. До того ж, більшість складових виконавчої влади УРСР становили структури союзно-республіканської підлеглості, для яких пріоритетною була союзна, а не республіканська підлеглість.

У 1967 році в Україні налічувалося 27 союзно-республіканських міністерств. Згідно із Законом «Про Раду Міністрів Української РСР» (1978 р.), їх кількість збільшилася до 29. Це – міністерства будівництва підприємств важкої індустрії, вищої й середньої спеціальної освіти, внутрішніх справ, вугільної промисловості, геології, енергетики й електрифікації, заготівель, закордонних справ, зв'язку, культури, легкої промисловості, лісового господарства, лісової й деревообробної промисловості, меліорації й водного господарства, монтажних і спеціальних будівельних робіт, м'ясної й молочної промисловості, освіти, охорони здоров'я, промислового будівництва, промисловості будівельних матеріалів, радгоспів, сільського будівництва, сільського господарства, торгівлі, фінансів, харчової промисловості, чорної металургії, юстиції.

Органами державного управління в УРСР були також 10 союзно-республіканських державних комітетів: плановий комітет Української РСР, комітети у справах будівництва, матеріально-технічного постачання, праці, цін, професійно-технічної освіти, телебачення й радіомовлення, кінематографії, видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, комітет державної безпеки Української РСР, комітет виробничо-технічного забезпечення сільського господарства.

Державними структурами, що мали виключно республіканську підлеглість, були 6 міністерств Української РСР: автомобільного транспорту, будівництва й експлуатації автомобільних шляхів, житлово-комунального господарства, місцевої промисловості, побутового обслуговування населення, соціального забезпечення, а також один державний комітет – з охорони природи. Раді Міністрів Української РСР були підвідомчі: Центральне статистичне управління Української РСР, Комітет нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості і гірничого нагляду, Головне управління нафтопереробної й нафтохімічної промисловості Української РСР, Головне управління садівництва, виноградарства й виноробної промисловості, Комітет фізичної культури і спорту та інші комітети, головні управління, відомства при Раді Міністрів Української РСР у справах господарсь-

кого й соціально-культурного будівництва. Для вирішення господарських суперечок між підприємствами, установами й організаціями при Раді Міністрів Української РСР діяв Державний арбітраж Української РСР.

Що ж стосується місцевого самоврядування, то воно носило декларативний характер. Згідно з існуючим законодавством місцеві ради здійснювали керівництво діяльністю державних органів, підприємств, установ та організацій, очолювали господарське і соціально-культурне будівництво, затверджували плани економічного й соціального розвитку та місцевий бюджет, приймали звіти про їх виконання, забезпечували дотримання законів, охорону державного і громадського порядку та прав громадян, контроль за дотриманням законодавства розміщеними на території ради підприємствами, установами й організаціями. Однак, підконтрольні парткомам та обмежені у коштах місцеві ради фактично були безправними, адже лєвова частка зароблених у регіонах коштів концентрувалася у загальносоюзному бюджеті й розподілялася саме звідти.

Отже, у добу «застою» в усіх сферах життя запанував надцентралізм, що ґрунтувався на всевладді компартії. Дана система управління апріорі виключала суб'єктність і самостійність союзних республік у складі СРСР.

Разом з тим, навіть за таких вкрай несприятливих умов, в Україні формується дисидентський рух, який виплекав як ідеї національного державотворення, так і форми боротьби проти тоталітарного режиму. Першими носіями альтернативних до влади поглядів в УРСР стали шістдесятники – нова генерація радянської інтелігенції, породжена хрущовською «відлигою». Українські шістдесятники поклали початок дисидентському руху в УРСР. Серйозним викликом тогочасній владі стали праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», В. Чорновола «Лихо з розуму» та ін. Слід зазначити, що автори названих творів прагнули посилення української самостійності на правових підставах, у межах діючих законів та конституційних прав і навіть на засадах марксизму-ленінізму та радянського патріотизму. Типовим прикладом є вищеназвана праця І. Дзюби, написана у неомарксистському форматі.

Рух шістдесятників дав Україні цілу плеяду видатних митців (Л.Костенко, В. Симоненко, М. Вінграновський та ін.) і загартував чимало майбутніх діячів незалежної України (Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І. Драч та ін.). З дисидентським рухом пов'язана поява «самвидаву» – літератури, що знаходилася поза тогочасною цензурою. Неконтрольований владою самвидав вперше ознайомив читачів із працями історика М. Брайчевського, який піддавав критиці Переяславську угоду 1654 року; публіцистичним твором Є. Сверстюка «Собор у риштованні» та багатьма іншими, актуальними на той час.

Нового змісту дисидентський рух набуває у 1976 році, коли утворюється Українська Гельсінська Група на чолі з М. Руденком. До складу спілки входило 37 осіб, серед яких О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін. УГГ підтримувала зв'язки з московськими дисидентами, зокрема А. Сахаровим. Головною метою групи стало ознайомлення українського суспільства з Декларацією прав людини.

Діяльність дисидентів викликала гостру реакцію з боку влади. Погроми ін-акодумців очолив керівник республіканського КДБ В. Федорчук. Контроль за ди-

сидентами став головним завданням для секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчука – ставленика московського «сірого кардинала» М.Сулова.

У боротьбі проти дисидентів влада використовувала численні репресії, під які потрапили сотні «нетрадиційно» мислячих громадян УРСР, зокрема, історики М. Брайчевський, О. Апанович, філософ П. Копнін, поет В. Стус, літератор В. Чорновіл та ін. Кількома роками раніше організатор і керівник Української робітничо-селянської спілки Л. Лук'яненко був засуджений до смертної кари.

Окрім дисидентських протестів, радянська влада зіштовхнулася з масовими виступами народу – голодними страйками. У 1963 році відбулися хлібні бунти у Кривому Розі й Одесі, у 1972 році – у Дніпропетровську, аналогічні виступи мали місце у Донецьку, Артемівську, Краматорську. Апогеєм цих подій стала трагедія у Новочеркаську, де було розстріляно 7 тис. учасників демонстрації протесту проти підвищення цін на продукти харчування.

Та найбільш відкрито і послідовно, зі зброєю в руках проти радянської влади в Україні виступала УПА, яка перебувала у підпіллі і воювала аж до середини 1950-х рр.

У цілому, всі вищезазвані рухи спротиву носили виразно опозиційний радянській владі характер. Щоправда, переважна більшість дисидентів стояла на позиціях м'якого реформування і покращення радянського державного механізму, тоді як учасники УПА виступали за цілковите знищення радянської влади. Об'єднуючим фактором між ними стало національне питання та вироблення сценаріїв щодо його вирішення. Поміркованими серед останніх слід вважати ідеї модернізації УРСР, радикальними – завдання щодо утворення самостійної Української Держави.

На тлі піднесення опозиційного руху у 70-х рр. минулого століття розпочалося уповільнення економічного розвитку, що згодом призвело до застою в економіці СРСР. Слід зазначити, що екстенсивні методи господарювання завжди були домінуючими характеристиками радянської економіки. Наприкінці 70 – початку 80-х рр. економіка СРСР почала входити у смугу тотальної кризи. Економічний механізм країни діяв неефективно, був неконкурентоспроможним, спроби економічної «реанімації» носили суто адміністративний та ідеологічно-декларативний характер. Одне з гасел того часу – «Економіка повинна бути економічною» – виглядало як невдалий жарт і цілком відповідало духу системи та запитам часу, коли подібними транспарантами намагалися утримати соціально-економічну будівлю від остаточного розвалу.

Останнім акордом системної кризи радянського суспільства стала геронтократія, що розпочалася після смерті Л. Брежнєва. Посаду Генерального секретаря ЦК КПРС по черзі обіймали заслужені, але похилі за віком і тяжкохворі люди: Ю. Андропов (1982 – 1984 рр.), К. Черненко (1984 – 1985 рр.). Що ж стосується УРСР, то першим секретарем ЦК Компартії України незмінно залишався В. Щербицький. Останній перебував на своїй посаді до 1989 р., через що Україну у роки горбачовської «перебудови» називали «комуністичним заповідником».

Отже, упродовж 1965 – 1985 рр. в Україні, як і в СРСР у цілому, остаточно склалася вкрай непродуктивна система управління і господарювання, яка довела велику державу до жалюгідного стану. В умовах економічного розвалу СРСР

опинився на межі руйнації. Спроби М. Горбачова «відкрити» нове дихання соціалізму, перебудувати й прискорити розвиток країни успіху не мали. Знесилене тотальним дефіцитом населення починало схилитися до думки, що краще життя лежить у площині незалежного статусу України.

Підводячи підсумок даного розділу, слід зазначити, що всевладдя КПРС та фактично унітарний характер державного устрою в СРСР, безумовно, пригнічували самостійний розвиток України. Разом з тим, упродовж другої половини 1940 – першої половини 1980 рр. УРСР накопичила гігантський промисловий та сільськогосподарський потенціал, збагатила і примножила здобутки у різноманітних галузях науки, освіти, культури, спорту. У цей час були збудовані такі потужні об'єкти, як «Південмаш», криворізькі гірничо-збагачувальні комбінати, атомні електростанції. Українські конструктори й інженери будували найбільші у світі літаки – «Антей», «Руслан». Українські аграрії постачали якісне зерно твердих сортів усім республікам СРСР. В авангарді знаходилися м'ясо-молочна та плодово-овочева галузі. Наприкінці 1980 рр. в УРСР мешкало понад 52 млн осіб. За більшістю союзних показників Україна займала 1-2 місця серед 15 республік СРСР. Натомість, у незалежній Україні розпродано 80 % об'єктів, збудованих в УРСР. Багато з них потрапило у приватні руки кримінальним шляхом, за безцінь. З точки зору національних інтересів держави, абсолютно не виправданим є продаж комбінату «Криворіжсталь».

Таким чином, історія УРСР другої половини минулого століття – це період видатних звершень і важких випробувань. Через те його не можна оцінювати однозначно. Безумовними здобутками даного періоду стали:

- **значне розширення кордонів України:** вперше за багато століть українські етнічні землі опинилися в межах однієї держави, до складу УРСР увійшов Кримський півострів;
- **відчутне зростання політичної й економічної ваги України в СРСР:** УРСР стала найпотужнішою республікою Радянського Союзу, представленою в ООН, центром важкої і легкої промисловості, науки і передових технологій, годувальницею великої держави;
- **перетворення українців на індустріальну, високоосвічену націю** з потужною інтелектуальною елітою, яка мала сприятливі умови для відтворення та розвитку.

Водночас, у даний період у СРСР склалася командно-адміністративна система, заручником якої стала й Україна. Маючи всі ознаки державності, широко представлена у керівних структурах Радянського Союзу УРСР не мала справжньої незалежності, була підпорядкована центральній – кремлівській – владі.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте загальну характеристику радянського державотворення в Україні у післявоєнний період.
2. Проаналізуйте процес збирання українських етнічних земель у межах УРСР. Розкрийте умови входження Кримського півострова до складу Радянської України.

3. Розкажіть про державну символіку УРСР.
4. Порівняйте державотворчі процеси в УРСР упродовж другої половини 1940-х – першої половини 1980-х рр. за таким планом:
  - а) післявоєнна відбудова; б) доба «відлиги»; в) період неосталінізму.
5. Назвіть і прокоментуйте ключові терміни і поняття, що характеризують соціально-економічне, суспільно-політичне і культурне життя України у другій половині 1940 – першій половині 1980-х рр.
6. Розкрийте зміст Конституції УРСР 1978 р. та визначте головні тенденції трансформування радянського державотворення в Україні.
7. Поясніть, яку роль у післявоєнній історії УРСР відіграли наступні діячі:
  - а) Й. Сталін; б) М. Хрущов; в) Л. Брежнєв.
8. Назвіть та дайте оцінку діяльності партійних лідерів України другої половини 1940 – першої половини 1980-х рр.
9. Розкажіть про дисидентський рух в УРСР.

Історичні дати:

1946-1950 рр., 1951-1955 рр. – четверта і п'ята п'ятирічки, під час яких відбулась післявоєнна відбудова зруйнованого війною господарства СРСР;

16 серпня 1945 р. – радянсько-польський договір про державний кордон, згідно із яким Східна Галичина увійшла до складу Радянської України;

10 лютого 1947 р. – радянсько-румунський договір, згідно із яким до складу УРСР увійшла Північна Буковина;

19 лютого 1954 р. – рішення Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області Українській РСР;

1954 р. – Українська РСР стала членом постійної комісії ООН у питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО);

8 жовтня 1963 р. делегація УРСР підписала Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою;

1953-1964 рр. – правління М. Хрущова: лібералізація суспільно-політичного життя – «відлига», засудження культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС у 1956р.;

31 травня 1957 р. – Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення раднаргоспів, який відчутно розширив права республіки;

20 квітня 1978 р. – Верховна Рада УРСР затвердила Конституцію Української РСР.

Персоналії:

Бажан Микола Платонович (1904-1983) – український радянський поет, державний діяч, академік АН УРСР з 1951 р., упродовж 1943-1948 рр. був замісником Голови Раднаркому УРСР (з 1946 р. Ради Міністрів УРСР), співавтор Гімну УРСР «Живи, Україно, прекрасна і сильна...», у 1958 р. став Головою редакції Української Радянської Енциклопедії.

Брежнєв Леонід Ілліч (1906-1982) – державний та партійний діяч СРСР. Народився у м. Дніпродзержинську Дніпропетровської області. У 1964-1982 рр. очолював ЦК КПРС. Окрім посади Генерального секретаря ЦК КПРС, з 1977 р. обіймав посаду голови Президії Верховної Ради СРСР. Був головою Ради Оборони і Головнокомандувачем Збройними Силами СРСР.

Кириченко Олексій Іларіонович (1908-1975) – партійний і державний діяч УРСР, у 1953-1957 рр. – Перший секретар ЦК Компартії України, був першим українцем, що обійняв цю посаду.

Корнійчук Олександр Євдокимович (1905-1972) – драматург, партійний і державний діяч СРСР і УРСР, перший нарком закордонних справ УРСР (1943-1944 рр.), академік АН СРСР з 1943 р., голова Спілки письменників УРСР у 1938-1941, 1946-1953 рр., член ЦК ВКП(б) з 1952 р., у 1953-1954 рр. був замісником Голови Ради Міністрів УРСР, у 1959 р. зайняв посаду Голови Верховної Ради УРСР.

Мануїльський Дмитро Захарович (1883-1959) – відомий діяч КПРС та міжнародного робітничого руху, академік Академії Наук УРСР, протягом 1944-1953 рр. був замісником голови Раднаркому УРСР та наркомом (міністром) закордонних справ УРСР.

Мельников Леонід Георгійович (1906-1981) – партійний і державний діяч УРСР, у 1949-1953 рр. – Перший секретар ЦК Компартії України.

Підгорний Микола Вікторович (1903-1983) – державний і партійний діяч УРСР, у 1957-1963 рр. – Перший секретар ЦК Компартії України. У 1965-1977 рр. – голова Президії Верховної Ради СРСР.

Тичина Павло Григорович (1891-1967) – український радянський поет, державний діяч, академік АН УРСР з 1929 р., упродовж 1936-1943 рр. очолював Інститут літератури АН УРСР, з 1947 р. доктор філології, протягом 1943-1948 рр. займав посаду наркома освіти УРСР (з 1946 р. міністра освіти УРСР), співавтор Гімну УРСР «Живи, Україно, прекрасна і сильна...», у 1953-1959 рр. був Головою Верховної Ради УРСР.

Шелест Петро Юхимович (1908-1996) – партійний і державний діяч УРСР. У 1957-1962 рр. – перший секретар Київського обкому, у 1963-1972 рр. – Перший секретар ЦК Компартії України, автор книги «Україна наша радянська», підданий офіційній критиці за «недостатній інтернаціоналізм».

Щербицький Володимир Васильович (1918-1990) – партійний і державний діяч УРСР, у 1955 р. – перший секретар Дніпропетровського обкому партії, в 1957 р. – член президії і секретар ЦК Компартії України, в 1961-1963 і 1965-1972 рр. – голова Ради Міністрів УРСР, 1972-1989 рр. – Перший секретар ЦК Компартії України.

Хрущов Микита Сергійович (1894-1971) – радянський партійний і державний діяч. У 1938-1949 рр. (з перервою у квітні-листопаді 1947 рр.) – Перший секретар

ЦК КП(б)У і водночас протягом 1944-1947 рр. – голова Раднаркому УРСР, сприяв возз'єднанню усіх етнічних українських земель у межах УРСР, перебуваючи на посаді Першого секретаря ЦК КПРС сприяв передачі Україні Кримського півострова.

Терміни:

Реевакуація – повернення вивезених на початку Великої Вітчизняної війни підприємств на місця їх довоєнного розташування.

Репатріація – повернення на Батьківщину громадян, які під час Другої світової війни опинилися за кордоном.

Депортація – насильницьке виселення корінного населення з місць постійного проживання.

Радянізація – приведення життя в Західній Україні у відповідність із життям у радянській Україні, комплекс заходів, що їх проводили державні і партійні органи УРСР з метою утвердження сталінського режиму на приєднаних впродовж 1944-1947 рр. територіях.

Десталінізація – звільнення радянського суспільства від тоталітарного режиму Й. Сталіна, як політична кампанія десталінізація пов'язана з XX з'їздом КПРС.

Хрущовська «відлига» – (синонімічне до десталінізації поняття), лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР, що розпочалася після смерті Й. Сталіна з ініціативи М. Хрущова.

Раднаргоспи – органи управління економікою, запроваджені за М. Хрущова; останні руйнували жорстку вертикаль центральної влади і розширювали права союзних республік.

Шістдесятники – нова генерація радянської інтелігенції, що критично оцінювала здобутки соціалізму і прагнула реформації соціалізму.

Дисидентство – рух незгодних із радянською владою, носив поміркований характер.

Самвидав – спосіб розповсюдження несанкціонованої органами радянської влади літератури, написаної інакодумцями.

Маланчуківщина – режим тотального ідеологічного контролю, спрямований на упередження дисидентства, названий по імені секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчука.

Доба «застою» – період 70-80-х рр. минулого століття в СРСР, якому притаманні екстенсивна, енергоємна економіка, що утримувалася за рахунок експорту корисних копалин.

Неосталінізм – період правління Л. Брежнєва, коли у завуальованому вигляді відбулася реанімація сталінізму.

ТЕМА 13. УКРАЇНА В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ : 90–ТІ РОКИ XX СТ. – ПОЧАТОК XXI СТ.

1. Політичні трансформації і процеси в Україні та розбудова незалежної держави
2. Стан, проблеми росту та перспективи соціально-економічного розвитку незалежної України
3. Відродження національного та духовного життя
4. Україна на початку XXI століття: від помаранчової революції до сьогодення

1. Політичні трансформації і процеси в Україні та розбудова незалежної держави

Вже перші роки “горбачовської” перебудови показали, що СРСР є штучним соціально-політичним і економічним організмом, відмінним від навколишнього світу; він носив тоталітарні й антидемократичні риси, в якому – всупереч усьому - жили і пульсували відцентрові сили (за радянською термінологією - “сепаратистські”). Практично в усіх колишніх союзних республіках з настанням перших паростків “гласності” і демократії ці сили активізувалися, і під їх тиском ситуація стала набирати ознак революції. Її гаслом стали крилаті слова: “Так далі жити не можна!”. Вже перші демократичні вибори 1989 р. показали: радянська держава стоїть на порозі радикальних змін. КПРС явно втрачала важелі керівництва і, що особливо важливо, авторитет та довіру у народу.

Національно-державна конструкція й уся політична система СРСР захиталися і дали тріщину вже після перших рішучих дій прибалтів: у 1990 р. Литва, а згодом Латвія і Естонія прийняли закони про відновлення незалежності. Причому, усе це було зроблено у суворій відповідності до норм чинної Конституції СРСР, яка гарантувала кожній з 15 союзних республік право на самовизначення, аж до відокремлення (те, про що говорили партійні лідери СРСР - «Канарейка, якщо вона народилася в клітці, з неї ніколи не вилетить», – виявилось неправдою. Лиш дверці її бодай трошки відчинили, - і найсміливіші вилетіли! Такими піонерами в колишньому СРСР були республіки Балтії).

Україна теж активно включилась у перебудовчі процеси, головною метою яких була суверенізація і незалежність.

16 липня 1990 р. в Україні було схвалено *Декларацію про державний суверенітет*. Група депутатів, об’єднаних у блок “239”, проголосувала за неї, а також обрала Головою Верховної Ради УРСР другого секретаря ЦК КП України Л.М.Кравчука. І хоча в цьому історичному документі ще не було зафіксовано факт повної незалежності України, та всі розуміли, що це перший сигнал майбут-

ньої епохальної події, а саме: народження нової держави.

Декларації про Державний суверенітет групи союзних республік, по суті, підірвали легітимність і правовий фундамент існування СРСР. Тому у Верховній Раді СРСР було створено групу “Союз”, яка готувала референдум про подальшу долю СРСР. “Союзники” прагнули реанімувати і зберегти СРСР. Національно-патріотичні сили були проти і готували населення до референдуму, активно пропагуючи ідеї незалежності. *У березні 1991 р. на референдумі 80% опитаних в Україні підтримали Декларацію про державний суверенітет.* Це була переконлива перемога і вагомий чинник подальшої суверенізації та демократизації України.

У цій ситуації все більшої ваги в політичному житті суспільства набирали національно-патріотичні сили: Рух (перший його голова - І. Драч); “Народна рада” (опозиційна комуністичній фракції група у Верховній Раді СРСР в 1990-1991 рр.); Українська республіканська партія; Демплатформа в КПРС та ін.

Після референдуму в Україні в Москві стали виношувати план щодо підписання нового союзного договору. Проте в Києві виступили рішуче проти нього, бо його новий варіант практично перекреслював зміст Декларації про державний суверенітет України. Л.М. Кравчук, як глава парламенту, різко розкритикував новий Союзний договір. Від цього моменту стала сходити зоря Л.М. Кравчука. Його дипломатія “хитрого лиса” особливо яскраво проявилася під час путчу 24 серпня 1991 р. Путчисти створили Державний комітет з надзвичайного стану і намагалися повернути країну до нової комуністичної диктатури. Демократичні сили Росії і союзних республік організували рішучий опір. Путч зрештою ганебно провалився. Проте ці події не пройшли безслідно: вони потужно активізували демократичні і національно-патріотичні сили в Україні. Саме останні, за наполегливими вимогами їх лідерів, рішуче виступили проти вичікувальної позиції “обережних” противників путчистів та їх таємних прихильників. Частина членів Президії Верховної Ради УРСР (В. Гриньов, О.Ємець, Д. Павличко, В. Пилипчук, І. Юхновський та В. Яворівський) підготували заяву, в якій однозначно засудили дії путчистів, охарактеризувавши їх як антиконституційні, та закликали народ України до непокори. По-іншому повели себе комуністи: керівництво КП України вимагало від партійних осередків підтримувати дії путчистів; у Дніпропетровській області жоден партійний комітет не засудив дії ДКНС (у тому числі і в Кривому Розі) – усі вичікували. Ці події стали своєрідним тестом на випробування для компартійних структур і для більшості комуністів на демократизм. Три дні путчу - 19-21 серпня - “приголомшили” Компартію України і повністю її дискредитували, а демократичні сили - й особливо ту її частину, яка була зосереджена у Верховній Раді УРСР, - підштовхнули до рішучих дій: до останнього кроку на шляху від *декларування суверенітету до проголошення повної незалежності і розбудови суверенної держави - України.*

У цих умовах 24 серпня 1991 р. розпочала роботу позачергова сесія Верховної Ради УРСР: 346 голосами «за» і 1 – «проти» прийняла історичні рішення – *Постанову та Акт проголошення незалежності України. УРСР як союзна республіка колишнього СРСР перестала існувати. Від цієї дати в українській історії відкрилася нова сторінка: почалася розбудова нової суверенної незалежної держави, в розбудові якої її лідери прагнули спиратися на історичні тра-*

диції українського державотворення.

З метою надання цьому Акту повноцінної легітимності 1 грудня 1991 року пройшов всенародний референдум на підтвердження Постанови й Акта проголошення незалежності. З 32 млн громадян майже 29 млн (90,35%) підтвердили своїми голосами ці історичні документи. *Отже Україна, як незалежна держава, стала цілком легітимною державою (тобто створеною законним шляхом, за згодою і підтримкою власного народу) 1 грудня 1991 р.*, що дало право і світовій спільності сприймати та визнавати її як повноправного члена світового співтовариства; поступово новоутворена держава буде визнана 167 країнами світу.

Розбудова суверенної держави. Процес державного будівництва в Україні мав усі ознаки оновлення всіх інституцій влади, що залишилися від радянських часів. Вони, а разом з ними і все правове поле України, адаптувалися до нових умов шляхом реорганізації, внесення змін до низки законів тощо. Перш за все, в Україні було: а) запроваджено чітку систему розподілу усіх гілок влади на законодавчу, виконавчу і судову; б) здійснено кроки, що забезпечували суверенне існування нової держави.

Найважливішою державотворчою подією 1991 р. після проголошення незалежності стало введення інституту Президента України. Кампанія з обрання першого Президента розпочалася влітку 1991 р. і продемонструвала демократичність цього процесу. Перемогу на виборах отримав Голова Верховної Ради - Л.М. Кравчук. Він набрав майже 20 млн голосів (62%) - і став першим в історії незалежної України всенародно обраним Президентом.

Суттєвими кроками на шляху до розбудови незалежної держави стало прийняття Верховною Радою низки першочергових Законів України. І серед них “Закон про військові формування в Україні” (24.08.1991), згідно з яким усі військові формування, що були розташовані на території нової держави, переходили в її цілковите і повне підпорядкування. Одночасно було створено в Україні Національну Гвардію (04.11.1991) та Службу Національної Безпеки (20.09.1991), прийнято Закони “Про державний кордон України” (04.11.1991), “Про прикордонні війська України” та видано Указ Президента “Про утворення державного митного комітету України” тощо. Символічним серед державотворчих заходів став і Закон “Про громадянство України” (08.10.1991), за яким, виходячи з реалій того часу, в Україні було запроваджено так званий нульовий варіант. Іншими словами, громадянство в Україні надавалось усім, хто на момент прийняття цього Закону постійно проживав на її території, не заперечував проти його отримання та не мав громадянства інших держав і самоусвідомлював себе громадянином новоствореної держави. Всі інші чинники – майнові, расові, національні, релігійні, політичні, соціальні тощо – значення для набуття громадянства не мали, що свідчило про дійсно демократичні процеси творення українського громадянського суспільства.

Помітним внеском у ці процеси став і Закон “Про національні меншини в Україні”. Він не лише надавав право кожному народу України на розвиток своєї національної культури, але й гарантував його. Одночасно Україна визначилась і з органами державного управління та влади - від центральних до місцевих. Проте такі й інші реорганізації відчутних змін у житті республіки не принесли. Вони хоч

і носили державотворчий характер, але часто–густо були формальними, тим паче, що кадрового оновлення в цих структурах не відбувалося: при владі залишалися ті ж управлінці, які працювали в тих же кабінетах і до 1991 року. Нового припливу кадрів - з виразно демократичним способом мислення і державотворчою спрямованістю - до правлячого прошарку практично не було, особливо це спостерігалося в першій половині 90–х років ХХ ст.

Усе це сповільнювало державне будівництво. Та особливо помітно його гальмували старе (ще часів радянської влади) законодавство та відсутність нової Конституції. І хоча Верховна Рада намагалася приймати нові Закони, - протягом 1992-1994 рр. вона прийняла майже 450 нових Законів! - але вони не встигали за динамічними процесами, які охопили усі сфери життя, і не забезпечували їх правові основи. Більше того, деякі з них не узгоджувалися зі старим законодавством, яке залишалось і ще діяло в Україні. До речі, це відкривало певні можливості для окремих категорій населення: вдаватися до маніпуляцій з державним майном, а то й привласнення його.

Поглиблювали нестабільність у державі і неузгоджені дії між Верховною Радою, Президентом і Урядом України. Особливо виразним було протистояння в 1992–1993 рр. між Президентом Л.М.Кравчуком і главою Кабміну Л.Д. Кучмою. Це призвело до того, що Президент Л.М.Кравчук і Верховна Рада (голова - Плющ І.С.) прийняли рішення про дострокове припинення своїх повноважень і призначення нових виборів. У країні склалася типова політична криза. Вибори 1994 р. до Верховної Ради вперше в Україні проводилися на багатопартійній основі. Із 450 парламентських місць було заповнено лише - 394. У 44 округах народних депутатів не обрали: це були своєрідний протест виборців (які масово не з'являлися на виборчі дільниці) проти бездіяльності депутатів та демонстрація недовіри до них. Очолив новообраний парламент України О.О. Мороз - голова Соцпартії.

26 червня 1994 р. із семи кандидатів на посаду Президента - Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Бабич, В. Лановий, О. Мороз, І. Плющ, П.Таланчук - перемогу здобув Л.Кучма (52% голосів).

Із завершенням виборів поживавився конституційний процес. Комісію з підготовки Конституції очолили Л. Кучма та О. Мороз. Для виходу з протистояння між гілками влади і, перш за все, між Президентом та Верховною Радою в 1995 р. було підписано тимчасову конституційну угоду терміном на один рік. Одночасно припинялася дія тих положень Конституції 1978 р., що суперечили цій угоді. Це дозволило зняти певне політичне напруження та прискорити розроблення нової Конституції. Шлях до її прийняття був неймовірно складним. Проте, шляхом компромісів та поступок, Конституційна комісія в червні 1996 р. завершила роботу над текстом Конституції.

В історично знамениту “конституційну ніч” (з 27 на 28 червня 1996 р.) було прийнято Основний Закон України. *Так завершився період правового оформлення незалежності України, остаточне формування законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.*

Головні положення Конституції України.

Україна визначається як незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава.

За формою правління Україна є республікою, а точніше - президентсько-парламентською республікою. Її офіційна назва - Україна.

Народовладдя є головним принципом існування та життєдіяльності держави, і в цьому полягає її демократична суть.

Єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади. Народ має право брати участь в управлінні справами держави та одночасно чинити опір будь-кому, хто намагатиметься ліквідувати Українську державу, конституційний лад або чинитиме дії, спрямовані на захоплення державної влади.

Україна є унітарною державою, територія якої є цілісною і недоторканою; у державі існує єдине громадянство.

Главою держави є всенародно обраний на 5 років Президент - гарант державного суверенітету та територіальної цілісності України; законодавча влада належить Верховній Раді (її 450 депутатів обираються терміном на 4 роки). Вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів; органами державної влади на місцях є обласні, районні держадміністрації.

В Україні гарантується місцеве самоврядування як форма участі населення (територіальних громад міст, селищ та сіл) у вирішенні питань місцевого значення. Основний закон гарантує свободу політичної діяльності, у тому числі і політичних партій, але лише тих, програмні дії яких не несуть загрози національній безпеці, громадському порядку; вона забезпечує також діяльність профспілок та інших громадських об'єднань.

Конституція визначає Україну як п р а в о в у державу, тобто таку, в якій гарантовано діє принцип верховенства права; виходячи з цього, Конституція визначає порядок регулювання, захисту та практичного здійснення прав і свобод громадян держави.

Конституція визначила різноманітні форми власності, у т.ч. і приватну. Адміністративно-територіальний устрій України складають: Автономна Республіка Крим, 24 області, райони, міста, райони в містах, селища і села (всього в Україні 30184 населених пункти – станом на 2008 р.).

Державною мовою Конституція закріпила українську мову та визначила основні напрямки розвитку етнічної та культурної політики держави, яка сприяє консолідації та розвитку титульної (української) нації, її історичної свідомості, традицій, культури й одночасно дбає про розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України тощо.

Містить Конституція відповідні положення і про формування (шляхом всенародних виборів) та межі компетенції вищого законодавчого органу влади – Верховної Ради, інституту Президентства та виконавчих органів влади – від Кабінету Міністрів до місцевих держадміністрацій, прокуратури, органів судочинства тощо.

Прийняття Конституції України мало історичне значення, адже воно завершило стадію невизначеності в будівництві держави і заклало фундамент для подальшого розвитку та становлення її як демократичної, соціальної та правової держави. Одночасно вона відкрила реальні перспективи для вироблення і прийня-

яття Верховною Радою відповідного законодавства, а громадянам України - гарантувала реалізацію їх прав і свобод. За оцінками Венеціанської комісії, українська Конституція 1996 р. визнавалася як одна з найдосконаліших в Європі і така, що відкривала широкі можливості для поступу і розбудови суверенної держави.

Конституція 1996 р. не лише не заборонила, але й закріпила право на діяльність в Україні різноманітних політичних партій, що сприяло створенню багатопартійної системи. Її витoki сягають ще початку 90-х років минулого століття, а історичні традиції і корені йдуть ще глибше – у ХІХ століття.

Станом на 2009 р. в Україні зареєстровано понад 140 політичних партій. Проте таких, що найбільш реально діють і мають вплив на виборців й органи влади, – не більше 10–15. За своїми програмними положеннями усі вони можуть бути поділені на 3 типи:

1. *Партії лівої орієнтації*: Компартія України, Соціалістична партія України, Селянська партія України та, напевне, “найортодоксальніша” (за заявами її лідерів) – Прогресивна Соцпартія України. За своїми програмними положеннями – це партії, які сповідують комуністичну і соціалістичну ідеологію та декларують свої намагання виражати інтереси простих громадян: робітників, селян та пенсіонерів.

2. *Центристські партії* об’єднують прихильників найширшого електорального спектра: від соціал–демократів до націонал–патріотів. Ось чому серед цих партій є ще внутрішня градація: а) центристи (Соціал–демократична партія (об’єднана), Партія Зелених України, Демпартія); б) лівоцентристи (Трудовий конгрес України, аграрна партія); в) правоцентристи (Народний рух України, “Батьківщина”, Партія регіонів та ін.). У переважній більшості усі центристські партії – прокапіталістичні, реформаторські; вони об’єднують нові соціальні верстви населення – підприємців різних рангів, малих, середніх і великих власників, “нових” українців – від банкірів до можновладців, тобто ті прошарки, які виступають за розвиток ринкової економіки та відповідне до цього законодавче і політичне реформування України. Державницька і націонал–патріотична складова в цих партіях, за винятком хіба що Руху, – розмита.

3. *Праві партії* вирізняються виразною націонал–патріотичною - аж до радикальної - орієнтацією. До них належить Організація Українських націоналістів (ОУН), Українська Національна Асамблея – Українська Народна Самооборона (УНА–УНСО), Українська республіканська партія та ін.

Загалом можна констатувати, що вже в 90–х роках ХХ ст. в Україні склалася багатопартійна система. Разом з громадськими організаціями, а це - профспілки, спілка українських студентів, Червоний Хрест, “Меморіал”, Український Союз промисловців і підприємців та інші - вони об’єднують певні прошарки населення і декларують наміри захищати інтереси різних верств населення України. Але, враховуючи той факт, що станом на 2009 р. у державі зареєстровано понад 140 партій і понад 500 громадських об’єднань, можна стверджувати: в Україні ще не завершився процес становлення громадянського суспільства, бо, скажімо, існуюча багатопартійність – це свідчення скоріше слабкості і розпорошення політико–ідеологічних орієнтацій та інтересів виборців, аніж сили і згуртованості суспільства. Світова практика демократичних держав переконує, що наявність лише

декількох (2–х – 4–х) великих політичних партій дає змогу більш консолідовано і реально відстоювати інтереси усіх прошарків суспільства.

Отже, на початку 90-х років ХХ ст. Україна мирним шляхом здійснила перехід до незалежності. Реалізувавши волю народу на грудневому референдумі 1991 р., вона вийшла із союзної держави СРСР і утвердила свою самостійність. Усе державне будівництво в 90–ті роки ХХ ст. та перші роки вже нового тисячоліття засвідчили: на політичній карті світу постала не лише суверенна Україна, але в цій країні пройшли фундаментальні державотворчі і конституційні процеси, спрямовані на розбудову політичної системи нової держави – від її владних структур до створення партій і громадських організацій – та утвердження засад демократії. Прийняття Конституції незалежної України стало тим правовим фундаментом, на якому розбудовується громадське суспільство та вся політична структура держави, а усе законодавство – приводиться у відповідність до нових реалій і курсу, який вона обрала, себто до курсу на розбудову державності, ринкової економіки та демократизації усього суспільства. Але остаточно цей процес ще не завершився. Потреби життя вимагають нових змін, удосконалень і організацій, у тому числі, і у сфері політичної організації українського суспільства.

2. Стан, проблеми росту та перспективи соціально-економічного розвитку незалежної України

За роки незалежності економіка держави зазнала небувалих потрясінь та криз (в їх класичному розумінні) і революційних перетворень. Перехід від соціалістичної планової економіки з монопольною державною і колективною (колгоспною) формами власності на засоби виробництва до ринкової, побудованої переважно на приватній власності, – ось транспортна магістраль, по якій рухалася в ці роки економіка, а роздержавлення і приватизація стали головними механізмами і засобами її перебудови.

Домінантою цих трансформацій було створення ефективної економіки держави, на основі якої базувалася б реальна політична незалежність. Стратегічно завдання було вкрай важливе, адже без його вирішення важко уявити суверенність країни. До того ж створення принципово нової незалежної економіки (наскільки в умовах сучасного світу це можливо, бо стовідсотково таких нині практично немає, хоча б з точки зору, наприклад, постачання енергоносіїв чи зерна) на принципово новому фундаменті ринкових відносин потрібне було для насичення ринку достатньою кількістю товарів і ліквідації їх дефіциту. Такі кроки мали б, за задумом реформаторів, зняти економічне напруження в державі. Щоправда, згодом виявилось, що це ще не гарантує економічної стабільності в державі, більше того, не оберігає країну від економічних світових криз і не дає соціального та політичного миру.

Економічні трансформації в Україні в 90-х роках ХХ ст. проходили в дуже складних умовах. Таку ситуацію спричинила низка факторів. Найважливішими серед них були такі: економіка України в роки радянської влади була складовою економіки усього СРСР, вона була тісно інтегрована в неї і багато в чому залеж-

ною від останньої, а відтак такою, що 80% усього її виробництва залежали від поставок комплектувальних і сировини із-за меж України, а до того ж ще й не мали завершеного циклу. Лише 20% продукції української промисловості були кінцевим продуктом (товаром). Розрив зв'язків між колишніми союзними республіками негативно позначився на економіці України і викликав різке падіння виробництва в промисловості. Окрім того, вона була (та ще й досі залишається) дуже енергомісткою, особливо у видобувних і переробних галузях, а технологічно – відсталою і, як для ринкових відносин, вкрай неконкурентоспроможною. Не останню роль відіграв і той факт, що українське промислове виробництво, в основному, працювало на військово-оборонний комплекс, і лише 28% його підприємств виробляли товари для народу. Потужно впливав і російський чинник: особливо в перші роки незалежності Росія активно використовувала майже повну залежність України від поставок російської нафти. Усе це серйозно позначилося на господарстві республіки. “Економічна криза” – ось найточніше визначення стану усєї сфери виробництва в Україні в 90-ті роки ХХ ст. Найбільш яскраво її характеризують такі приклади: з 1990 по 1994 рр. валовий національний продукт в Україні зменшився на 44%, а національний доход ще більше – на 54%. Для порівняння: у СРСР в роки війни 1941–1945 рр. промислове виробництво впало на 30%, а в Україні за 1991–1994 рр. - на 41%. Рівень же інфляції в 1993 р. в Україні був одним з найвищих на той час у світі: у 1993 р. гроші знецінилися у 103 рази. Купонокарбованці отримували мільйонами, але ж і ціна товарів вимірювалася теж мільйонами...

Економіка країни стояла на межі повного колапсу (розвалу), а незалежність держави – під знаком запитання. Проте тотального розвалу її вдалося запобігти, а в кінці 90-х навіть стабілізувати.

Яким шляхом пішла Україна і вирвалася з економічної прірви та зупинила кризове падіння економіки, а відтак зберегла свою незалежність?

Перш за все, шляхом проведення ринкових реформ та збільшення податків на прибутки (у деяких випадках до 90%, що згодом призвело до тінізації економіки); одночасно було налагоджено економічні зв'язки з новоутвореними країнами СНД і, перш за все, з Росією; здійснено лібералізацію цін та малу приватизацію; введено жорстку систему економії бюджетних коштів, активізовано зовнішньоекономічну торгівлю тощо. Щоправда, експортувала Україна головно сировину та металопродукцію тощо.

У 1996 р. з введенням у дію національної грошової одиниці – гривні - було практично створено каркас власне української економіки. До цього в нього вже було вмонтовано фінансово-платіжні, податкові, банківські, митні, інвестиційні, кредитні та інші структури. Разом із цим утвердилася багатоукладна економіка, що зрештою і призвело до утвердження в Україні ринкових відносин та відповідної інфраструктури.

І хоча будівництво такої економіки в кінці 90-х ще не було завершене, все-таки завдяки активним і цілеспрямованим зусиллям усіх гілок влади в 1999р. вперше за роки незалежності з'явилися перші ознаки стабілізації в економіці держави. Це певною мірою позначилося на соціальному становищі населення: воно поступово знову почало стабільно отримувати заробітну платню, купівельна

спроможність його стала зростати, було підвищено мінімальну заробітну плату та пенсії, розширено пільги окремим категоріям населення тощо.

Особливе місце в українській економіці займає сільськогосподарський сектор. Споконвічно він посідав тут провідну роль. Україна була житницею Росії і Європи – у XVII ст. – XIX ст. та СРСР – у XX ст. Проте в 80–90–ті роки минулого століття колгоспно–радгоспна система не задовольняла потреби суспільства у сільськогосподарській продукції. І це при тому, що землезабезпеченість в Україні є найвищою в Європі: тут на кожного її громадянина припадає 0,65 га орної землі!

Вихід з кризи бачився у зміні форм господарювання та власності на землю. Відповідно до прийнятих Верховною Радою законів, починаючи з 1991 р., почалося перетворення колгоспів та радгоспів в асоціації або колективні господарські товариства (КСП), а колгоспникам надавалося право на вихід з колгоспів та створення приватних господарств або входження до КСП. Так, в Україні почалося створення фермерських господарств, асоціацій або господарських товариств (у тому числі й акціонерних). У 1995 р. вже 94% усіх колгоспів України провели паювання землі (тобто наділення колгоспників землею), або акціонування, і, отже, змінили свій статус. На їх базі виникло близько 7 тис. КСП з правом власності їх членів на пай (частку майна), понад 1 тис. селянських спілок, кооперативів і акціонерних товариств. Але ці реформи не зачіпали головного – землі, як основного засобу виробництва та права приватної власності на неї. Потрібний був Закон про приватизацію землі та створення її ринку. Його відсутність значно гальмувала реорганізацію і реформування сільського господарства.

У 1996 р. було завершено 1–й етап реформи: землю “роздержавили” і передали у власність юридичних осіб. З 1997 р. розпочався 2–й етап: землю почали передавати селянам у приватну власність. Це створило нові умови господарювання на селі. У цілому, завдяки їм сільськогосподарський сектор економіки в кінці XX ст. - на початку XXI ст. поступово став виходити з кризи. Принаймні, одне з головних завдань він виконав: український ринок продуктів харчування вдосталь заповнився високоякісною сільськогосподарською продукцією, вирощеною на власних ланах. Імпорт харчів в Україну порівняно з 80–ми роками XX ст. знизився в декілька разів.

Отже, економічні перетворювання на селі в кінці XX - на початку XXI ст. свідчать про спроби створення і розбудову нового аграрного сектора – докорінно відмінного від радянських часів, головною ознакою якого є приватна власність на землю та інше майно й орієнтація його на ринкову економіку.

Попри певні позитивні зрушення в процесі розбудови і зміцнення економіки суверенної України, все ж їх (ці процеси) супроводжувала й ціла низка ускладнюючих елементів, найтипівішими серед яких були такі:

- в українській економіці за роки незалежності склався потужний “тіньовий” сектор, який не сплачує податки, або сплачує лише їх невеличку частку, приховуючи реальні доходи, а зарплата робітникам офіційно занижується, більша її частка виплачується “налом” (тобто – готівкою) у конвертах, а отож – не оподатковується;

- безробіття: за різними оцінками, офіційно статус безробітних в Україні

мали станом на кінець 2008 р. 10–12% працездатних громадян, за неофіційними – значно більше – до 40%, бо в державі існує ще й так зване “приховане” безробіття та виїзд на заробітки за межі держави; (у 2004-2008 рр. від 2 до 7 млн українців працювали за кордоном; в Україні знову, як і на межі ХІХ і ХХ ст., намітилася негативна тенденція – трудова еміграція та заробітчанство за кордоном, а це – ознака зuboжіння населення і показник стану економіки держави);

- дуже тривожною в Україні залишається і проблема працевлаштування молоді, у тому числі і молодих фахівців; за даними центрів зайнятості, основну масу безробітних складають люди віком від 25 до 40 років і більшість з них – з вищою освітою;

- приватизація не принесла очікуваних результатів; вона практично не позначилася на соціально–економічному становищі переважної більшості населення; формально власниками через “ваучери” стала більшість українців, але насправді – плодами приватизації скористалася меншість: переважно можновладці та спритні ділки; отже, приватизація відбулася не в інтересах більшості, а з користю для “обраних”; у більшості своїй приватизація в Україні поки що не стала засобом розвитку економіки та її зростання, а скоріше перетворилася на засіб збагачення невеликої частини населення. Наголошуємо: головне завдання приватизації – зміна форм власності, оздоровлення підприємств, їх “переозброєння” та впровадження нових, сучасних технологій, ринкових та ефективних методів господарювання і, як наслідок, покращення матеріального стану найманих робітників; але в Україні вона (приватизація) практично не виконала цього завдання;

- економіка держави - і особливо її промисловий сектор - залишається вразно затратною і перш за все - енергозатратною; як наслідок, з однієї умовної тонни енергоресурсів Україна має не більше 500 доларів США, у той час як європейські країни – майже 3000 доларів;

- низька конкурентоспроможність української економіки та неефективна податкова політика, яка не стимулює виробництво й особливо інноваційні та інвестиційні процеси; звідси – дуже незначні інвестиції в українську економіку зарубіжних партнерів;

- високий рівень криміналізації та корумпованості усього суспільно–політичного й економічного сектора України; постійні “кланові розборки” навколо власності, “рейдерство” (захоплення підприємств), наявність мафіозних структур, які в останні роки стали ставити перед собою не лише економічні, але й політичні цілі;

- зневіра певної частини людей у позитивні зрушення, а то й у спроможність України розбудувати дійсно суверенну процвітаючу державу.

Усі ці негативні чинники були і є реальністю, що потужно впливає на поступ України та політику її владних структур. І йдеться тут не лише про економіку України, але й про усі сфери її життя.

Підбиваючи підсумки розвитку української економіки за роки незалежності, покажемо лише те, що суттєво змінило її сутність. Перш за все, за ці роки відбулася революційна і кардинальна трансформація: економіка України з планової, соціалістичного типу, перетворилася на ринкову. По-друге, ці процеси потужно вплинули на стабільність і темпи розвитку економіки; ВВП України різко впав і ли-

ше починаючи з 2000 р. почалося поступове його зростання, але, як виявилось, не-тривале; з кінця 2008 р. Україна потрапила в лещата світової економічної кризи; на жаль, тут вона (криза) проявила себе в найбільш жорстоких формах: ціна національ-ної валюти гривні впала майже удвічі, інфляція сягнула за 20%, стрімко впала вся виробнича сфера економіки, почалося масове звільнення найманих робітників, ріст лав безробітних, катастрофічне зменшення фінансування усієї бюджетної сфери держави. По-третє, стан в економіці позначився на рівні життя населення, соціальній сфері, розшаруванні суспільства і появі нових прошарків суспільства (від не баченої ще у 80–ті роки верстви безробітних до нуворишів), зниженні рівня життя більшої частини населення тощо. І нарешті, останнє: попри всі негаразди, в Україні в кінці ХХ - на початку ХХІ ст. все-таки було створено власну економіку незалежної держа-ви з усіма належними атрибутами: власною валютою, податками, банківською ін-фраструктурою, промисловим і сільськогосподарським комплексом та іншими скла-довими, які працюють у ринкових умовах.

3. Відродження національного та духовного життя

Відродження суверенної держави та її розбудова супроводжувалися пож-вавленням усього національного, духовного і культурного будівництва в Україні. При цьому воно набуло статусу державного і власне такого, що працювало у свою чергу і на розбудову самої держави та її утвердження. Хоча, звичайно, сфера ду-ховно–культурного і, особливо, національного - це сфера інтересів і буття власне самої людини. У демократичних і правових суспільствах держави створюють умови для реалізації духовно-культурних потреб людини, але тотального контро-лю над цією складовою людського буття вони не здійснюють. Зовсім по-іншому було в радянську добу. Та вже в перші роки перебудови передова інтелігенція, молодь, науковці, колишні в'язні–дисиденти рішуче виступили проти тоталітарного контролю держави над духовністю і культурою. Ініціаторами їх рішучого оновлення в Україні були акад. І. Дзюба, філософ і культуролог М. По-пович, поети Л. Костенко і Б.Олійник, письменники О. Гончар та Ів. Драч, колишні політв'язні Л.Лук'яненко, В. Чорновіл, Є. Сверстюк та ін. Гасло “Так далі жити не можна!” в їх потрактуванні стосувалось усіх сфер життя України – від політики й економіки аж до духовного і приватного життя. А стосовно України це ще означало й відродження національної складової в культурі (власне її української складової) і повернення до своїх історичних і духовних витоків. Такі кроки були вкрай важливими, бо за роки радянської влади під гаслом інтернаціоналізації і формування нової спільноти “радянський народ” стерлося майже все національне: воно пригнічувалося, а то й переслідувалося – і особливо в Україні. Такі руйнівні для націокультурного і духовного життя явища призвели до неймовірного – до втрати значною частиною корінного населення почуття національної ідентичності. Бути українцем в УРСР стало почасти навіть небез-печно: ярлик “буржуазного націоналіста” - що звучало як судовий вирок! – отри-мати було легко, довести зворотне – важко. Не випадково навіть щирі слова “Любіть Україну...” В.Сосюри витлумачили як прояв буржуазного націоналізму...

Ось чому на етапі державотворення кінця ХХ - початку ХХІ століть відро-

дженню усього українського - від мови до побутових звичаїв - приділялась така велика увага. Цей чинник відіграв особливу *роль у державотворчих процесах* України. За оцінками окремих фахівців, він в окремих республіках СРСР навіть мав вирішальну роль у завоюванні незалежності. Принаймні, у республіках Прибалтики, у Молдові та Україні (це абсолютно точно) *пробудження національного почуття відіграло величезну роль на етапі боротьби за незалежність*.

Лідери перебудови й оновлення особливу увагу в духовно–культурному житті України приділяли не лише українській складовій, але й питанням національного відродження усіх інших народів, які проживають на теренах України. А до того ж вони намагалися виробити ще й концепцію та заходи для адаптації (тобто пристосування) суспільства до загальнолюдських цінностей, здобутків світової культури.

З 1991 р. в Україні розпочався справжній ренесанс духовно–культурного життя. Найгострішим і, як виявилось, найболючішим стало мовне питання, а точніше – відродження мови корінного населення. І цьому є певні пояснення: за роки радянської влади, особливо в 50–80–ті роки ХХ ст., Україна стала майже повністю зрусифікованою.

Отже прийняття Закону про мови в Українській РСР (жовтень 1989 р.) стало першою перемогою: українській мові в республіці було надано статус державної. Конституція (1996 р.) закріпила його, але одночасно гарантувала вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України. Це стало фундаментом для усього національного і духовного відродження. Втілюючи в життя наданий українській мові статус державної, в Україні протягом 90–х років ХХ ст. відбувався процес приведення у відповідність мови навчання до етнічного складу населення. Так, якщо відповідно до перепису 1989 р. серед населення УРСР було 72,6% українців, то і шкіл навчання з українською мовою в 2000 р. стало майже 70% (у 1991 р. таких було 49%). Було відкрито і школи з навчанням російською, кримськотатарською, молдавською, польською, угорською та іншими мовами народів, які проживають в Україні.

Відродження духовності значною мірою пов'язане і з залученням до цього процесу усіх без винятку національних меншин, які проживають в Україні. Етнонаціональна політика усіх урядів незалежної України спрямовувалася на залучення їх до суспільно–громадського, культурного і духовного життя країни та на відродження духовного і культурного життя цих народів. Йдеться про розвиток мов, культур і загалом духовних потреб тих, хто становить майже 27% населення нашої держави. Згідно з результатами перепису 2001 р. громадянами України було майже 10 млн росіян; поряд з ними компактно проживали білоруси, поляки, угорці, молдовани, кримські татари та ін. Декларація прав національностей України (1991 р.) та Закон “Про національні меншини в Україні” (1992 р.), а також Конституція України надали їм гарантоване право на розвиток національно–культурних традицій, сповідування своєї релігії, створення національних культурних і навчальних закладів тощо. Станом на 2009 р. в Україні діє (офіційно зареєстровано) понад 300 організацій нацменшин, які й задовольняють духовні і культурні потреби цих народів.

Загалом можна констатувати, що в Україні національні меншини мають

усі, у тому числі і законодавчі, основи для всебічного розвитку, що допомагає державі утримувати стабільні міжнаціональні відносини та консолідувати народ України. Тим паче, що ця проблема для держави всі роки її існування була і є актуальною. Україна ще й досі зустрічається з деструктивними процесами аж до проявів сепаратизму; йдеться про вимоги, наприклад, певних політичних кіл Криму щодо повернення цієї автономії Росії та про певний тиск на корінне населення півострова – кримських татар та караїмів; рух русинів на Закарпатті; претензії румунів щодо Північної Буковини та їх заяви про возз'єднання або автономію тощо. Такі вимоги потенційно небезпечні і загрожують стабільності держави та протирічять її Конституції. Вони не сприяють духовному відродженню, більше того - шкодять намаганням України розбудувати суверенну й незалежну державу та ввійти до європейського співтовариства, для якого сепаратизм і міжнаціональні чвари є проявом нецивілізованості держави.

У контексті питання про розбудову держави, духовне і національне відродження не можна оминати і проблему патріотизму, історичної пам'яті та національної самосвідомості. Українська держава чимало зробила в цій царині: переважну більшість навчальних закладів переведено на українську мову навчання (на державну мову), історію України, як навчальну дисципліну, поставлено в ранг обов'язкових і нормативних, із небуття повернуто та реабілітовано сотні і сотні національних героїв, незаслужено викинутих з контексту історії України. Одночасно реабілітовано і введено до рангу державних низку суто релігійних свят (Великдень, Різдво Христове), з'явилися і нові державні свята (День Незалежності – 24 серпня, День Конституції – 28 червня). У цьому ж державотворчому річищі лежить і перейменування вулиць: все частіше їм дають імена українських діячів та історичних постатей – М.Грушевського, С. Наливайка, В. Винниченка, В.Чорновіла та ін.

З метою ушанування видатних будівничих незалежної України та для відзначення їх праці і внеску в розбудову власне української держави, починаючи з 1991 р., було впроваджено систему державних українських нагород, серед яких - ордени Ярослава Мудрого і княгині Ольги, гетьмана Б.Хмельницького, медаль князя Данила Галицького та інші. Найвищою нагородою є звання Герой України, а в галузі культури найпочеснішим є звання лауреата Національної премії ім Т.Г. Шевченка. За всю історію існування цієї премії лауреатами стали близько 600 осіб, серед яких і криворізький письменник Гр. Гусейнов, котрий був удостоєний цієї премії в 2006 р., та художник Гр. Синиця (1992 р.).

Справі відродження духовності та національної історії сприяє і той факт, що в березні 2003 р. Верховна Рада України прийняла текст державного гімну на слова Павла Чубинського. Відредаговано і видозмінено було лише перший рядок цього вірша. Тепер він звучить так: “Ще не вмерла України ні слава, ні воля”, а далі текст збережено повністю, що свідчить про тяглість історичної пам'яті українського народу і пошану до тих, хто душу й тіло положив “за нашу свободу”.

Музику до гімну зберегли Михайла Вербицького. Отож гімн, що кличе “братися за діло”, є предметним свідченням пошани держави до історичного минулого, яке вона намагається залучити для розбудови і відродження незалежної України.

Проте не все так безхмарно на ниві духовного життя й особливо відродження українського в Україні. Парадоксальне словосполучення. Але, між іншим, воно до певної міри точно відбиває суть і парадоксальність “суцього в Україні”, яка нині швидше русифікується, аніж українізується; особливо це добре видно по виданню в Україні періодики і книг; тут на 80% друкована продукція російськомовна; те ж саме на телебаченні і радіо, у тому числі і на найбільш поширених FM-хвилях; музичний ринок заповнений далеко не україномовною продукцією, про це ж свідчать гастрольні афіші та мова спілкування населення, оголошення тощо. Є й інші приклади непослідовності в цій царині життя сучасної України. Та попри все це, можна впевнено стверджувати: в Україні в 90-ті роки ХХ ст. - на початку ХХІ ст. було чимало зроблено для відродження духовності і культури, залучення цих складових для розбудови суверенної держави та її зміцнення.

4. Україна на початку ХХІ століття: від помаранчевої революції до сьогодні

На межі 2004 і 2005 року в Україні сталася резонансна подія, яка посіла в її історії вельми помітне місце. Першопричиною її стало декілька чинників: перший - антидемократична політика президента Л.Д. Кучми; другий - невиправданість сподівань суспільства на політичні та ринкові реформи, які відбувалися в Україні в другій половині 90-х років ХХ ст.; інтереси народу, особливо в процесі приватизації, було виразно проігноровано, адже переважна більшість об'єктів державної власності опинилися в руках кількох олігархів, які утворили в Україні могутні фінансово-промислові групи (ФПГ); до того ж вони практично почали зростатися з представниками виконавчої та законодавчої влади і встановлювати монопольний економічний і політичний контроль над державою. Третій - попри задекларовані Л.Д. Кучмою наміри (в 1994 р.) утворити в Україні елементи соціальної держави та покращити захист населення, насправді ж, його становище загалом погіршилося. Все це спричинило потужні протестні настрої, які найбільш рельєфно проявилися в антипрезидентських маніфістаціях, що проходили під гаслом “Україна без Кучми!”.

Політична ситуація динамічно загострювалася, а її пік припав на початок кампанії з виборів Президента України. Усі 24 претенденти намагалися використати такі обставини. Та найбільш активно це робили лідери президентських перегонів: В. Ющенко - лідер коаліції “Сила народу”; В.Янукович - прем'єр-міністр України і лідер Партії регіонів; О. Мороз - голова Соціалістичної партії України; О. Омельченко - мер м. Києва, П. Симоненко - перший секретар ЦК Компартії України; А. Кінах - голова Партії промисловців та підприємців та ін.

Проте реально за посаду президента боролися лише два лідери - В.А.Ющенко та В.Ф. Янукович. При цьому, з точки зору офіційної влади, перший репрезентував опозицію, а другий - провладну коаліцію. До того ж В.А.Ющенко підтримував переважно Захід і Центр України, а В.Ф. Януковича - Схід і Південь; одна частина населення України ототожнювала опозицію і власне самого В.А. Ющенка з демократією, а інша - покладала надії на В.Ф.Януковича, якого вважали ставлеником Л.Д. Кучми.

Провладні сили на чолі з президентом і прем'єр-міністром В.Ф.Януковичем намагалися створити “сприятливі умови” задля перемоги кандидата від влади. Одночасно влада вдалася й до широкого застосування адміністративного тиску на опозиціонерів і виборців, використання “брудних технологій” і навіть фізичного усунення В. Ющенка як реального кандидата на перемогу.

22 листопада 2004 р. ЦВК повідомив попередні результати виборів: В.Янукович випередив свого конкурента на 3 відсотки (49,57% проти 46,57%), і президентом було обрано саме його.

Прихильники В.А. Ющенка відкинули ці результати і заявили, що вони явно сфальсифіковані, а волю народу спотворено. Такої впевненості надавали їм результати екзитполів (тобто, опитувань виборців на виході з дільниць після голосування). Спираючись на них, штаб В.А. Ющенка заявив про недовіру ЦВК і закликав своїх прихильників до масових протестних акцій та непокори.

Починаючи з 22 листопада 2004 р. і майже до 22 січня 2005 р. у режимі нон-стоп (Non-stop) у Києві на Майдані незалежності відбувалася революція протесту, яка отримала назву *Помаранчевої революції*. Вона проходила під вельми промовистими гаслами: “Народ не здолати”, “Разом нас багато, нас не подолати”!, “Ми - не бидло!”, “Влада - народу, тюрми - бандитам” (“Банду на нари, тоді підемо на пари”, - скандували студенти Києво-Могилянської академії, на свій лад інтерпретувавши гасло “Тюрми-бандитам”).

Та попри масові протести 24 листопада 2004 р. ЦВК оприлюднила вже офіційні результати підрахунку голосів і визнала переможцем перегонів В.Ф.Януковича, який здобув 49,46% голосів виборців; у В.А. Ющенка результат був - 46,61%. Це призвело до суспільно-політичного вибуху: Україною прокотилася небачена до того хвиля протестів. У відповідь прихильники В.Ф. Януковича (за кольоровою ознакою - біло-голубі) теж вдалися до створення свого Майдану, але вже на захист результатів виборів.

Враховуючи широкі протестні настрої, Верховний Суд України 25.11.2004 р. заборонив ЦВК оголошувати в пресі остаточні результати виборів, що означало: з правової точки зору В.Ф. Янукович не набував офіційного статусу переможця виборів. До того ж штаб В. Ющенка подав скаргу на незаконність постанови ЦВК про обрання В.Ф. Януковича Президентом України.

В умовах гострого протистояння найбільш прийнятним був шлях діалогу й переговорів. До розв'язання конфлікту в Україні підключилися представники ОБСЄ (верховний комісар Я. Кубіш), ЄС (комісар з питань зовнішньої політики й безпеки Х. Солана), президенти Польщі (О.Квасневський) й Литви (В.Адамкус) та багато інших. Причому, практично всі вони, підтримуючи право українців на чесні й прозорі виборі, об'єктивно підтримували В.А. Ющенка, в той час, як В.Ф. Януковича підтримувала Москва й особисто Президент Росії В.В. Путін, який тричі, випереджаючи події, вітав лідера Партії регіонів з перемогою і щоразу - до офіційно оголошених результатів виборів.

Активно долучилася до розв'язання конфлікту й Верховна Рада України на чолі з її головою В.М. Литвином. Саме в стінах парламенту 27 листопада 2004 р. 306 голосами було прийнято постанову, в якій результати підрахунку голосів ЦВК визнавалися такими, що не відповідають реальному волевиявленню вибор-

ців. Як наслідок, було прийнято рішення: провести повторне переголосування (іншими словами - провести 3-й тур голосування), замінити весь склад ЦВК, обмежити голосування за відкріпними талонами тощо.

Одночасно й Верховний Суд України почав розглядати скаргу В.А.Ющенко на постанову ЦВК і після тижневих дебатів, які транслювалися загальноукраїнськими телеканалами, виніс вердикт, який оскарженню не підлягав: скасувати результати другого туру голосування та призначити на 26 грудня 2004 р. повторне переголосування.

У той час коли справа розглядалась у Верховному Суді України, прихильники В.Ф. Януковича мобілізували свої сили і вдавалися до масштабних акцій на його підтримку. Серед низки таких найгучнішим став з'їзд органів місцевого самоврядування України у Сіверськодонецьку Луганської області, на який прибуло близько 3 тис. представників від Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської областей і Криму. Саме тут і пролунало найбільш загрозливе для єдності й суверенітету України гасло: створити так звану Південно-Східну автономію зі столицею в м. Харкові. Щоправда, далі сепаратистських закликів справа не пішла, проте розголосу й резонансу набула широкого і значно загострила політичну ситуацію.

Лише 8 грудня 2004 р. напруження трохи зменшилося; саме цього дня Верховна Рада прийняла компромісне рішення: 402 голосами в "пакетному режимі" внесли зміни до Закону "Про вибори Президента", ухвалили рішення про початок політичної реформи в Україні та реформування системи місцевого самоврядування.

26 грудня 2004 р. відбулося перше в Україні переголосування за рішенням суду, що було потрактовано європейською спільнотою як крок до демократії. За кандидатуру В.А. Ющенко було подано 15 115 712 голосів виборців, тобто 51,99%. В.Ф. Янукович оскаржив результат цих перевиборів, але 20 січня 2005 р. Верховний Суд визнав цей позов безпідставним. Отже, офіційно переможцем виборів на посаду президента було оголошено В.А.Ющенко, який і став третім з моменту проголошення незалежності главою держави.

Йдучи на вибори, В.А. Ющенко обіцяв радикальні зміни, оновлення України на засадах демократії і загальнолюдських цінностей, європейський вибір і світові стандарти життя, відродження економіки, добробуту та української культури й духовності. Ця програма отримала назву "Десять кроків назустріч людям" і містила чимало вкрай потрібних для населення України заходів і завдань. Переклавши їх на папері, у вигляді програми уряду, вони називалися так: Віра, Справедливість, Гармонія, Життя, Безпека, Світ. Ось цю, до певної міри романтичну, але й привабливу програму було доручено втілювати в життя наймолодшому за віковим цензом уряду України, який 23 січня 2005 р. затвердив український парламент. Очолила цей уряд Юлія Володимирівна Тимошенко - лідер БЮТ, до певної міри харизматична постать, яку режим Л.Д. Кучми не зламав навіть ув'язненням.

Нова влада була налаштована продемонструвати суспільству своє бажання докорінно змінити політичну, економічну й соціальну політику в Україні та найголовніше - створити демократичну систему влади, розбудувати державу євро-

пейського типу, покращити добробут населення й покласти край - раз і назавжди - авторитаризму й залишкам комуністичної влади. Усі ці та інші завдання було покладено в основу урядової програми “Назустріч людям”. Втім, як показав час, більшість з них так і залишилися на папері.

У 2006 р. в Україні відбулися перші в її історії вибори до Верховної Ради за пропорційною системою, тобто за партійними списками. Це значно активізувало діяльність усіх політичних партій. Проте реальну боротьбу за голоси виборців вело не більше десяти партій і політичних блоків. І серед них - блок “Народний Союз “Наша Україна” (до складу якого увійшли власне сама партія президента “Наша Україна”, Народний Рух, партія “Собор” та Партія промисловців і підприємців), Партія регіонів, Соціалістична партія України (СПУ), Компартія, СДПУ(о), Народна партія, Демократична партія. Прохідний бар’єр для партій і блоків було визначено в 3%. У кінцевому підсумку вибори до Верховної Ради (березень 2006 р.) закінчилися так: Партія регіонів отримала 32,14% голосів виборців, що дало їй 186 депутатських мандатів, Блок Юлії Тимошенко - 22,29% (120 мандатів), Народний Союз “Наша Україна” (НСНУ) - 13,95% (81 мандат), Соцпартія - 5,69% (33 мандати) і Комуністична партія України - 3,66% (21 мандат).

Першу спробу створити парламентську коаліцію зробили представники БЮТ, НСНУ і СПУ, що давало їм можливість створити більшість у ВР, адже сумарно вони б мали 243 голоси. Та затяжний процес переговорів про створення коаліції демократичних сил у ВР тривав понад 3 місяці і завершився 6 липня 2006 р. тим, що О. Мороз і його фракція (33 депутати від Соцпартії) вийшли з переговорного процесу і... перейшли на бік Партії регіонів і комуністів. 11 липня 2006 р. виникла так звана “антикризова коаліція”, до складу якої увійшли Партія регіонів, СПУ і КПУ, що й дало їм бажану більшість в 238 голосів. Переважна більшість вважала, що її поява - результат “зради О. Мороза”, який за посаду спікера ВР перейшов у табір регіонів. У той же час аналітики наголошували й на тому, що це був протиприродний блок, в якому об’єдналися, здавалося б, політично й ідеологічно виразно полярні сили, адже йшлося про союз лівих з олігархами...

Президент вимушений був визнати формат нової парламентської коаліції і відповідно до своїх конституційних повноважень висунув на посаду Прем’єр-міністра України лідера ПР В.Ф. Януковича. Головою парламенту було обрано від Соцпартії О.О. Мороза, під головуванням якого законодавчий орган влади України незабаром і затвердив коаліційний уряд країни. Одночасно у ВР було затверджено й новий закон про Кабмін, яким останньому надавалося значно більше прав і повноважень, аніж раніше, що призвело до певного перерозподілу важелів впливу на користь ВР і Кабміну та зменшення президентських повноважень. Баланс між трьома гілками влади було дестабілізовано. В Україні з’явилися перші ознаки політичної нестабільності і непорозумінь між трьома гілками влади. Спроба Президента шляхом підписання Універсалу Національної Єдності учасниками коаліції та лідерами ВР і Кабміну урівноважити ситуацію і згуртувати усіх навколо загальнонаціональної ідеї не увінчалась успіхом. Універсал залишився лише декларацією намірів, бо законодавчої сили він не мав.

Незабаром Україна увійшла в затяжну політичну кризу, спровоковану декількома причинами. Але, перш за все, її спричинила Конституційна реформа

2004 р. Відомо, що на хвилі гострого протистояння під час президентських перегонів між “помаранчевими” та “біло-голубими” за наполяганням лідера Соцпартії О. Мороза (і по суті як плата за його підтримку В.Ющенка) 8 грудня 2004 р. 402 голосами Верховної Ради було прийнято великий пакет постанов (так званим пакетним голосуванням), який включав і Закони “Про внесення змін до Конституції”, “Про зміни до Конституції щодо удосконалення самоврядування” та ін. Найсуттєвішими змінами, що присутнісно зачіпали *державний* устрій України, повноваження гілок влади та їх перерозподіл, були такі: *Україна поступово, шляхом перерозподілу повноважень від Президента до прем’єр-міністра перетворювалася з президентсько-парламентської в парламентсько-президентську республіку*. По суті йшлося про радикальне звуження повноважень президента, з одного боку, і значне розширення прем’єрських - з іншого. Окрім того, розширювались і повноваження Верховної Ради. Боротьба за перерозподіл повноважень між гілками влади і президентом загострилася, коли коаліція з метою об’єднання у своїх лавах 300 депутатів почала залучати (або, як це назвали журналісти, “переманювати”) їх з опозиційних фракцій, а саме - з фракції “Наша Україна” та Блоку Юлії Тимошенко: з останньої до коаліції перейшло 17 народних депутатів, а з команди “нашоукраїнців” у повному складі вийшли депутати від Партії промисловців і підприємців на чолі зі своїм лідером А. Кінахом. Такий маневр цієї групи депутатів - безвідносно до мотивації їх вчинку - був потрактований Президентом у його Указі як ревізія результатів парламентських виборів березня 2006 р. Це - “... порушення конституційних норм щодо формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України і спотворює результати народного волевиявлення, ... є нехтуванням конституційних виборчих прав громадян України ... Такий розвиток подій є реальною передумовою “узурпації влади в Україні...” - сказано в Указі Президента. Виходячи з цього, В.А.Ющенко і прийняв рішення достроково припинити повноваження парламенту і призначити дострокові (позачергові) вибори до ВР на 27 травня 2007 р. Цей Указ, яким президент В. Ющенко достроково припинив діяльність Парламенту (зберігаючи при цьому повноваження депутатів), оголосив нові вибори в Раду, розділив суспільство на два непримиренні табори, а парламентська коаліція, ігноруючи Указ Президента, продовжила роботу в стінах Верховної Ради. Ситуація набирала все більше і більше політичного забарвлення аніж правового; гострота кризи наростала. Це розуміли не лише українські політики, але і європейські, які діагностували в Україні “наявну серйозну політичну кризу”.

З метою створення належних умов для суб’єктів виборчого процесу 26 квітня 2007 р. Президент видає новий указ “Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів”, яким попередній указ від 2 квітня 2007 р. визнавався таким, що втратив чинність, а позачергові вибори до Верховної Ради України призначалися на 24 червня 2007 року. Видавши повторний указ про перенесення дати дострокових виборів, президент по суті спробував урятувати вибори від дискредитації, яка реально їм загрожувала у разі збереження термінів проведення, зафіксованих у першому указі (на 27.05.2007). І це - по-перше. А по-друге, другий указ *подовжив у часі* можливість для пошуку консенсусу, поступок та компромісів для розв’язання політичної кри-

зи за столом переговорів. Вже 04.05.2007 у ході переговорів між президентом і прем'єр-міністром було досягнуто домовленості: достроковим виборам бути.

30 вересня 2007 р. в Україні відбулися *перші в її історії позачергові вибори* до Верховної Ради. Не чекаючи 5 років, виборці отримали змогу дати оцінку роботі політичних партій, які були обрані до українського парламенту в березні 2006 р. Більше того, вони отримали можливість підтвердити свій вибір або змінити його, виправити власні помилки або вказати на недоліки деяким політичним партіям. Усе це плюс виразне розчарування у владі, в опозиції і в політичних партіях, особливо в партійній системі виборів, якраз і засвідчили результати позачергових виборів 2007 р. Найбільш промовисто це проявилось в тому, що явка виборців на дільниці знизилася (порівняно з виборами 2006 р.) на 5%. Загалом близько 13,8 млн українців (понад 37% (!) тих, хто має право голосу) взагалі не взяли участі у виборах 2007 р. А 637,2 тис. громадян, з тих, хто голосував, не підтримали жодну з політичних партій.

За підсумками виборів, переможцями стали: Партія регіонів отримала у Верховній Раді VI скликання понад 34% голосів і 175 місць (серед них - 17 представників Дніпропетровщини і 4 від Криворіжжя). Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) - понад 30% і 156 місць (від Кривого Рогу - 1). Блок "Наша Україна - Народна самооборона" (НУ-НС) - відповідно 14% і 72 мандати. КПУ - понад 5% і 27 мандатів і, нарешті, Блок В. Литвина - 3,95% і 20 мандатів.

Найголовнішим підсумком виборів 2007 р. став шанс, який отримало демократичне крило українського політикуму, створити партійно-урядову й парламентську коаліцію і відтак конкретними діями довести свою відданість гаслам майдану 2004 р., засадам демократії та європейському вектору розвитку.

Отримавши сумарно всього 228 мандатів, - а це незначна більшість в парламенті, яка дає перевагу всього в 2 голоси! - депутати від БЮТ та НУ-НС все-таки утворили перший і дійсно реальний коаліційний уряд в Україні, який очолила Ю.В. Тимошенко - вдруге в новітню добу української історії вона посіла крісло прем'єра.

Крісло глави парламенту на цьому відтинку історії суверенної держави посів Арсеній Яценюк - наймолодший серед усіх "спікерів" ВР України кінця ХХ - початку ХХІ століття, лідер нової генерації політиків. Проте, продуктивної роботи Верховна Рада практично не продемонструвала: парламентська опозиція (ПР і КПУ) заблокувала її засідання, що спричинило нову політичну кризу та дискредитувало сам інститут парламентаризму в Україні. Каменем спотикання стала й боротьба за нову конституційну реформу, за "перетягування" повноважень між гілками влади, за ліквідацію депутатської недоторканності та ін. Відтак, політична криза і політична нестабільність України стали набувати ознак загрозованої перманентності... Вже в листопаді 2008 р. демократична (помаранчева) коаліція, яку склали депутати від НУ-НС та БЮТу, розпалася, а Голову Верховної Ради відправили у відставку. Та 9 грудня 2008 р. з'явилася нова коаліція, але вже створена на базі трьох політичних сил - БЮТ, блоку В.Литвина та частини депутатів (37 із 72) - членів фракції НУ-НС. Так утворилася нова нестійка і проблематична більшість, яка розблокувала роботу парламенту. Головою Верховної Ради України бу-

ло обрано В. Литвина. Втім, парламентські події не внесли стабільності і спокою в життя республіки.

Навіть вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ), надання їй разом з Польщею права провести фінал чемпіонату Європи з футболу в 2012 р. та інші позитивні чинники не змогли зменшити ризики, які тягли за собою постійна політична конфронтація, нескінченне й загрозливе протистояння політичних, правлячих “еліт”. Час показав, що політикум, правляча верхівка та олігархи частіше за все діяли й діють як така собі закритого типу, а до того ж ще й самодостатня структура, що дбає виключно про власні інтереси; та найперш за все - про первісне накопичення капіталу, про надприбутки, перерозподіл майна, посади тощо. Натомість вони практично не переймаються загальнонаціональними інтересами, не дбають про злагоду в суспільстві й соціальну політику задля переважної більшості громадян держави, про вдосконалення місцевого самоврядування і моральне оздоровлення суспільства, про радикальне покращення демографічної ситуації, екології й стану українського села, про досягнення енергетичної безпеки держави та досягнення Україною європейських стандартів життя, про відокремлення політики від бізнесу та ліквідацію олігархічних та чиновницьких територіально-замкнених кланів, про соборність і єдність України тощо.

Неприємно констатувати, але факт є фактом: найбільшими загрозами національній безпеці України є внутрішні чинники: а) невинне соціально-економічне розшарування суспільства та поглиблення прірви між багатими і бідними; тільки в 2007 р. в Україні кількість мільярдерів зросла вдвічі, а їх сумарні статки були вдвічі більші, аніж річний бюджет держави (130 сімей українських нуворишів тримають у своїх руках багатства, які оцінюються в 530 млрд. грн, у той же час весь державний бюджет України (станом на 2007 р.) сягав 274 млрд. грн); відтак, багаті ставали ще багатшими, а бідні - біднішими, а це свідчення того, що Україна скоріше набуває ознак країн 3-го світу, аніж ознак і стандартів передових європейських країн; б) зростання безробіття, й особливо серед молоді, та величезна кількість трудових емігрантів; в) високий рівень тіньової економіки та енергетична залежність України; г) низький інтелектуальний і культурний рівень правлячих кіл, які самочинно назвали себе елітою - “елітою”, яка не дбає про загальнодержавне й загальнонаціональне і поводить себе як “временщики” в державі, не соромиться притаманного їй егоцентризму, безвідповідальності, брехливості, пожадливості, показної демонстрації своїх багатств, демагогії, безкультур'я тощо (сцени захоплення опозицією крісла спікера у ВР, блокування його у власному кабінеті, “бійка” поміж мером Києва і міністром внутрішніх справ, безкінечні суперечки між президентом В. Ющенком і прем'єр-міністром Ю. Тимошенко, несуголосні дії парламентської коаліції, перманентні “розборки” у верхніх ешалонах влади, невміння згуртуватися перед обличчям економічної кризи (2008 р.) і суголосно діяти задля України - усе це ілюстрації культури у тому числі й політичної сучасної української верхівки та усвідомленням нею своєї місії (ролі) в історії держави. Ще в “Слові про погибель Руської землі” літописець, вихваляючи природу, багатства нашої землі та її благодать, у той же час сумно констатував: “Але бояри Руської землі - зело недобрі”).

До внутрішніх чинників, що спричиняли нестабільність в Україні з осені 2008 р. додалось і декілька несприятливих зовнішніх. Найтрагічніші серед них - світова фінансово-економічна криза (2008-2009 рр.), одна з найруйнівніших і найважчих за всю історію існування ринково-капіталістичної системи. Вона стала для України одним з найтяжчих випробувань на міцність її економіки: ВВП в Україні різко впав, економіка в 2009 р. скоротилася на 15%, сотні підприємств збанкрутувало, курс національної валюти на міжбанківських торгах впав практично вдвічі, банківське кредитування суттєво зменшилося, армія безробітних сягнула мільйонів, а держбюджет на 2009 р. було прийнято з великим дефіцитом. За рівнем добробуту громадян Україна опустилася в 2010р. на передостаннє місце серед країн Європи...

Поглибила фінансово-економічну кризу й короткочасна, але руйнівна для економіки держави російсько-українська газова (енергетична) війна - такий собі "газават" "а ля рус": 1 січня 2009 р. Росія спочатку припинила постачання газу для України, а згодом і для споживачів Європи, звинувативши її в крадіжках російського газу. Це спричинило зупинку усіх 6 хімічних заводів, суттєве зменшення виробництва металургійної продукції та помітне падіння виробництва в інших галузях економіки, що завдало українській економіці величезних збитків. Це був не лише економічний, але й грубий політичний тиск та відверте зазіхання на майно газових магістралей України, якими подається до Європи до 70% всього російського палива. Україна постала перед низкою неймовірно важких випробувань економічного, соціального й політичного типу. По суті ситуація набула ознак системної кризи, яка піддала випробуванням на міцність не лише економіку України, але й на існування самої суверенної української держави.

В лютому 2010 р. в результаті всенародних виборів президентом України було обрано В.Ф. Януковича. За нього віддали 48,95% голосів виборців. (Ю.В. Тимошенко набрала 45,47%). З приходом до влади лідера Партії Регіонів в Україні відбулися суттєві зміни: у Верховній Раді було створено нову коаліційну більшість у складі депутатів від ПР, Компартії та блоку В. Литвина. Одночасно було створено новий уряд, який очолив М.Азаров, зміцнено адміністративну владу в областях та районах і налагоджено ефективну взаємодію між гілками влади. Та найрадикальніші зміни сталися 1 жовтня 2010 року - цього дня Конституційний Суд України скасував політреформу грудня 2004 р. і таким чином:

- а) знову увів у дію Конституцію 1996 р.;
- б) повернув Президенту вагомі повноваження і значно збільшив його можливості впливати на усі сфери життя держави;
- в) знову повернув державу до *президентсько-парламентської* форми.

Усе це, на думку деяких фахівців-аналітиків, було здійснено в неправовий спосіб, бо Конституційний Суд не мав підстав і повноважень для таких дій; такий акт могла зробити лише Верховна Рада, бо зміна форми правління належить виключно до її компетенції. Втім Партія Регіонів і її лідери обґрунтували таке рішення Конституційного Суду тим, що в країні конче потрібно зміцнити вертикаль влади, вирішити цілу низку нагальних проблем і, перш за все, вивести країну із економічної кризи, управлінського хаосу та навести лад в державі. Іншими словами це рішення відкрило шлях до концентрації влади в одних руках (у даному ви-

падку в руках президента). Чи сприятиме такий крок подальшому розвитку України шляхом демократії? Чи потрібні були такі кроки і такі зміни та які будуть від цього наслідки – позитивні чи негативні – покаже час...

Отже, на межі 80-х –90-х років ХХ ст. в Україні, як практично і у всіх союзних республіках колишнього СРСР, відбулися потужні революційні перетворення та трансформації. Вони охопили усі без винятку сфери життя України – від її політичного і державного статусу до економіки й громадської думки. Найбільш суттєвим стало утвердження України як самостійної незалежної держави з усіма атрибутами суверенітету. Це була подія, дійсно, історичної ваги: український народ мирним шляхом отримав омріяну віками самостійність. “Теперішня українська держава, – як стверджує Голова Верховної Ради України В.М. Литвин, – має радянські корені, оскільки жодних інших просто не існувало, але спирається вона на ідейні засади УНР Михайла Грушевського, Володимира Винниченка і Симона Петлюри”.

Зі здобуттям незалежності почалися трансформації усіх без винятку сфер життя та перехід від радянського соціалістичного типу суспільства до сучасного демократичного, побудованого на засадах ринкової економіки. Відтак, специфікою української революції 90-х років ХХ ст. було не лише здобуття незалежності і розбудова усього фундаменту нової держави (від державного апарату й армії аж до облаштування кордонів і пошуків нових кадрів), але й революційні перетворення усієї економіки, суспільно-політичної організації і структури суспільства, громадського і духовного життя тощо. Уся ця всеохоплююча трансформація виявилася неймовірно складною, а то й суперечливою. Що зрештою позначилося на економіці й добробуті населення та навіть стабільності і міцності самої держави.

Проте, незважаючи ні на що, можна стверджувати, що в Україні в кінці ХХ – початку ХХІ ст. відбулося найголовніше: утвердилася незалежна держава, відбувся перехід від тоталітарного, соціалістичного типу буття до сучасного, яке держава намагається розбудувати на засадах демократії та ринкової економіки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Поясніть, в який спосіб і коли Україна стала суверенною (незалежною) державою.
2. Які конкретні кроки було зроблено в 1991 р. у напрямку розбудови суверенної держави Україна? Перерахуйте ці заходи та поясніть, як і чому саме вони “працювали” на розбудову держави?
3. Як Ви розумієте поняття “суверенітет”?
4. Поясніть, що таке багатопартійність та як вона розбудовувалася в Україні і впливала на формування держави.
5. Яку роль в державотворенні України відіграло прийняття Конституції? Як конкретно Конституція вплинула на утвердження та розбудову держави?
6. Який тип і форму держави затвердила Конституція України?
7. Як Україна вирішила питання громадянства та її кордонів?
8. Чи визнана Україна міжнародною спільнотою як суверенна і рівноправна

держава? Наведіть докази.

9. Яку модель державотворення обрала Україна? Якою за формою є наша держава?
10. Що таке громадянське суспільство? Яке значення воно має для державотворення?
11. Що таке правова держава? Який зміст вкладається в це поняття?
12. Які рішення щодо устрою держави прийняв Конституційний Суд 01.10.2010 р.?

Історичні дати:

- 5 липня 1990 р. - Верховна Рада УРСР ухвалила закон про заснування посади Президента України;
- 19-21 серпня 1991р. - спроба антиконституційного державного перевороту консервативних сил КПРС у Москві (серпневий путч);
- 24 серпня 1991 р. - прийняття Акту проголошення незалежності України;
- 30 серпня 1991 р. - Указ Президії Верховної Ради про заборону діяльності Компартії України;
- 4 вересня 1991 р. - Київ. Над будинком Верховної Ради піднято синьо-жовтий прапор;
- 17 вересня 1991 р. - прийнято закон про зміну назви УРСР на - “Держава Україна”.
- 8 жовтня 1991 р. - прийнято закон про громадянство України.
- 1 листопада 1991 р. - ухвалено Декларацію прав національностей України.
- 7 листопада 1991 р. - ухвалено закон про державний кордон України.
- 1 грудня 1991 р. - референдум і вибори Президента України: 90,32% учасників віддали голоси за незалежність, президентом обрано Л. Кравчука;
- 8 грудня 1991 р. - підписання керівниками Білорусії (С. Шушкевич), Росії (Б.Єльцин) та України (Л. Кравчук) угоди про Співдружність Незалежних Держав (СНД). СРСР припинив своє існування;
- 15 січня 1992 р. -- указ про державний Гімн України (“Ще не вмерла...”);
- 19 січня 1992 р. - Верховна Рада України затвердила Тризуб як Малий герб держави;
- 14 березня 1992 р. - уряд в еміграції (екзилі) - Державний центр УНР - прийняв рішення передати свої повноваження уряду незалежної України;
- 29 квітня 1992 р. - ухвалено закон про надання Кримській області статусу Автономної республіки;
- 5 травня 1992 р. - Верховна Рада Криму ухвалила Акт проголошення державної самостійності Республіки Крим у статусі автономної одиниці держави Україна;
- 17 березня 1995 р. - прийнято закон про Автономну республіку Крим;
- 9 листопада 1995 р. - Україну включено до складу країн-учасниць Ради Європи;
- червень 1996 р. - Україна завершила процес вивезення з території держави всього ядерного озброєння;
- 28 червня 1996 р. - ухвалення Верховною Радою нової Конституції України;
- вересень 1996 р. - введення національної грошової одиниці - гривні;

5 квітня 2001 р. - ухвалено закон про політичні партії;
грудень 2001 р. - перший в умовах незалежності Всеукраїнський перепис населення;
22 листопада 2004 р. - масові акції протесту на київському Майдані незалежності. “Помаранчева революція”;
8 грудня 2004 р. - Верховна Рада ухвалила пакет законів “Про зміни до Конституції щодо удосконалення системи самоврядування” та “Про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України при повторному голосуванні 26 грудня 2004 р.”;
20 січня 2005 р. - рішення Конституційного суду про офіційне проголошення В.Ющенка Президентом України;
травень 2008 р. - Україна офіційно стала 152-м членом Світової організації торгівлі;
лютий 2010 р. – Президентом України обрано Януковича В.Ф., лідера Партії Регіонів;
1 жовтня 2010 р. – Конституційний Суд України скасував реформу 2004 р., повернув в дію Конституцію 1996 р. та ввів президентсько-парламентську форму правління.

Персоналії:

Л.М. Кравчук - перший президент незалежної України (1991-1994 рр.).

Л.Д. Кучма - президент України (1994-2004 рр.).

В.М. Литвин - Голова Верховної Ради України.

О.О. Мороз - Голова Верховної Ради України, лідер Соцпартії.

І.С. Плющ - Голова Верховної Ради України.

Ю.В. Тимошенко - прем'єр-міністр України; лідер об'єднання “Блок Юлії Тимошенко” (БЮТ).

В. Чорновіл - визнаний лідер опозиції та Народного Руху України.

В.А. Ющенко - президент України (2005-2010 рр.).

В.Ф. Янукович - прем'єр-міністр України, лідер Партії Регіонів. Президент України (обраний в лютому 2010 р.).

Терміни:

Атрибути держави - символи, знаки чи предмети які репрезентують саму державу; головними атрибутами є прапор, гімн, герб, кордони, столиця тощо.

Багатопартійна система - наявність і діяльність в державі різних політичних партій.

Гласність - відкритість в діяльності державних, громадських та інших організацій; можливість вільно висловлювати свою думку у тому числі і в засобах масової інформації, доступність до інформації, гласність - атрибут демократії.

Громадянське суспільство - суспільство громадян яке незалежно від держави (або спільно з нею) через свої організації, спілки, товариства тощо працює задля спільного блага.

Парламентаризм - система державного устрою при якій верховенство влади належить парламенту; в іншому контексті - це участь партій в роботі парламенту політичних партій.

Політична опозиція - легальна форма протистояння офіційному курсу “правлячій” партії.

Правова держава - тип держави з конституційною формою правління, яка забезпечує усю повноту прав і свобод своїх громадян.

Приватизація - передача державного або муніципального майна у власність окремих осіб чи колективів.

Референдум - всенародне опитування (частіше - шляхом голосування) з питань державного чи суспільно-політичного життя.

Ринкова економіка - функціонування економіки в якій товарообіг та ціноутворення формується за формулою “попит - пропозиція”.

Тіньова економіка - кримінальна, незаконна економіка та грошовий обіг, які відбуваються за межами правового поля і законів держави.

Толерантність - терпиме ставлення до інших, до чужих думок, вірувань, політичних позицій тощо.

Унітарна держава - форма устрою відповідно до якої держава територіально-адміністративно поділена на однотипні одиниці, з однаковими правами і обов'язками, а управління в такій державі втілюється з єдиного центру.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

- Акція “Вісла”. Документи. - Львів, 1997.
- Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993.
- Багалій Д. Нарис історії України. – К., 1994.
- Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.
- Баран В. Давні слов’яни. - К., 1998/Україна крізь віки. - Т. 3.
- Барановська Н.П., Верстюк В.Ф., Віднянський С.В. та ін. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). – К., 2001.
- Бойко О. Д. Історія України. – К., 2004.
- Боплан Гійом Лавасер. Опис України. - К., 1990.
- Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1997.
- Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. - К., 1991.
- Брайчевський М. Конспект історії України. - К., 1993.
- Брайчевський М. Утверждение христианства на Руси. - К., 1989.
- Великий город в Україні 1932-1933 років: У 4 т. - К., 2008.
- Величко С. Літопис/Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука. Відп. ред О.В. Мишанич. - Т. 1. - К., 1991.
- Винниченко В.К. Відродження нації. У 3 ч. - К., 1990.
- Винокур О., Трубочанінов С. Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
- Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.
- Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування/НАН України. Інститут історії України: У 2-х ч. - К., 2009. - Ч. 1-2.
- Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У 2-х т. - Львів, 1998.
- Верстюк В. Махновщина. - К., 1992.
- Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. - К., 1995.
- Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946-1947 рр. - К., 1991.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - К., 1994.
- Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995.
- Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. 2-е видання. - К., 2000.
- Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини ХУІІ ст. - Львів, 1994.
- Голод 1921-1923 років на Україні: Зб. документів і матеріалів. - К., 1993.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України – К., 1992.
- Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. - К., 1991-1999.
- Грушевський М. Новий період історії України. - К., 1992.
- Грушевський М. Очерк истории украинского народа. - К., 1990.
- Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. - К., 1993.
- Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині ХУІІІ ст.: кордони, населення, право. - К., 1996.

Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654. - К., 1965.
Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)/Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. - К., 1961.
Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. - К., 2004.
Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. - К., 1991.
Дорошенко Д. Нарис історії України. У 2-х томах. - К., 1992.
Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки). - К., 2007.
Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. - К., 1994.
Історія України: Документи. Матеріали. Посібник/ Уклад. В.Ю. Король. - К., 2002.
Історія України: нове бачення: У 2-х т./Під ред. В. Смолія. - К., 1995.
Історія України/ Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. - Львів, 1996.
Історія України/ Під ред. В.А. Смолія. - К., 1997.
Історія української еміграції/За ред. проф. Б. Лановика. - К., 1997.
Історія України та її державності: навчальний посібник/ За ред. Л. Дещинського. - Львів, 2005.
Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)/ Авт. І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів. - Львів, 1992.
Історія січових стрільців. - К., 1992.
Історія України в особах: IX-XVIII ст. - К., 1993.
Історія України в особах: XIX-XX ст. - К., 1995.
Історія українського козацтва: Нариси у 2 т./ Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К., 2006.
Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах/ Відп. ред. В.А. Смолій. - К., 2006. - Т. 1-2.
Історичні постаті України: іст. нариси/ Упоряд. О.В. Болдирєв. - Одеса, 1993.
Історія Русі. - К., 1991.
Історія України від найдавніших часів до сьогодення: Зб. документів і матеріалів. - Київ, Чернівці, 2008.
Історія української Конституції. - К., 1997.
Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. - 1917 р. - Ч. 1./Упорядник Корольов Б.І., Михальський І.С. - К., 2004.
Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії. - К., 2007.
Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні. - К., 2000.
Коваль М. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. - К., 1995.
Конквест Р. Жнива скорботи. - К., 1993.
Конституція України. - К., 1996.
Кормич Л.І., Багацький М.В. Історія України: Підручник. - К., 2006.
Косик В. Україна і Німеччина у 2-й світовій війні. - Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография/Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского: Примеч. И.Л. Бутича. 2-е изд. - К., 1990.
Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. - К., 1991.

- Котляр М. Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації. - К., 1995.
- Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. - К., 2002.
- Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. - К., 2002.
- Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. - К., 1984.
- Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990.
- Крип'якевич І. Історія України. - Львів, 1992.
- Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х книгах. - К., 1994.
- Кульчицький С. 1933: трагедія голоду. - К., 1989.
- Кульчицький С. Ціна "великого перелому". - К., 1991.
- Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996.
- Кульчицький С.В., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. - Львів, 1996.
- Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. У 3-х томах. - К., 2004.
- Кульчицький С.В. Помаранчева революція. - К., 2005.
- Кучма Л. Украина – не Россия. - М., 2004.
- Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України: Навчальний посібник. - К., 2001.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х томах/Відп. ред. Ф. Сисин. Упорядн. Я. Грицак. - К., 1994. - Т. 1-2.
- Малий словник історії України/ В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. - К., 1997.
- Мельник Л.Г. Політична історія Гетьманщини ХУІІІ т. у документах і матеріалах: Навч. посібник. - К., 1997.
- Нагєвський І. Історія Української держави ХХ століття. - К., 1993.
- Наливайко Д. Козацька християнська республіка. - К., 1992.
- Новітня історія України (1900-2000): Зб. документів і матеріалів/ А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.Ю. Король. - К., 2000.
- Новітня історія України (1900-2000): Підручник/ А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. - К., 2000.
- Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. Навчальний посібник. - К., 2004.
- Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. - К., 1994.
- Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України. Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. - Х., 2007.
- Підкова В., Шуст Р. Довідник з історії України. - К., 2001.
- Політична історія України: Посібник для студентів внз/За ред. В.І. Танцюри. - К., 2001.
- Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти томах/ Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. - К., 2002-2003.
- Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності/Інститут історії України НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. - К., 2008.
- Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х томах. - К., 1992.
- Реєнт О. Українська революція. - К., 1996.

- Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К., 1995.
- Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - 2-е изд. - М., 1993.
- Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. - К., 2008.
- Рябчук М. Від Малоросії до України. Парадокси запізнілого націотворення. – К., 2000.
- Сарбей В.Г. Національне відродження України. - К., 1999. - [Україна крізь віки. - Т. 9].
- Свод древнейших письменных свидетельств о славянах/Под редакцией Г.Г. Литаврина, Л.А. Гиндина. - Т. 2. - М., 1995.
- Сергійчук В.І. Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944-1953 рр.: нові документи. - К., 1998.
- Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. - К., 1996.
- Січинський В. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. - К., 1992.
- Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.
- Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення тенденції та проблеми розвитку. - К., 2007.
- Толочко П. Київська Русь. – К., 1996.
- Толочко П. Ярослав Мудрий. - К., 2002.
- Україна в ХХ столітті. 1900-2000: Зб. док. і матеріалів. - К., 2000.
- Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. - К., 1996-1997.
- Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник. – К., 1997.
- Українські політичні партії кінця ХІХ - початку ХХ ст.: Програмові і додаткові матеріали/Упорядники В.Ф. Шевченко та ін. - К., 1993.
- Український правозахисний рух: Документи і матеріали київської української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. - Торонто, Балтимор, 1979.
- Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. - К., 1998.
- Універсали Івана Мазепи 1657-1709. - Львів, 2002.
- Червінський В.І., Обушний М.І. Історія України. Джерельний літопис. – К., 2008.
- Шаповал Ю. М.С. Хрущов на Україні. - К., 1990.
- Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. - К., 1990.
- Шаповал Ю. Україна 20-50-х років. - К., 1993.
- Шаповал Ю., Вербя І. Михайло Грушевський. – К., 2005.
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – К., 1990.
- Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. Курс лекцій. - К., 1999.

Навчальне видання

СТЕЦКЕВИЧ Віталій Вікторович
ДОЯР Лариса Василівна
ЛЕНСЬКА Валентина Віталіївна
ЧОРНОДІД Лариса Вікторівна
КАДОЛ Олександр Миколаович

УКРАЇНА: НАРИСИ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ. Навчальний посібник

Видавничий центр КТУ
Редактори
Технічний редактор
Коректор **І.В. Ланова**
Редактори
Комп'ютерний набір та верстка **О.В. Комаричина, Ю.Ю. Фасольняк**